

ESÉLY 91/4

TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI FOLYÓIRAT

TARTALOM

A MAGYARORSZÁGI SZEGÉNYSEG-KUTATÁSOK ELŐTÖRTÉNETÉBŐL

- 3 **Benda Gyula:** A KSH társadalomstatistikai főosztályán folytatott szegénységvizsgálatról — 1975—1979

AMIT A SZEGÉNYSEG MAGÁVAL HOZ

- 12 **Hanák Katalin:** Állami gondozott csecsemők Pest megyében
40 **Boócné Sáfár Gyöngyi:** A csecsemőhalálozás társadalmi vonatkozásai
50 **Matern Éva:** A kilakoltatások ügymenete

A SZEGÉNYSEG MÉRÉSÉRŐL

- 58 **Salamin Pálné:** A létminimum és akik alatta élnek
74 **Harsa István:** Az anyagi viszonyok és a családok közötti támogatási szokások
86 A KSH állásfoglalása a létminimum-számítások ügyében
94 Létminimum- és szegénységszámítások külföldön

A MUNKANÉLKÜLISÉGRŐL

- 97 **Bánfalvy Csaba:** A munkanélküliek szociális jellemzőiről
109 **Ladó Mária — Tóth Ferenc:** Leépített légiók
120 **Ferge Zsuzsa:** A foglalkoztatási törvény — amit megold és amit nyitva hagy

A BEAVATKOZÁS ALTERNATÍVÁI

- 128 **Semjén András:** Olvasónapló
134 **Szalai Júlia:** Néhány megfontolás egy válságkezelő szociálpolitikai program társadalombiztosítási vonatkozásaihoz
149 **Ferge Zsuzsa — Szalai Júlia:** Néhány adatsor a gyermekek helyzetéről

HÍREK, INFORMÁCIÓK

- 158 **Morvai Bea:** Néhány adat a SZETA elmúlt évéről
161 **Pócze Gábor:** Megalakult az Iskolaszövetség
163 **Harsányi László:** Ott erős a harmadik szektor, ahol erős a polgár ESÉLY-est a non-profit tematikus számról

4119

YJ323

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

DEPARTMENT OF CHEMISTRY

RECEIVED

APR 10 1964

FROM

TO

RE

BY

DATE

TIME

PLACE

BY

DATE

TIME

PLACE

BY

DATE

TIME

PLACE

BY

DATE

TIME

PLACE

BY

DATE

TIME

PLACE

BY

DATE

TIME

PLACE

Benda Gyula

A KSH társadalomstatisztikai főosztályán folytatott szegénységvizsgálatról — 1975—1979*

1975. január 1-ével kerültem a KSH társadalomstatisztikai főosztályának rétegződési osztályára osztályvezetőnek. Személyemmel kapcsolatos problémák miatt 1979. november 15-ével kénytelen voltam leadni munkakörömet, december végén kaptam kézhez felmondásomat, munkajogilag 1980. április 30-án szűnt meg az állásom. A két dátum között eltelt öt évben többek között feladatomból volt a KSH-ban a társadalomstatisztikán belül a szegénységre vonatkozó elemzések koordinálása, illetve több éven át egy személyben én foglalkoztam a szegénységgel. 1975—76-ban Vita László kollégám készített statisztikai elemzést az 1973. évi jövedelemfelvétel alapján az alacsony jövedelmű lakosság helyzetéről. Ebbe a munkába kapcsolódtam be, az elkészült jelentés harmadik fejezetét én írtam, s a végleges változatot közösen dolgoztuk ki. Ez 25 példányban, szigorúan bizalmas kiadványként jutott el a kiválasztottakhoz (nem tudom, kik voltak azok). 1979-ben pedig részt vettem az Országos Tervhivatal által kezdeményezett nagyobb

Kemény István vezetésével, az MTA Szociológiai Intézete szociálpolitikai osztályának szervezésében 1990 őszén heti rendszerességgel tartott kutatószeminárium indult, ahol a résztvevők (a témával hosszabb ideje foglalkozó szociológusok, a SZETA egykori és mai tagjai, szociális munkások és társadalomstatisztikusok) az elmúlt évtizedek, évek szegénységkutatásainak történetét és az egyes munkák főbb eredményeit ismertetik, illetve vitatják meg. A kutatószeminárium életre hívásának célja az volt, hogy összerakjuk ismereteinket a hazai szegénység történeti és jelenkori okairól, nagyságrendjéről, termelődésének és újratermelődésének „finom-mechanizmusairól”; megvitassuk az egyes kutatásokban alkalmazott módszereket; eszmecserét folytassunk a kutatási eredmények mai szociálpolitikai implikációjáról, a lehetséges szociálpolitikai helyzetjavítás alternatíváiról és esélyeiről. Mindezzel pedig intellektuálisan előkészítsük egy leendő országos szegénységvizsgálat meg-
alapozását.

Az itt következő írás — amellyel a magyar szegénységkutatások közelmúltjának néhány, eddig nyilvánosságra nem hozott meglehetősen érdekfeszítő tényét kívánjuk az olvasó elé tárni — Benda Gyulának a kutatószemináriumon elhangzott előadása alapján készült. Mint az az alábbiakból kiderül, az írás a szerző korabeli feljegyzéseire, valamint egykori kéziratának egyetlen megmaradt fogalmazványára épül. Az előadás itt közölt szerkesztett változatát a szerző — néhány zárójeles mondatban, illetve jegyzetekkel — kiegészítette néhány olyan ténnyel, amely nem tartozik szorosan a szegénység kérdéséhez, de az elmondottakat világosabbá teszi. (A szerk.)

vállalkozásban, amelynek feladata volt, hogy a „többszörösen hátrányos helyzetű” lakosság helyzetét sokoldalúan felmérje, s intézkedési tervre tegyen javaslatot. Én írtam meg a KSH összefoglalóját (A többszörösen hátrányos helyzetű rétegek életmódja). Ez 1979 augusztusában készült el, de tudomásom szerint hivatalosan nem jutott el az Országos Tervhivatalba, mivel a KSH elnöke ideológiailag meg nem felelőnek minősítette. (A szöveg sorsáról, a róla alkotott véleményről semmilyen tájékoztatást nem kaptam.) Nekem egyedül a kézzel írt első változat maradt meg, ezt újraolvasva az a gyanúm, hogy a végleges változatban helyenként változtattam a szövegen (éppen néhány, a későbbiekben ellenem, illetve munkatársaim ellen felhozott mondat ugyanis hiányzik a kéziratból).¹

Előadásomban tehát egy elsüllyedt munkásságról kell beszélnem, amelynek írásos termékei szinte semmilyen nyilvánosságot nem kaptak. Emellett az a helyzet, hogy én 1980 óta tevékenységemben igen távol kerültem a jelen (benne a szegénység) szaktudományos feltárásától, s jelenleg sincs módomban szociológiai vagy irattári tájékozódással kiegészíteni emlékezetemet. Az a paradox helyzet, hogy 1975 után inkább volt módom betekinteni a korábbi szegénységvizsgálatok kulisszatitkaiba, mint saját vezetői és elemzői tevékenységem idejében. A magyar közéletre oly jellemző szóbeliség (magyarán pletykák) révén sok mindent hallottam, de ezeket nem minősíthetem „tudásnak”, s ezért előadásomban nem is foglalkozom velük.

Három dologról szeretnék szólni. Elsőként arról a keretről, műhelyről, ahol ezek a kutatások folytak, azaz a KSH társadalomstatistikai főosztályáról. Másodikként arról beszélnék, hogyan merült fel, élt a szegénység kérdése abban a hivatali, miniszteriális világban, amelyről valamilyen áttekintésem volt a jelzett időszakban. Végül összefoglalnám röviden a konkrét elemzések eredményeit, illetve arról fejtem ki véleményemet, tudtunk-e valamivel többet a szegénységről, mint korábban.

1. A társadalomstatistikai főosztály esetében véleményem szerint a magyar szociológiai gondolkodás, tudomány egy jelentős műhelyéről van szó, ezért fontosnak érzem bemutatását. (Igazából nagy szükség lenne valódi történetének megírására.)

A főosztály akkor alakult meg, amikor az 1968-as reformmal kapcsolatos változások megteremtették a hivatali vezetésben azt az igényt, hogy a KSH a társadalomról is valós információkkal rendelkezzen, illetve ilyeneket szolgáltatni tudjon.² Ehhez egy szerencsés konstelláció is hozzájárult. A hivatal — nem tudom mikortól kezdve, de 1966-ban, amikor én a KSH könyvtárába kerültem, ez már tény volt — több szociológiával foglalkozó embernek nyújtott menedéket. Az 1970-es évek elején ezen a főosztályon volt Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf; ennek keretében folyt a szegénységvizsgálat (vagy csak annak második része), tehát Kemény István is oda tartozott; a fiatalabbak közül Surányi Bálint, Vita László, akivel több témában dolgoztam együtt, s aki 1977-ben elment statisztikát tanítani a közgazdasági egyetemre, Dávid János, aki szintén elhagyta a társadalomstatistikát, de nem a szociológiát. S rajtuk kívül mindazok, akik jelenleg is továbbviszik a hivatalban a szakmát, s az újjászervezett főosztály bázisát adják: Harcsa István, Kulcsár Rózsa, Lakatos Mária, Vajda Ágnes.

Tehát nagyon jó személyi összetételű csapat működött itt együtt az 1970-es évek első felében. Ehhez jött még Huszár István elnök, aki felülről irányította és menedzselte a csapatot, és Illés János, aki főosztályvezetőként tette ugyanezt. Én egy „leszálló ágba” kerültem ide. Kemény István már említette* a támadásokat a szegénységvizsgálat kapcsán, majd 1974-ben Cseh-Szombathy László vált ki a hivatalból (én az ő helyére mentem oda). Ez az év volt a Szelényi—Konrád ügy éve, amelyik egészében nem kedvezett a szociológiának. Ezenkívül a hivatalban különböző félelmek uralkodtak.

Két nagy félelem élt akkor, amikor én odakerültem. Az egyik Bálint József elnök személye volt. A korábbi szakember és reformpárti elnökök (Péter György, Huszár István) után ő a pártközpontból bukott le, és konzervatív hírében állt. Egy időben, amikor a főosztálynak átmenetileg nem volt főosztályvezetője, közvetlen kapcsolatban is álltam vele (Andorka Rudolfnal mindig ketten együtt mentünk hozzá), valamint később volt szerencsém könyve és kandidátusi dolgozata egyik szerzőjének lenni, ezért őt személyesen is ismertem. Mindig az volt a benyomásom, hogy azon vezetők közé tartozott (engem a régi szolgabírákra emlékeztetett), akik valójában a kemény kéz hívei az értelmiségekkel szemben („botoztatnának” legszívesebben), de ezt nem tehetvén, megpróbálják elfogadni őket; — valójában nem találta a helyét, s ezért manipulálható is volt. A félelem körülötte igen nagy volt, s a hivatal minden rossz hagyományát (szervilizmus) előhozta. Félmondatai következtében állítottak le kiadványokat stb.

A másik félelem okozója egy 1974-es, a fővárosi tanács néhány alkalmazottja (osztályvezetője) ellen indított per volt. Ez politikai perként indult (kiemelve a rendes nyomozásból, azt hiszem, mint kémügy), majd pedig egy magnetofon eltulajdonítása vádjával fejeződött be. Az egész apparátusban félelmet keltett (igazi konstrukciós perként), s mindennapi munkánkban, a pénzügyek intézésében (elszámolások különös munkatársakkal, felvételek készítése, interjúzás engedélyezése) is nehézségeket okozott.

1976-ban elment Illés János, s egy átmeneti időszak után Molnár László került a főosztály élére. Ő sem emberileg, sem szakmailag nem volt alkalmas a vezetésre, a csapat együtt-tartására, a főosztály hamarosan szét is esett. Molnár Lászlót 1978-ban kinevezték a KSH Népeségstudományi Kutatóintézetének igazgatójává, az én osztályom átkerült vele együtt a kutatóba (megmaradva helyén s részben megtartva feladatait is — elvesztve viszont adatkerési lehetőségeinek egy részét), Andorka Rudolf osztálya pedig az akkor felállított módszertani főosztály keretébe ment át. A társadalomstatisztikai főosztály tehát megszűnt. Aztán az 1980-as években az egykori társadalmi szolgáltatások főosztályán, amelyet társadalmi statisztikai főosztállyá neveztek át, Andorka Rudolf, majd Harcsa István vezetésével a megmaradt társadalomstatisztikus csapat újra összeverődött.

Az eredeti főosztály törekvése az volt, hogy egyrészt nagyobb egyedi felvételekkel, másrészt a rendszeres statisztikai megfigyelésekből adatokat nyerjen a társadalom állapotáról, s azon belül olyan jelenségek-

* Benda Gyula itt Kemény Istvánnak a kutató-semináriumon elhangzott bevezető előadása utal, amelyben a hatvanas évek elejének-közepének „reform-előtti” fejleményeiről, azoknak a szegénységvizsgálat minduntalan halogatását eredményező ellentmondásosságáról valamint a végül megvalósított 1969-es szegénységvizsgálat elkészültének körülményeiről volt szó. (A szerk.)

ről is, mint a szegénység. Amikor én odakerültem, a helyzet már olyan volt, hogy önálló adatfelvételre lényegében nem volt mód³ (interjú vizsgálatok folytak, egy kisebb postai kérdőíves felvételt tudtunk lefuttatni), viszont lehetséges volt más főosztályok felvételeinek másodlagos elemzésére. Elsősorban a jövedelmi felvételek másodlagos elemzésével igen jó jelentések készültek. Elődeim, munkatársaim kialakítottak egy sajátos műfajt. Ezen elemzések egy része meg is jelent (így a fiatalok helyzetéről egy sor jelentés), s ilyenek készült az alacsony jövedelmű lakosság helyzetének bemutatása is.⁴ Ezen kívül 1975 után létrejött az Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer, s ennek keretében 1978–79-ben lehetővé vált egy nagyobb életmódfelvétel végrehajtása. Ennek tervezésében, a kérdezés ellenőrzésében még résztvettem. Újraolvasva 1979-ben írt összefoglalómat a szegénységről, ismételtlen megállapíthattam, hogy milyen várakozás volt bennem. Azt reméltem, hogy ennek segítségével az alacsony jövedelmű lakosság helyzetének elemzésére újabb lehetőség nyílik. Ezt már nem tudtam megvalósítani.

Közben nagyott változott a helyzet. 1980-tól a szegénység kérdése nagyobb nyilvánosságot kapott. Emögött a SZETA tevékenysége, valamint kellően át nem tekinthető egyéb tényezők álltak. A társadalomstatistikai főosztály azonban — nem függetlenül a személyemmel kapcsolatos hivatali magatartástól — elvesztette szerepét ebben a kérdésben.

Ha a főosztály ottlétem öt éve alatti tevékenységét a szegénység vizsgálata szempontjából tekintem át, akkor azt kell mondanom: lényegesen eltért a korábbi évektől. Egyrészt nem terveztünk önálló szegényfelvételt, hanem másodlagos elemzésekkel közelítettük meg a kérdést. Mindig arról volt szó, hogy a létrehozandó társadalomstatistikai rendszerben legyenek adatok a szegényekről. Másrészt én magamat főhivatalnoknak tekintettem, s ehhez a magatartáshoz ragaszkodtam. Ez lehetővé tette a hivatalon belül a konfliktusok sikeresebb végigharcolását. Vagyis nem törekedtem arra, hogy a hivatalon kívüli nagyobb nyilvánossághoz forduljak. Örömmel olvastam Kemény István egy belső feljegyzésében, hogy az is eredmény, ha egy jelentés negyven példányban eljut a döntéshozók elé, s ennek jelentős hatása lehet. Ez utóbbit én már talán kevésbé hittem, de elfogadtam ezt a helyzetet. Utólag végiggondolva talán illúziónak minősíthető, hogy hittem abban: jó szakmai munkával létrehozható egy jobb statisztikai megfigyelési rendszer, amelyből adatokat nyerhetünk a társadalom állapotáról. Arról, hogyan értékelődnek elemzéseink politikailag, különösebben nem gondolkodtam. Ez paradoxonnak vagy egyszerűen ellentmondásosnak tűnhet, hiszen 1975-ben elsősorban azért kerültem a hivatali osztályvezetés pozíciójába, mert MSZMP-tag voltam. Ennek ellenére nem hittem abban, hogy nagy befolyásunk lehet a szociálpolitika megváltoztatására. (A fentiek magyarázatára hozzá kell tennem, hogy ez nem a reformok lehetetlenségének elismerését jelentette, hanem egyszerűen azt, hogy az én hivatali és társadalmi helyzetemből átláthatatlanok voltak a politikai erőviszonyok, az irányzatok. Szakmai tevékenységemet tehát nem kívántam e téren kialakítható felvetésekhez kötni.)

Viszont a hivatalban, más minisztériumokban végig találkoztam megszállott emberekkel, akik egy egységes szociálpolitikai rendszer kidolgozásán fáradoztak, s törekvéseikhez tudtam én is kapcsolódni. Ebből

végül is igen kevés valósult meg. 1979-ben megint megcsillant a remény, hogy átfogó képet nyerhetünk a szegényekről, de ezzel már lényegében a tervezett második témához érkeztem.

2. Átérve most már a második kérdésre, azaz hogyan jelentkezett a szegénység kérdése ebben az öt évben, előljáróban megjegyzem, hogy emlékezetem szerint magunk között mindig szegénységről beszéltünk. A statisztikai elemzésekben pedig hol alacsony jövedelműekről, hol öregekről, hol hátrányos helyzetről stb. írtunk. 1979-ben alakult ki a „többszörösen hátrányos helyzetű társadalmi csoportok” elnevezés. Ez később a szegénységgel szemben valamilyen ideologikus eufémizmussá lett. Kialakulásakor és a statisztikai gyakorlatban nem az volt. Ennek alátámasztására idézem az 1979-es összefoglaló előzetes módszertani útmutatójának meghatározását: „egy állapot, amely rendszerint hosszabb időszak alatt jön létre és tartósan fennmarad. Valójában egy sajátos életmódot jelent, amely több tényező által meghatározott és negatív irányban tér el a családok, háztartások társadalmilag elfogadható helyzetétől”.

A társadalomstatistikai főosztály (és utódai) mindvégig foglalkoztak a lemaradók, a szegények helyzetével (arra már nem tudnék felelni, hogy munkaterveinkben és jelentéseinkben ez hogyan jelent meg).

A KSH vezetése szintjén sem volt tiltás. Bálint József, akiről már szóltam néhány szót, nem zárkózott el az elől, hogy a szegénységet vizsgáljuk, csak mindig hozzátette, hogy a gazdagokat, a gazdagodás folyamatát is kutassuk. Ez visszatérő mániája volt. Ezt aztán mindig sikerült a jövedelmi felvételek stábjával, a közgazdasági főosztállyal obstruálnunk. Néha egész egyszerűen vitába szálltunk vele (nem abban, hogy a kérdés elvileg nem érdekes, hanem szakmai érvekkel, a mérhetőség problémáit felhozva).

Középszinten a probléma végig jelen volt. Nemcsak a társadalomstatistikai törekvésekben, hanem a közgazdasági főosztállyal való kapcsolatokban is napirenden volt a létminimum és társadalmi minimum továbbvezetésének kérdése, valamilyen szegénységi küszöb, normatív szint kialakításának szükséglete. Mindez osztályvezetői, szakreferensi szinten végig élő problémaként jelentkezett, egyértelmű volt, hogy mindezen kérdések vizsgálandók.

A KSH könyvtárában Dányi Dezső összegyűjtette a kérdés irodalmát, s Vásárhelyi Judit hosszabb (kb. hatvan oldalra emlékezem) ismertetést írt ennek alapján a fogalomról, a kérdés nyugati kezeléséről. Ez ugyan valahol szintén elakadt, pedig publikálásra készült volna, de nekem (s valószínűleg másoknak is) nagyon használható volt, amikor elkezdtem magam beleásni a kérdés irodalmába.

1979-ben egy adott pillanatban az ügy nagyobb fontosságot is kapott. Ekkor az Országos Tervhivatalban egy csapat (nagy részt ugyanazok, Huszár István és Illés János vezetésével, akik 1976 előtt a KSH-ban már foglalkoztak ezzel) felvetette, hogy átfogó felmérést kell készíteni az akkor már „többszörösen hátrányos helyzetű” csoportoknak nevezett népességről. Ehhez útmutató készült, s az érintett tárcáktól adatokat, részelemzéseket kértek. Az Országos Tervhivatalban ültünk össze (a hivatalt én képviseltem), s emlékszem, néhányan lelkesedünk, hogy milyen széles körből lehetne most adatokat összeszedni (az iskolai kudarcoktól az egészségügyig). Ennekem is az volt az illúzióm, hogy

ebből valami kijöhet. Meg kell mondani, hogy nem tudom, mi lett a végeredmény. 1979 augusztusára én elkészítettem a KSH-jelentését (A többszörösen hátrányos helyzetű rétegek életmódja), de ez nem jutott el a tárgyalásokra. A következő történt: 1979 augusztusában Illés János megbízásából felkeresett Monigl István, s elmondta, hogy baj van, a minisztériumok megijedhetnek, nem küldenek semmit, ott áll másfél hónappal a határidő lejárta előtt, nem tud mit csinálni, nagy szükség lenne a mi összefoglalónkra. Ekkor én megkérdeztem főnökömet (azaz a helyettesét — nyár lévén csak ő volt elérhető), átadhatom-e a kész szöveget. A válasz az volt, hogy nem, ahhoz az elnök engedélye szükséges. Erre én a fogalmazvány példányomat átadtam Monigl Istvánnak. A szolgálati úton beterjesztett összefoglaló sorsát nem ismerem, csak azt tudom, nem továbbították. Pletykákból értesültem a vele kapcsolatos kifogásokról (az akkori elnökszöny személyes széljegyzeteiről), de ezek, azt hiszem, nem a tanulmány tartalma, hanem személyem miatt fogalmazódtak meg (akkor volt folyamatban kizárásom az MSZMP-ből). A tárgyalásokon a későbbiekben Vukovich György, a KSH jelenlegi elnöke képviselte a hivatalt.

1980 januárjában, amikor én már felmondásomat töltöttem, Monigl István kollégiális kedvességéből, lehetőségem nyílt arra, hogy néhány órára betekintést nyerjek a Gazdasági Bizottság szigorúan titkos előterjesztésébe, jegyzőkönyvébe és javaslataiba. Nagyobb összefoglaló jelentést ekkor nem láttam. Valószínűleg nem is készült. Véleményem szerint nagyon érdekes lenne ennek a Gazdaságpolitikai Bizottságnak készült jelentésnek a háttérét, valódi történetét feldolgozni.

Paradox dolog az, hogy miközben meggyőződésemm volt: a hivatalnoki fegyelem betartásával használok az „ügyeknek”, mégis talán részem volt abban, hogy a KSH-n belül a szegénység ügye háttérbe szorult. 1977-ben egyik szerzője voltam a „Marxizmus a negyedik évtizedben” című szamizdat összeállításnak, s amikor ezt 1978-ban a Szabad Európa Rádió ismertette, az elnök (Bálint József) főosztályvezetőmön keresztül bekérte tőlem annak szövegét. Majd egy többórás furcsa beszélgetés után egyetlen pontra nézve igazoló jelentést kért tőlem. Hamburger Mihállyal közösen írt szövegünkben ugyanis azt mondtuk, hogy minket, ifjú reformmarxistákat a magyar társadalmat ismerő értelmiségiek azzal intettek le, hogy nem lehet elvontan szabadságról beszélni ott, ahol többek között (itt az aprófalvaktól az alkoholizmusig soroltuk a társadalmi problémákat) több millió ember él a hivatalosan megállapított létminimum alatt. Ez még ebben az általános formában is hivatali titok megsértésének számított, s ezért volt szükség igazoló jelentésre. Én abban Kemény István akadémiai előadására hivatkoztam, hogy ez az adat igenis nyilvános. Ekkor az ügynek folytatása nem volt. Később, amikor Kemény István a Szabad Európa Rádióban több előadást tartott a magyar szegénységről, a hivatalban az terjedt el, hogy az adatokat én juttattam ki (ezt még néhány éve is hallottam). Bálint József ugyan leküldte nekem ezek leírt szövegét (elolvasás után vissza kellett küldenem), de ebből sem lett semmi hivatalos ügy. Az átszervezéskor megint gond volt velem,⁵ de végül is áthelyeztek osztályvezetőként. Azt hiszem, Bálint József, mint házi szerzőjét megmentett.

Viszont 1979-ben pártfegyelmi indult ellenem (Hamburger Mihály már egy évvel korábban elvesztette állását, s folyt ellene fegyelmi vizsgálat), s kizárással egyidőben foglalkoztam a tervhivatali je-

lentéssel, ezért az is gyanússá vált. Kizárásom után elvesztettem állásomat, sok nehézséget okoztam munkatársaimnak is. Valószínűleg ez az egész história hozzájárult ahhoz, hogy a szegénység ügye a KSH-ban veszélyes téma lett.

3. A szegénységről (az alacsony jövedelmű lakosságról, illetve a többszörösen hátrányos helyzetű csoportokról) két alapos elemzés született. Mielőtt ezeket részletesebben ismertetném, szükségesnek tartom, hogy arról is szóljak, hogyan láttuk, láttam az 1970-es évek második felében a magyar társadalmat, annak változásait. Kemény István beszélt előadásában* arról, hogy az 1950-es években társadalmunkat sajátos kettős értékrend, az informálisan élő régi s a formálódó új jellemezte. Az 1960-as évektől elinduló változások (ma torz vagy felemás modernizációnak nevezném) ezt felszámolták, és új rétegződést alakítottak ki. Az 1963-as rétegződési vizsgálat már erre építve alakította ki a munkajelleg-csoportokat, s ez vált általánossá a társadalomstatistikában is. A foglalkozások osztályozásával (FEOR) további értelmes csoportosítások váltak lehetővé. Ezt azért is ki kell emelnem, mert sajnos a FEOR a közvéleményben összefonódott a munkásosztályhoz tartozók fogalmával,⁶ s erősen negatív megítélést kapott. Valójában ez igen hasznos munka volt, más kérdés, hogy a sürgetett más munkálatok (pl. a szakmák jegyzéke) nem készült el. Viszont az is nyilvánvaló volt számunkra, hogy a munkajelleg-csoportként elterjedt rétegződési szerkezet csak igen tökéletlenül írja le a társadalom valós csoportjait. Törekvésünk az volt, hogy az életmód segítségével megragadjuk az empirikusan leírható társadalmi csoportokat, azokat, amelyek a szociálpolitika valódi címzettei lehetnek. A 70-es évek második felében még folytatódott a korábbi életszínvonal-növekedés (bár a fiatalok esélyeinek romlását már kimutattuk), s így a „középosztályosodás” kimutatása volt egyik törekvésünk. (Mindezek vizsgálatát aztán az 1979. évi „életmód, életkörülmények” felvételben kíséreltük meg, annak tervezésében még részt vettem, feldolgozásában már nem.)

Mindezek következménye volt az, hogy úgy láttam, azok a kétkeresős háztartások, amelyekben a férfi szakképzett és egészséges, a háztartásfő 40—50 éves korára elérhető a lakás és az átlagos fogyasztási színvonal. A szegénységet a lemaradók adták. Elsősorban ezek statisztikai meghatározására és leírására törekedtünk. 1979-ben lehetőség szerint szociológiai (azaz ebben az összefüggésben kemény adatokkal le nem írható) jellemzőik bemutatására is törekedtem.

1973-ban készült (1972-re vonatkozóan) felmérés a lakosság, a háztartások jövedelmi helyzetéről. Ennek másodelemzésére volt mód. Vita László a korábbi tapasztalatokból kiindulva a jövedelmi skála alsó húsz százalékát vizsgálta alacsony jövedelműként. Elemzésében a fogyasztási egységre jutó jövedelemből indult ki, mindenkor külön kimutatva az alsó öt százalékot (ezeknél hangsúlyozta, hogy minden valószínűség szerint napi gondokkal küzdenek), a második öt százalékot, majd az első decilist együtt, s a második decilist. Ezek jellemzőit az átlaggal, illetve a középső decilisekkel vetette össze.

A legalacsonyabb jövedelmű öt százalék esetében az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem mindössze 545 Ft volt (a teljes népesség átlaga 1579 Ft volt). Az első decilis esetében ez 828 Ft volt. A vizsgált teljes

* Lásd az előző szerkesztői jegyzetet.

húsz százalékba az 1100 Ft-nál kisebb jövedelműek kerültek. Ez a 2 milliónyi népességet reprezentáló csoport nagyjából a továbbvezetéssel becsülhető társadalmi minimum alatt élő népességgel volt azonosítható.

Az elemzés első része ezen háztartások gazdasági aktivitás, foglalkozás szerinti összetételét, taglétszámát (gyerekek számát) mutatta ki. Az alacsony jövedelmű háztartások 23,4 százalékában nem volt aktív kereső, foglalkozási összetétele eltért a teljes népességtől, a szakképzetlen munkás és mezőgazdasági dolgozó csoportok túlsúlya jellemezte. Az aktív keresővel rendelkező háztartások közül minden hetedik, a betanított munkás és mezőgazdasági fizikai háztartások közül minden ötödik, s segédmunkások háztartásai közül minden negyedik háztartás az alacsony jövedelműek közé került, az aktív kereső nélküli (főleg nyugdíjas) háztartásoknak viszont kétharmada.

Második megközelítésként az elemzés az alacsony jövedelemre ható tényezők alapján háztartástípusokat dolgozott ki. Ezek között volt a nyugdíj mint fő jövedelemforrás, rendszertelen keresőtevékenység, alacsony (1800 Ft alatti) kereset, sok (4 vagy több) gyerek. Az így kialakított alacsony jövedelmű típusok az alsó öt százalékba került háztartások 83 százalékát lefedték. A jövedelem növekedésével nőtt az egyéb esetek száma, tehát típusaink jó magyarázó erővel bírtak. Ezeket a típusokat aztán részletesen bemutatta a jelentés.

A harmadik szempont a szociális problémák kiemelése volt az alacsony jövedelemmel rendelkezők között. (Természetesen azoké, amelyeket a jövedelmi felvétel regisztrált: fogyatékosok, ápolásra szoruló betegek és csökkent munkaképességű felnőttek, tanuló vagy túlkoros, évismétlődő gyerekek, élettársi viszony stb.) Mindezek az átlagosnál jóval nagyobb gyakorisággal fordultak elő a jövedelmi skála alján, s egyben az alacsony iskolázottság újratermelésével a szegénység újratermeléséhez is hozzájárulhattak.

Végeredményben három alapvető alacsony jövedelmű csoportot írtunk le: az öregek (kizárólag inaktív korú személyekből álló háztartások), a sokgyerekesek és az ezeknél valamivel jobb helyzetű egyéb típusú háztartásokban élők, ahol a kereső-eltartott arány kedvezőtlen volta az alacsony jövedelem fő oka (ezek között gyakoriak a három gyerekes családok).

Végül a megyék szerint, illetve a Budapest-város-falu bontásban a területi jelenségeket foglalta össze az elemzés. Kitértünk arra is, hogy 1972 óta milyen irányba változhatott a helyzet.

Az 1979. évi jelentésben visszanyúltam az 1968-as adatokhoz, s használtam a korábbi jelentésben nem közölt adatokat 1972-re vonatkozóan. Zelenay Anna kolléganőm az alacsony jövedelműek lakásvizsgálatairól készített az összefoglalás számára egy szövegrészt. Igyekeztem a szövegezésben helyenként kilépni a szokásos statisztikai leíró nyelvből, s közelíteni leírásomat a hétköznapi (talán a szociológiai) szóhasználatához. A hosszabb szakaszt átfogó összefoglalás gondolatmenetileg részben Kemény István és Vita László korábbi elemzéseit követte (ezt az adatok is sugallták), részben pedig néhány ponton olyan értékelést kísérelt meg, ami az akkori közfelfogással vitatkozott. Így megkíséreltem egy számítást, hogy a sokgyermekes szegények nem egyenlők a cigányokkal, valamint a szubkulturálisan szegény lakosság mellett „normál” életvitelű csoportok is tartósan rossz jövedelmi helyzetbe kerülhetnek.

Egészében megkíséreltem szembeszállni azokkal a nézetekkel, hogy a szegénység valami korábbról örökölt rossz (kiemeltem újratermelésének tényezőit), vagy hogy a lusta, munkakerülő emberek, illetve a cigányok alkotják a szegény népeiséget. Az első a hivatalos ideológia része, a másik pedig akkoriban igen elterjedt hétköznapi vélekedés volt. Ma újraolvasva a szöveget, mindez igen finoman, szakmai zsargonba bújtatva jön elő. Szubjektív szándékom szerint „szabadon” írtam a szöveget. S bár hízelgő lenne ennek tulajdonítani hivatalos félretételét, nem hiszem, hogy ez túl nagy szerepet játszott elsüllyedésében.

Jegyzetek

1. Mindkét elemzés publikálása tervbe van véve a Századvég egy tematikus számában.
2. Erről az időről Kemény István beszélt már említett előadásában.
3. A korábbi felvételek is egyre inkább a periferikus csoportokra (pl. időskorú népesség) terjedhettek csak ki.
4. Csak megemlítem Kolossa Tibor család- és háztartás-összetételt elemző tábláit, amelyek összeállítójuk korai halála miatt mai napig elemzetlenek. Ezek az 1973. évi jövedelemfelvétel másodlagos táblái, s megjelentek három kötetben.
5. Az elnöknek írásban nyilatkoznom kellett, hogy nem sértem meg a KSH publikálási szabályait. En ebbe azt írtam, hogy ahogy eddig, ezentúl sem kívánom e közlési szabályokat megszegni, de tudományos nézeteim közlése esetében fenntartom azt a jogot, hogy annak a nyilvánosság fórumait kihasználjam. A levelet — amely nyilvánvalóan kompromisszum volt — nem fogadta el, egy fél napig a felmondás állapotában voltam, majd a személyzeti osztály ezt visszavonta.
6. 1975-ben a társadalomstatistikába az MSZMP határozata következtében bevezették a „munkásosztályhoz tartozók” fogalmát. Ebben a „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók” mellett a „közvetlen termelésirányítókat” is munkásnak minősítették. Bizonyos feldolgozásokban ez kötelező osztályozás volt.

Hanák Katalin

Állami gondozott csecsemők Pest megyében

A közrebocsátott írás, amint kikerül a szerző kezéből, többnyire elidegenedik tőle. Újraolvasása írójában (bennem szinte mindig) elégedetlenséget kelt.

Most, hogy az eredetileg máshová szánt tanulmány* lapjait újra át kellett pergetnem, kevésbé éreztem ezt az idegenséget, viszolygást, mert a „tárgyhoz” mély, belső kötelékek fűznek.

Az emberi szenvedéssel, kiszolgáltatottsággal, meggyötörtetéssel való találkozás, szembesülés mindig megrendítő: mit tesz a társadalom az emberrel — az élet pusztta fenntartásán át a legintimebb érzésekig, a legszemélyesebb kapcsolatokig; és mit tesz az ember — ugyanezen csatornákon át — a társadalommal.

Sok újat nem mond ez az írás. Az alapképlet (a szociális feltételrendszer és számos következménye) az állami gondozással foglalkozó munkákból jól ismert. De szüntelen felmutatása talán mégsem felesleges, még mindig itt — és csak itt — tartunk. S ebbe beletörődni, ezt fásulttan és közönnyel nézni több, mint szakmai hiba: a kortársi felelősség elhárítása.

Hogy e tanulmány műfajilag hová sorolható, érdektelen. Lehet szociológiának olvasni, lehet szociográfiának, vagy e kettő — eleve hiányt keltő — kevercsének.

Mivel a nagy, átfogó szociológiai elméletektől már jó rég eloldódtam, s a merton közép szintű elméletek is csak futólag érintettek meg, hiszen ezekbe sem fért bele a valóság, amely egyszerre bonyolultabb és köznapibb, mint ahogy ezt kigondolói tételezték — felismeréseim (avagy tévhiteim) a többféle megközelítés együttes alkalmazásához vezettek. Egyben felszabadítottak a módszertani kötöttségek béklyóitól is. Hogy merjek piciny valóság-töredékekről is szólni — mint most —, ha az a szűkebb és tágabb szociális környezet megismerésének legalább egy-egy metszetét ígéri.

* Ezt az írást — némileg bővebb változatában — a *Terhesség, szülés, születés II.* című válogatás (MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1991) jelentette meg.

A TÁRSADALOM MÉLYÉN

A peremlét nyomvonalai

A szociológus — akár más kutató —, ha már figyelmét, idejét egy adott szociális terep feltérképezésére szánta, gyakorta hajlik arra, hogy „beleszerelmesedjen” a témájába: e többlettel is megemelvén a vizsgált jelenség társadalmi súlyát, fontosságát. Úgy vélem, nem ez a jól ismert szakmai káprázat (elfogultság, arányvesztés stb. — nevezzük bárminek) nagyíttatja fel a fővárost övező agglomeráció, Pest megye sajátos szociális, demográfiai torzulásait.¹ Ha a gyermekek veszélyeztetettségének, állami gondozásba kerülésének okait kutatjuk, a kép mindenhol sötét, szinte ugyanazon sűrűsödő társadalmi bajokat rajzolja ki. Vizsgálódásunk tükréből tehát mondható-e bármi is Pest megyéről?

Talán igen. S nemcsak azért, mert ahhoz, hogy a 25 mélyinterjú elkészülhessen, közel 200 címet próbáltunk felderíteni,* keresztül-kasul járva a megyét, érdeklődve gyámügyi hatóságoknál, védőnőknél, szociális gondozóknál, orvosoknál, csecsemőotthonokban stb. A 25 interjú is 23 különböző település lakóival készült, így információink annál jóval sokoldalúbbak s szélesebbek, mint amire a vizsgált „sokaság” feljogosíthat.

Pest megye népességének nem jelentéktelen hányada a fővárosban dolgozik, illetve ugrásra készen áll, hogy itt találjon magának munkaes lakóhelyet. Az ország távolabbi pontjairól a fővárosba törekvők közül ugyancsak számosan választják Pest megyét afféle „parkolópályának”: innen szinte „már csak egy ugrás” Budapest. A fővárosból — bármi ok miatt — kiszorultak számottevő csoportjai a Pest megyei vonzáskörzetben lesik az alkalmat a visszatérésre. (Nem kevésbé jelentős persze az ellentétes mozgás sem.) Mindezek következtében is Pest megye *túlnépesedett. S e folyamattal egyáltalán nem tartottak lépést a munka- és lakáslehetőségek, a civilizatorikus, az infrastrukturális, az egészségügyi ellátottság különböző területei. A megyének számos olyan szigete is van, amelyeket még a modernizáció szele sem érintett meg.* Az egyik legnagyobb szociális probléma, hogy a megye afféle *agglomerációs Bakonnyá vált.* A Budapestről kiszorult lumpen, féllumpen rétegek búvóhelyévé. Korszerű villák, családi házak, ápolt kertek egyfelől, viskók, putrik, elvadult táj másfelől — jellegzetes Pest megyei kép ez.

Az általunk vizsgált anyák nagy többsége nem pusztán szegény, hanem *nélkülözi az emberi élet kereteinek minimumát is.* A tartósult átmenetiség, s devianciák csapdáiban vergődik,² menekülve az életterhek, önnön magatartásának következményei elől. Ezért is voltak oly *nehezen megtalálhatók a hivatalos címlistákon szereplők.* Ha a megadott címen meg is találtuk a családot, jó néhány esetben fogalmuk sem volt arról, hogy hol is a keresett személy. Majd’ ennyire jellemző volt, hogy az egész családnak nyoma veszett. Kérdezőink csak hült helyüket találták: rombadőlt viskók, lakhatatlan, lepusztult házak mutatták, hogy valaha, nemrég itt emberek is lakhattak. Külön csoportot

* Itt szeretnék köszönetet mondani a mélyinterjúk készítőinek. Elsősorban Ohly Évának, akinek kitartása, kiváló terep- és szakismerete nélkül soha nem készülhetett volna el ez a munka.

képeztek azok, akik hamis címmel szúrták ki a hivatal (gyámügy, csecsemőotthon stb.) szemét, cselesen védelmezve a törvényen kívüliség „előnyeit”.³ (Egyes címeknél szinte minden egyezett: a település, az utca, csak épp a házszám nem.)

Az adatok tükrében

Az adatokkal csak érzékeltetni kívánom az érintett népesség körülményeinek néhány jellemző vonását. (A csekély esetszámra való tekintettel csak az abszolút számokat közlöm.)

Meghökkentően alacsony az iskolai végzettség. Ezen belül is a leghiányosabb az iskolázottság — eltérően az „átlagos” populációétól — épp a legfiatalabbak körében.

A megkérdezettek több mint fele (15 fő) nem vergődött el még a nyolc osztály elvégzéséig sem, az egy szem középiskolát végzett pedig minden tekintetben kirí a mintából. (A gyermek súlyos betegsége miatt — amíg megoldják az ápolását — került átmenetileg csecsemőotthonba.)

Három tipikus mozzanatra érdemes ezzel kapcsolatban felfigyelnünk. A legtöbben azért maradtak ki — 11–14 évesen — az iskolából, mert a családnak szüksége volt a keresetükre: „Nehéz volt anyagilag, oszt elmentem dolgozni.” A másik nem ritka eset: „Gyógypedagógiára kellett volna járnom, anyuék nem akarták.” Végül az interjúkból valamelyest képet kaptunk arról is, hogy egyes falusi iskolák olyan szegényes tudással látják el a tanítványaikat, hogy azok városi iskolában nem veszik fel a többiekkel a versenyt.

„A baj ott kezdődött, hogy én mindenáron gimnáziumba akartam menni. Akkor meg kellett győződnöm, hogy az borzasztó kevés, amit én tudok... A városi iskolába járó gyerekekhez képest teljesen hülye voltam. Meg hát azért a szorgalmam sem volt fenomenális...

Ki is maradt rendre — még az első évben — a gimnáziumból. (Pedig jóeszü, talpraesett lány.)

A *kérdezettek szüleinek iskolai végzettsége hasonló szintű.* Azzal a különbséggel, hogy valamivel több apa végzett nyolc osztályt, három fő kijárta a szakmunkásképzőt is. Viszont az anyák iskolázottsága a leányukénál is siralmasabb.

Az *alacsony iskolázottság már előrevetítette a szakképzetlen fizikai munkák túlsúlyát* (szakmunkás még mutatóban sem akadt). Az összlétszámhoz képest *feltűnően sok a munkanélküliek* (5 fő), és a *leszállékoltak* (3 fő) *aránya.* (Az utóbbiakat súlyos mentális károsodottságuk miatt szállékolták le.)

A munkanélkülieknél megállapíthatatlan, hogy számuk mennyiben függ össze a munkanélküliség terjedésével, s mennyiben azzal, hogy a sűrű munkahely-változtatások „szüneteiben” többen „csak úgy”, egy ideig szüneteltetik a munkát. Ennek aztán olyan következményei is vannak, hogy mivel többnyire fogalmuk sincs a munkajog elemeiről sem, már terhesen kimaradnak a munkából. Így többnyire elesnek az állami anyagi támogatástól. („Hát én ugye, azt akkor nem tudtam. Mondta, hogy kirúg [a művezetője], hát minek várjam meg... Későn tudtam meg, hogy hát terhesen engem kirúgni nem szabad...”)

Ez csupán egy apró adalék ahhoz, hogy miért szükséges nem a munkaviszonyhoz, hanem az állampolgári joghoz kötni a szüléssel, a gyermekneveléssel kapcsolatos juttatások zömét.

Korábbi hasontémájú vizsgálatainknál felfigyeltünk arra — amit egyéb kutatások is alátámasztottak —, hogy „lent” *meglehetősen nagy az eltérés a de jure és a de facto családi állapot között*. A valóságos eltérés jóval nagyobb, mint amit az adatok mutatnak. Mert a férjezetek sem mind az első férjükkel élnek együtt. S a házassági intervallum időszakában alkalmi partnerektől sem idegenkedtek. Még inkább érvényes ez az élettárssal összeszővetkezett hajadonokra, akiknek zsege ifjúságuk ellenére már több élettársuk volt. A családi állapotok — csakúgy, mint a családi viszonyok — meglehetősen képlékenyek, kuszák.⁴

Az élettárssal élők közül senkinek sem jutott eszébe, hogy rendezze hivatalosan is családi állapotát. S ugyan a hivatalos okmányoknak nincs ereje ahhoz, hogy megromlott partneri kapcsolatokat egybetartson, mindenesetre megkönnyítené az apasági keresetek civilizált és hatékony érvényesítését.

Végso soron csak egy állapítható meg biztonsággal: a kérdezettek zöme jogilag hajadonként adott életet a gyermekének (gyermekének).

Hadd hívjam fel a figyelmet még néhány nem mellékes körülményre. A 25-ből nyolcan maguk is állami gondozottak voltak (a kérdéses csecsemők apjai közül heten). Ahogy a korábbi vizsgálatainknál, itt is *rábbukkantunk a többgenerációs állami gondozott családokra*.⁵ Négy kérdezettnek az apja, anyja is állami gondozott volt. Hatan felbomlott családban nőttek föl, háromnak igen rosszak voltak a családi körülményei, így mindössze nyolcan éltek gyerekkorukban többé-kevésbé rendezett családban. Mindezzel korántsem állítom, hogy interjúalanyaink automatikusan a szülők torz családi mintáit követték. De az nyilvánvaló, hogy e különösképp rossz családi viszonyok, élethelyzetek szerepet játszottak a személyiség kialakulásában csakúgy, mint az önálló családi élet zavarai.

Mint annyit minden mást, a családpolitikát, a családvédelmet — a rosszlelkű iskolai „családi életre nevelést” — új alapokon kell elkezdni építgetni. Mindenekelőtt azzal, hogy ha valaki szorgalmasan dol-

A kérdezettek milyen minőségben és milyen jellegű lakásban laknak

Milyen minőségben lakik	A lakás jellege, minősége					Összesen (fő)
	Putri, viskó	Lepusztult falusi ház	Elfogadható falusi ház	Családi ház	Rossz bérlakás	
Tulajdonos	—	3	—	1	—	4
Főbérlő	—	2	—	—	1	3
Családtag	4	5	2	1	—	12
Albérlő, ágybérlő	—	2	—	—	1	3
Összesen	4	12	2	2	2	22
Hajléktalan						3
Összesen						25

gozik, ne legyen reménytelen számára a családi élet objektív feltételeinek megteremtése. (Pl. legyen hol laknia.) S a családok valóban kapják meg azt az anyagi és nem anyagi szociálpolitikai támogatást, amely a létükhöz, a működésükhöz minimálisan szükséges.

Nem tartom mellékesnek, vagy elhanyagolható kérdésnek a családok funkcionálásában az anyagi feltételeket. (S természetesen a termékenység alakulásában sem.) Mi több: aggasztónak tartom azon nézetek terjedését, amelyek megkérdőjelezzik az anyagi létfeltételek szerepét a családok körülményeinek alakulásában.

Az interjúkat kizárólag az állami gondozásban járatos, kiemelkedő tudású szakemberek végezték. Tehát nem járatlanok a szegénység világában. S mégis döbbenet számoltak be Pest megyei tapasztalataikról: jónéhány lakhelyről nehezen volt megállapítható, hogy ember lakása-e vagy állat óla. Mert a viskókon, a putrikon kívül a lepusztult, a minimális komforttal (például vízzel, villannyal) sem rendelkező falusi házak fele nem biztosítják az emberi lakhatást, egy csecsemő gondozásának feltételeit. Ha mindehhez hozzávesszük a zömmel hiányos, silány berendezést, e lakások elhanyagoltságát — nyolc esetben számoltak be arról, hogy a lakás ragadt a kosztól —, mindjárt árnyaltabban láthatjuk az állami gondozáshoz vezető okokat is.

Ezt támasztják alá a lakásmutatók is.

A rossz minőségű lakásokhoz magas laksűrűség társul. Felfigyeltünk arra, hogy viszonylag kevesen panaszkodnak a lakáskörülményeikre. Még azok sem, akiknek pedig nyomós okuk lett volna rá. Hogy ilyen lakásban is lehet élni — kisbabát, gyermeket nevelni —, szinte természetesnek tartották. („Itt neveltem fel a nyolc gyerekemet, felnőttek rendesen, mit akarnak ezek?” Mármost a gyámügy, méltatlankodott emígy az egyik nagymama, sérelmesnek tartva unokája állami gondozásba vételét.)

A kirívóan rossz lakáskörülmények csak részben függnek össze azaz, hogy a felkeresett anyák közül három volt — akár a férje, az élettársa — cigány, s négynek a partnere, élettársa cigány származású. A nem cigányok többségének lakáskörülményei ugyancsak gyalázatosak. A hevenyészve összeeszkábált viskók, kalyibák nem különbek, mint a putriszerű „otthonok”. (Egy nagykorúvá épp hogy cseperedő nő a temető szerszámoskamrájában húzta meg magát. Itt készült vele az interjú.)

Még felületesen sem érinthetem, hogy az ország legnépesebb etnikai kisebbsége, a cigányság nagy többsége miért él úgy, ahogy él. Vizsgálatunk mindenesetre azt jelezte, hogy az előítéletek táplálta ellenséges indulatok hullámaintól övezve, pozitív diszkrimináció, hathatós segítség nélkül aligha remélhető, hogy ki tudjanak törni az emberi lét alatti körülményeikből. Az előítéletek rávetülnek arra is, aki cigánnyal él együtt.⁶ Annak számít maga is, vagy — ha még egyáltalán lehet — ennél is „rosszabbnak”. (Mert magyar létére odáig süllyedt, hogy cigánnyal adta össze magát.) Ugyanis gyakorta a környezet s a család sem tolerálja e „vegyes” együttéléseket, házasságokat. „Nem azér, mer cigány” — hajtogatta az egyik interjúalanyunk anyja, az unokája apjáról, hogy aztán a „nem azér mer cigány” bizonygatások szünetei közben összehordhassa mindazon sztereotípiákat, előítéleteket, amelyek ott virágoznak a népi köztudatban is. (Piszkos, munkakerülő, költsékező, ellopja a lány pénzét, magnóját. És így tovább.) „Cigányul élnek!” —

A kérdezettek, családtagjaik és férjük, élettársuk deviáns magatartása

A deviáns személy	A deviancia típusa							
	Alkoholizmus	Öngyilkosság	„Enyhébb” mentális ártalom	Súlyos mentális károsodás	Enyhébb kriminálítás	Súlyos kriminálítás	Prostitúció	Összesen
A kérdezett	5	3	2	5	2	—	3	20
Apja	8	1	—	2	4	3	—	18
Anyja	4	3	1	1	1	1	2	13
Testvére	2	2	—	2	4	3	1	14
Férje	3	1	2	—	2	5	—	13
Élettársa	7	1	—	1	2	5	—	16
Összesen	29	11	5	11	14	17	6	94

vágja a lánya képébe a felindult anya, egy olyan szedett vedett lakásban, ahol tán évszám sem takaríthattak. A leány hiába próbálja védeni cigány partnerét. Sőt, minden védelmező szó csak olaj a tűzre, újabb szitkokat, újabb átkokat fakaszt az anya ajkán. Igazságot egy interjú alapján nem tehetünk. Ahhoz azonban kétség sem férhet, hogy a szidalmak java a cigánynak szól.

A kérdezettek és családtagjaik devianciáját összefoglaló táblázat nem a deviáns személyek számát, hanem a *deviáns magatartások arányát mutatja*. (Egy személynél többfajta deviáns magatartás is társulhat.) Ha az *adatok* nem is meglepőek, mindenesetre *ijesztőek*, noha nagy valószínűséggel nem is fedik le a családi háttér teljes devianciáját. (Ugyanis erre részletesebben csak az interjúalanyról és a férjéről, az élettársánál kérdeztünk rá.)

A 25-ből 13-nál semmilyen devianciára nem derült fény. Az adatok hitelességére mérget semmiképpen nem vehetünk, hiszen az emberek a még oly őszinte beszélgetéseknél is szívesen leplezik esendőségeiket. Abban azonban bízhatunk — az imént említettek miatt is —, hogy ennyi deviació minimálisan előfordult.

Ha valakinek az újszülöttjét, csecsemőjét állami gondozásba kell venni, ott nagyok lehetnek a bajok. Ezt előre — más vizsgálatokból is — tudhattuk. Hogy ezek közt ott találjuk a devianciát is, ez szintén várható volt. De hogy a „szokvány devianciák” mellett ennyire *kitűnő helyet foglalnak el a mentális ártalmak*, ezt új jelzésként is értelmezhetjük. A negyedszázból öt súlyos, két enyhébb mentális károsodás, meghökkentően sok.

Útravaló: a család

Noha egyáltalán nem osztom azokat a vulgáris, mechanikus magyarázatokat, amelyek a felnőtt élet — főképp a családi szerepekben jelentkező — hibáit automatikusan a negatív családi, gyermek- és ifjúkori élményekre, körülményekre vezeti vissza, de ezek hatásai ott munkálhatnak a szülői szerepek válságaiban, csődjeiben.⁷

Mindössze három kérdeztünk mögött állt jó családi háttér, négyen még elfogadható — de már kiélezett konfliktusszituációkkal küszködő⁸ — családban nőttek fel. A nagy többség — tizennyolcan — felbomlott, széthullott családokban, családtöredékekben élt, közülük nyolcan pedig állami gondozásban.

E családokból hiányzott a stabilitás, a biztonság, nem nyújtottak a tagjaiknak menedéket. S nem fejlesztették ki sem azt az érzelmi kultúrát, a másikért érzett felelősséget, ami talán a legfontosabb kötőanyagát képezi minden tartós emberi együttélésnek. Különösképp a szülő gyermekkel való törődésének.⁹

A szülők zöme a saját életét sem tudta eligazítani, nem hogy a gyermekeiknek nyújtott volna segítséget az életben való eligazodásra, megkapaszkodásra. A népes családokban — közel felük számlált ötnél több gyereket — jobbra a vegetatív lét szikes talaján cseperedtek fel a gyerekek. A mostoha létfeltételek megedzhetik az embert, de — és ez az általánosabb — sokféleképp ki is kezdhetik a személyiségét, gyöngíthetik a szociabilitási készségeit, megrendíthetik a felelősségérzetet. A szívósabbak kitanulták, hogy miként lehet menekedni az

örökös családi perpatvarok, az alkoholista apa, anya, a verések, a brutális bánásmód elől. A gyengébbek mindebbe beleroppantak. Segítő-kész, jó szó híján — egy életre.

A sanyarú gyerekkori élmények alig itatódnak át önsajnálattal. S nem is tekintik ezeket rendkívülieknek: ugyanis amerre a szociális látóhatáruk elér, ez az általános gyereksors. (Épp így: a fizikai bántalmazás mindennapos a partnerek, a házastársak között. Ezért is jelentette ki büszkén, a rendkívüliségnek kijáró hangsúllyal az egyik kérdezett: „én még verve nem voltam, hála Istennek...”)

„Apám az nagyon, de nagyon szeretett engem. Anyunak mindig mondta, vigyázzál a kiscsajomra (lányára). Amikor a papa meghalt, nem volt 40 éves se, az anyám már nem törődött velünk, rákapott az italra, mi meg (a gyerekek) ki merre látott...”

„Édesapám kidobott minket az édesanyámmal... a keresztszüleimnél egy istállóban nevelkedtünk.”

Az apáról: „Hu, úgy iszik ő! Úgy megcsúszott, ahogy kimegy az utcára és ott fekszik.”

„Az anyám? Ivott az mindig, az élettársa is. Mán a nyolcadik embere (a mostani élettárs), az is egy szeszkazán, ágyba vizel...”

„Karácsonykor kizavart (az apa) minket a lakásból, mert nem mentem neki borért... A karácsonyfát az asztalról leborította... a díszek összetörték. Kiabált velünk, úgy kellett a bátyáimnak lekötni.”

„Anyám ült alkoholista, úgy hogy ő már a végét járja, már mozogni is alig bír, csak inni tud...”

„Oszt no, hogy izé, mondtam neki, hogy akkor elmegyek oda hozzátok (a földijéhez) dolgozni, hátha mán anyu mán nem zaklat sehun se. Na, de persze megtudta. (Az anyja lezüllött, mindenkit pumpoló alkoholista.) Kénytelen voltam kilépni, mert már... szégyelltem magamat. Szabály szerint.

Kérdés: Miért? Ő nem szégyellte magát?

Válasz: Öneki nincs szégyene.”

A volt állami gondozottaknak a családdal, az intézettel kapcsolatos traumái eléggé ismertek. Ezért csupán három idézet, ízelítőül.

„Később tudtam meg, hogy az anyám 50 forintért eladott...”

„Amikor én megszülettem, akkor ottfelejtettek a kórházba.”

„Szanaszét kerültünk (a testvérek), a kishugom, hát ő valahon vidéken van, hát ő, izé... nem is tudom hol...”

Mellőzöm most az intézetekre (eufemisztikusan: nevelőotthonokra) való visszaemlékezéseket. Egyre viszont azért utalnék, mert pregnánsan érzékelteti, hogy ami csupán az intézeti rendszer egyik „fogyatékosságának” tűnik, az miként válhat deviáns életutak előkészítőjévé.

„Szöktem, nem is egyszer onnan az intézetből... csavarogtam. Az ember érzi azt a borzasztó bezártságot, ott azt kell csinálni, amit mondanak. Mindent inkább, csak ezt a bezártságot nem” — tiltakozott olyan hevességgel a visszaemlékező, mintha most kellene átvetnie magát az intézet kerítésén. — „Inkább összeálltam bár-

„kivel, csak hogy menekülhessek, szabadulhassak.” (15 éves korában esik teherbe.)

Így megy ez!

Munka

Volt már szó az igen alacsony iskolázottságról, és az ennek megfelelő — avagy ebből is következő — alkalmi, segédmunkás foglalkozások dominanciájáról. Arról azonban még nem, hogy a kérdezettek zöme a családjától sem kapott biztatást, késztetést, normatívát a folyamatos és fegyelmezett munkához.

A kapitalizmus őskorát, a harmadik világ iszonyatos elmaradottságát idézi fel a gyerekmunka. E megrázó élményért azonban nem kell messze mennünk. Budapest árnyékában, Pest megyében, a 70-es évek végén is felfogadtak 8—10 éves gyerekeket állatok őrzésére, a gazdaságban afféle lóti-futi, tedd-ide, tedd-oda munkára, ganéhordásra. Vélhetnénk, hogy aki gyerekfejjel rákényszerül a munkára, abban egy életre kifejlődik a kötelességtudat, a munkaszeretet. Tévedés!

„Hajtottak, hajtottak engem, én meg búttam elfele, azt se bántam, megverték miattá... Szóval nekem mindörökké elegendem lett a hajtásból... Ártatlan pofával lógtam X-ben is, letudtam én már, hogy fillérekekért hajtsam magam...”

A mezőgazdaságba gyerekfejjel elszegődöttek istállóban, szerszámoskamrában húzhatták meg magukat, pénzt csak mutatóba láttak, a maradékkal verhették el az éhüket. Magasabb presztizsű munka már a takarítás (5 fő), a többség számára a „csúcs” a gyári segédmunka.

A megyében erősen korlátozottak az elhelyezkedési lehetőségek. (Javulás e téren, közelesen, aligha várható.) Így aki csak teheti, a fővárosban vállal munkát, ingázik naponta minimum két-három órát. A nagyváros azonban nemcsak munkahelyként vonzó, hanem mindattól, amit a szabadabb életben, „bulizásban”, szórakozásban, könnyű ismeretségekben kínál. Kiemelkedően „előkelő” foglalkozás, ha valaki a vendéglátóiparba szegődhet el. Az egyik interjúalanyunk a szülés után kényszerült vissza a megye egyik kisvárosába (amelyet amúgy csak „lepra koszfészeknek” nevez). S a leghőbb vágya, hogy visszaügyeskedje magát a fővárosba.

„És ha már fölkerül Pestre egy tíz-tizenhat, tizenhét éves gyerek, akkor azt már az istennek ki nem robbantják onnan, főleg az olyan típusút, mint én.”

Sűrű munkahelycsere — köztük néhány hónapos munkaszünet nem ritkaság —, vadászat a jobban fizető, kényelmesebb munkára, ilyenmikről szóltak leggyakrabban a munkatörténetek. A munkahelyről való elcsellengés bocsánatos stikli. „Szó szerint kirúgtak, mert elfelejtettem (?) dolgozni menni” — háborgott az egyik ifjú nő. S korántsem tettetésből: valóban nem fért a fejébe, hogy egy ilyen semmiség miatt ki lehet tenni valakinek a szűrét.

Kiszolgáltatottság

Az élettörténetekből egy sajátos reakció körvonalazódott: az *elképesztően naív, gyermeki bizalom társulása a szinte már beteges, paranoid színezetű gyanakvással*. Az ebből származó konfliktusokat felelőssíti az, hogy nemritkán akkor akasztják szegre a bizalmatlanságot, amikor nem kellene, s gyanakodva, örökös „kitolást” szimatolva háritják el a felőlük kinyújtott segítő kezét.

A *kiszolgáltatottság és sodródás fontos forrása a mindennapi életben való kiigazodás hiánya* csakúgy, mint az *érzelmi kultúra, a kapcsolatteremtési készségek csorbultsága*.¹⁰ Hogy ezek miért nem épültek ki vagy miért rongálódtak meg, azt nagyjából indokolják a szélsőségesen rossz családi viszonyok, a halmozódó frusztrációkkal teli, traumatikus hatású gyerek- és ifjúkori élmények. „És ez annyira kiüt rajtam, világéletemben, míg én élek, az nem is emberi” — summázta ekként az egyik interjúalanyunk kudarcainak okát. „Elejitől fogva sorsüldözött voltam — mondta a másik —, ilyen zajos életem volt, úgy mint ennek a levélnek, állandóan úgy voltam.”

Az *üzöttség s a félelem egyaránt alapélmény, sorsmeghatározó*. S ha mindezt nem érzékeljük az életutak háttérében, nem sokat érthetünk meg — nem is a mindennapi gondolkodás síkján, hanem inkább a megértő szociológia révén — azoknak a szociális, szociálpszichológiai determinánsoknak a természetrajzából, amelyek ott sötétlenek e kudarcos életutak mögött.

Akiből hiányzik az empátia, az vajmi kevésbé értelmezheti a társadalom és az egyén felelősségét azokért a helyzetekért, körülményekért, amelyek olyan *kiélezett* csódhöz vezethetnek, mint ami kicsúcsosodik az újszülöttek, a csecsemők állami gondozásba kerülésében.

TERHESSÉG—SZÜLÉS

Szexuális élet

Előre kell bocsátanom, hogy *interjúalanyaink jelentős része kevésbé értette a szexuális életre vonatkozó kérdéseket*. Pontosabban, az érzelmek, az intim kapcsolatok megfogalmazása, szavakba öntése általában nehezen megoldható feladatok elé állította az asszonyokat. Ez azonban csak részben függ össze az átlagos alacsony műveltségi szinttel, a szűkös szókészlettel, hanem sokkal inkább azzal, hogy ilyesmiről „nem szokás”, vagy „nem szoktak” beszélni. Viszonylag könnyebb volt tárgyyszerű kérdésekre választ kapni, mint például arra, hogy hány éves korukban volt az első szexuális kapcsolatuk. Ez jó néhányuknál *aggasztóan korán, a fizikai és szellemi érettséget megelőzve* következett be.¹¹

Hogy ki volt az első partner, ez többnyire homályban marad. A későbbi szövegértelmezések sejtetni engedik, hogy valaki a családból (nevelőapa), valaki, akitől a lány kenyere függött (gazda, munkahelyi előljáró). Ebből is következően a kérdést nagyon firtatni nem lehetett, mert *a beavatás többnyire nem szép, hanem nagyon is felejtésre ítéltetett emlék*, amihez a kiszolgáltatottság, a megalázottság élménye fűződik. Ilyesmi színezi azok első kapcsolatát is, akik otthonról elszakadva, a nevelő-

otthonból menekülve a testükért válthatták az átmeneti befogadást, menedéket. Négyen említették — futólag —, hogy valaminő érzelemnek is köze volt az aktushoz. Ezek közül kettőnek a jelenlegi párja volt az első szexuális partnere. (Ilyen egyébként a 25-ből csak négy akadt.)

Alighanem az első aktus riasztó körülményei, az első érintkezés erőszakossága, durvasága is belejátszott abba, hogy a későbbiek során sem jelentett sokuk számára örömet a szexuális érintkezés, függetlenül attól, hogy hány férfival hozta őket össze a sors.

A házasságon kívüli nemi kapcsolat nem számít erkölcstelenségnek, ha a partnerrel — akár csak átmenetileg is — felvállalják egymást. Csak messziről, szociális felülnézetből tűnnek e kapcsolatok minden szabályt nélkülözőnek. Valójában épp úgy *érvényesülnek itt szabályok és normatív elemek* — csak jobbra mások —, mint a társadalom közepén vagy fent. A kérdezettek egyharmada azonosul a konszolidált társadalmi csoportok bevett szexuális normáival, ha nem is egyikének sikerült ezt megvalósítania.

A szűkszavúságot — olykor teljes válaszhíányt — nem annyira a kérdés kényessége magyarázta, hanem sokkal inkább az, hogy a szexualitás természet diktálta, természeti parancs, ezért sincs mit mondani róla. „Ha van férfi és nő... ez olyan természetes. Nem?” Mások viszont a szexualitásban csak „disznóságot” láttak, ám a nőnek ezt el kell fogadnia. „Én nem akarnék olyan disznóságot csinálni — hangzott el a házaseletről —, de tudja a férjemmel nem lehet bírni.”

A szexualitás humán tartalmaira csupán néhány elejtett szó utal. Így a *szerelemről is kevés szó esett*. Négyen emlegették a partnerükkel való viszonyuk, a nemi élet kapcsán. Szép szerelemről mindössze egy közel 30 éves oligofrén nő szólt: „Hát én gondolom, hogy szép is (a szex), meg hogy tényleg jól mondta az egyik színész, hogy a szerelem a legjobb dolog a világon.” Lehetne akár mosolyogni is ezeken az ordítóan csinált, ócska sablonok formálta szavakon. Ám inkább végtelenül szomorú — megkockáztatnám: szívfájdító —, hogy a szép szerelem mellett egy mentálisan súlyosan károsodott ember tesz hitet. Akit az élete első — s ezidáig utolsó — partnere csúfosan kihasználta, rászédett. Kidobta a terhes nőt, a gyermekét soha nem látta. Ilyen volt ez a „szép szerelem”.

Összefekülni valakivel, mert úgy hozta az alkalom, a megkívánás, egy test melegében való megbúvás vágya, nem tartozik az erkölcstelen cselekedetek közé. A test pénzért való árusítása azonban igen. A *prostitúció csak azon lumpen csoportok alján tűnik elfogadottnak, amelyek egyébként is halmozottan deviánsok*. A kérdezettek közül egy volt már több ízben KMK-ért elítélt. A másik kettőnél ugyan a prostitúció fogalma semminő alakváltozatban nem hangzott el, ám az elbeszélt történetekből egyértelművé vált a tevékenység iparszerű üzése. A KMK-s leányzó koszos, szakadt, nyomorult kis nő volt, akinek még a Rákóczi tér is nagy felemelkedés lett volna.

A nemi élet — mint mondták többen — azért sem öröm, mert hozzá a nem kívánt terhességtől való félelem társul.

Voltaképp szomorú láttelep ez az általános és az egészségügyi felvilágosítás alacsony színvonaláról, hatékonyságáról.

Mert aki sehogyan sem védekezett, az korántsem vallási vagy egyéb

morális parancsoknak engedelmeskedett, hanem mert semmit sem hallott a védekezés módjáról. Vagy ha tudott is róla, egyszerűen nem tördött vele.

Ahogy az eredmény mutatja, a védekezés sem jár feltétlenül sikerrel. Elsősorban azért, mert nem a célnak megfelelően alkalmazzák. A pirulát nem szedik rendeltetésszerűen:

„Fel is volt írva, ki is volt váltva, elfelejtettem beszédni.”

„Szedtem a gyógyszert, de egyik se volt jó.”

A baby-pillt használók főként az Ovidont emlegették, s panaszkodtak a mellékhatásaira. Más a spirállal elégedetlenkedett:

„Nem bírom úgy, ahogy kellene . . . a melleim fájtak (?) tőle . . . Az orvos kiszedte, de nem ajánlott mást.”

E fiatal nők nagy többsége csak akkor fordul orvoshoz, ha már valami komoly baj van. S az orvos sem jut el hozzájuk, noha legalább egy-két évente szükség lenne a rendszeres nőgyógyászati kontrollra.

Néhány szó az abortuszról

A kérdezett asszonyok körében nem nagy divat az *abortusz*. Azok sem élnek vele, akiknél ezt súlyos egészségügyi károsodásuk, fiatalkorú lányanyaságuk, kirívóan rossz szociális helyzetük (mindez együtt) indokoltta tenné. A 25 nő közül hat személy esett már át abortuszon. (Igaz, volt aki többször is.) Az abortuszok viszonylag alacsony száma összefügg azzal, hogy a kérdezettek gyakorta későn veszik észre a terhességüket. Amikor már tudják, hogy terhesek, akkor sem fordulnak orvoshoz. De akik számára még nyitott volt az abortusz lehetősége, azok *jobban féltek az abortusztól, mint a nem kívánt terhességtől*. Nem morális megfontolásból vetették el az abortusz lehetőségét, hanem féltek a most, a közelesen bekövetkező fizikai fájdalomtól. („Juj, hogy belémkotorásszanak . . . a vér . . . meg minden, nagyon féltem.”) A *majd* a távoli szülés. S hátha történik közben valami „csoda”, „elmegy a gyerek magától”. Hét, nyolc hónap a szülésig — maga az örökkévalóság.

A csodavárásban egyébként nem csak az irracionalitás fejeződik ki, hanem a *pillanatnyiség uralma* is. Az a magatartás, amit a szociálpszichológia gratifikációs türelmetlenségnek nevez. Ennek egyik oldala, hogy a siker, a jutalom most azonnal kell, érdekében nem érdemes erőfeszítéseket tenni. A másik: *a pillanatnyi rosszat akkor is el kell háritani, ha e menekülés miatt később még nagyobb rossz vár az emberre*. (Természetesen itt nem a szülésre gondolok.)

Szeretném egyértelműen leszögezni: semmiképp *nem az abortuszt propagálom*. A *nem kívánt terhesség elhárításának eszköze a védekezés*, s nem az abortusz, amely súlyos veszélyeket hordozó, brutális beavatkozás az életbe. De előfordulhatnak olyan egészségügyi, családi, szociális körülmények, amelyek indokolhatják a beavatkozást, amikor

tiszteletben kell tartani — ugyancsak az emberi jogok védelme alapján —, a nő és a férfi abortusz melletti döntését. Úgy; ahogy ez az iparilag fejlett országok nagy többségében történik. (Csak néhányat említve: Ausztria, NSZK, Dánia, Hollandia, Franciaország, Olaszország, Svédország, Egyesült Államok stb.)¹²

Csak üdvözölni lehet minden abortusz elleni propagandát, világi érvekre és vallási parancsokra hivatkozót egyaránt. Bontakozzék ki egy széles körű abortusz elleni küzdelem — meggyőződéssel. De mérhetetlenül sok kárral járna egy olyan törvényerejű abortusztilalom, amely gyakorlatilag megszüntetné a legális művi terhességmegszakítást. A rossz anyagi-szociális helyzet semmiképp nem iktatható ki az abortusz-indikációk köréből. Többek között azért sem, mert amíg a tehetősebbek hozzá fognak jutni az orvos által végzett abortuszhoz, addig a szegények, a legelesettebbek „angyalcsinálók” prédáivá válhatnak, az életüket kockáztató, durva, szakszerűtlen eszközök igénybevételére szorultnak. A szociális okok elfogadásának tagadása különösképp időszerűtlen ma, a növekvő szegénység és munkanélküliség közepette.

Mind gyakrabban hallani azt a véleményt, hogy ha valaki anyagi okok miatt nem vállalkozhat a gyermek felnevelésére, az szülje meg a gyermeket, és adja örökbe. Félelmetes ajánlat ez olyanok részéről, akik annyi szépet tudnak mondani az anyaság szépségéről, az anya, a szülő és a gyermek meghitt viszonyáról. A nő nem fokozható le afféle szülő géppé! Ha a nő nem is kívánta a terhességet, a kihordás során a szoros biológiai — vérrel táplált — kapcsolat többnyire gazdagon motivált pszichológiai, érzelmi kötelékké válik az anya és a méhében növekvő magzat között. E szálak erőszakos szétépése, az eleven életről való lemondás, az örökbeadás csak kivételes megoldás lehet. Ritka kivételtől eltekintve, fájdalmas traumákat kiváltó. Méltánytalan s embertelen lenne épp a társadalom legelesettebbjeit ilyesmire kényszeríteni. Mert abban biztos vagyok, hogy önként erre igen kevesen vállalkoznának.

A múlt rendszer családpolitikájában, centralizált, bürokratikus, intézmény- és intézetcentrikus gyermek- és ifjúságvédelmében sok volt a torzulás. (Bár azt kétlem, hogy tudatosan, s gonoszul a családok tönkrezúzására törekedett volna, ahogy ezt mostanság divat állítani.) E torzulások egyike volt, hogy monstre és gyakorta monstrum intézetekben zsúfolta össze az állam a gondozására szoruló gyerekeket, nem illetve keveset törődött a nevelőszülői hálózat kiépítésével, s rendkívül megnehezítette az örökbefogadás processzusát is. Ennek ellenhatásaként kezd most kifermődni egyfajta örökbefogadási mítosz. Például a régi országgyűlés, utolsó üléseinek egyikén, lelkesen megszavazta azt a törvényt módosítást, ami szerint a gyermek bírósági eljárás nélkül, pusztán a gyámhatóság javaslatára örökbe adható s fogadható. Mintha a gyermek csak egy kismacska lenne! Jogállamban ez elfogadhatatlan.

El lehet gondolkodni azon is, hogy az általunk kérdezett anyák közül miért nem akadt egy sem, aki önként hozzájárulna gyermeke örökbeadásához.

„Ó, nem! Ezt soha, soha nem engedném! Rá nem vennének semmiért. Olyan nincs, hogy örökre elvegyék, ha nem adom... Mit gondolna (a gyereke), ha már nagyobb lesz, az anyjáról? Ebbe belegondolni se akarok...”

Terhesség

11 nő állította, hogy akarta a gyermeket, vagy ha nem is nagyon vágyott utána, nem bánta, hogy terhes maradt. 14-en azonban nagyon is bánták. A nem kívánt terhesség okozta riadalmon-kétségbeesésen túljutva, a terhesség hónapjaiban megbarátkoztak az anyaság tényével, ha különösebb érzelmi kapcsolat nem is fűzte őket a születendő gyermekhez. Hárman mondták, hogy a magzat első mozdulásától mind jobban ragaszkodtak a gyerekhez. Négyen viszont úgy élték meg a terhességük hónapjait, hogy a gyermek súlyos életteher.

A kérdezettek mintegy fele a terhesség 10–12. hetében eljutott orvoshoz. Mintegy felét 4–6 hónapos terhesen látta először orvos, a másik negyedét ennél is később. Ketten pedig egyáltalán nem jártak a szülés előtt orvosnál. Ezek az adatok is tükrözik az átlagostól merően különböző körülményeket. A leghátrányosabb helyzetű várandós nők közül jónéhányat nem lát rendszeresen sem orvos, sem védőnő. Ez csak részben vezethető vissza a nemtörődömségre, a hanyagságra. Jóval nagyobb szerepe van e magatartásban az orvostól való félelemnek („féltem a négy szeműtől”: a szemüveges orvostól). Pontosabban annak a felfogásnak, hogy minden hivatalos embertől tartani kell, a szegény ember a hivataltól, a hivatalosságoktól sok jót nem várhat. „Orvostól, meg az ilyen rendőrségtől félek” — mondta az egyik interjúalanyunk, aki számára orvos vagy rendőr, egyremegy, mind a szegény ember lányát vegzáló Hivatal képviselője. (Mint majd látni fogjuk, ez az ellenszenv s félelem különösen felerősödik a gyámügy képviselőivel szemben, akikben többen az ádáz ellenséget látják. Azokban is, akik nyílvánvalóan csak segíteni próbáltak rajtuk.)

Meglehetősen megoszlott az orvostól, az egész terhesgondozási rendszerről a vélemény. Úgy tűnik, kevesebb nő szerzett jó, mint ahány rossz tapasztalatokat. Mire panaszkodtak? Hogy az orvos tessék-lássék foglalkozott velük („lezavarta a vizsgálatot”), nem adott elég tanácsot, nem vette észre idejében a rendellenességet („mert igazából meg se nézett”). S kit dicsérték? Azt az orvost, akinek jó szava is volt hozzájuk, aki nem sajnálta a gondos vizsgálatra az időt, aki elküldte szakrendelésre a kismamát, ha valami bajt gyanított. S mindenekelőtt: aki emberszámba vette a terhes nőt.

A gyermeküket váró nők közül csak kevesen változtatnak az életmódjukon. Aki teheti, az szinte az utolsó pillanatig dolgozik, ameddig csak a munkahely engedi. Az étrenden nincs mód változtatniok. („Miből ettem volna gyümölcsöt, főzeléket”). A séta, a testmozgás luxus. („Mozogtam én eleget a melóban” — neveti az egyik fiatalasszony az orvos tanácsait.) A cigarettát viszont, az orvos kérésére, félreteszik, többnyire. Három kivételével az italt is. Ha igaz.

Amiből viszont kibújni nem lehet, az a körülmények szorítása. Talán nem is az a legfontosabb, hogy nem futja sok mindenre, amit még általában a szegényebbje is megengedhet magának a terhesség idején. Az igazi és legnagyobb baj, hogy gyakorta éppen a várandósság periódusában éleződnek ki a családi, a szociális krízisszituációk. Hogy minden baj van, csak épp nyugalom nincs, amikor a leendő anya figyelmét a méhében készülődő életre fordíthatja. És nincs biztonság, a terhes nőre vigyázó család, társ. (A 25 asszony közül nyolc csak magára hagyatkozva és hagyva hordta ki az első gyermekét.)

S ehhez képest minden más érdektelenné, huszadrangú kérdéssé válik. *A stressz, a szorongás többnyire nem csökken, sőt fokozódik a terhesség előrehaladtával.* Más minőségű ez, mint a szokvány kismamai aggodalmaskodás, hogy ép lesz-e a gyermek, meglesz-e mindene. Ott motoszkált ez is a fejekben, de a riadságot, a szorongást, a beláthatatlan, bizonytalan jövő csigázta: mi lesz a szülés után, lesz-e egy békés zug, ahol az újszülöttel meghúzhatja magát. Ha ilyenek az életgondok, nem esemény a magzat első mozdulása, a terhesség okozta megannyi kisebb-nagyobb fizikai, pszichológiai változás.

Hogyan fogadta a terhesség hírért a család? A leányanyáknál — ha volt egyáltalán szülő — a tinédzser korú nők anyja általában a terhességmegszakítás mellett kardoskodott („Megpofozott, hogy ő kilök, ha nem vetetem el... menjek a jó francba... hogy ki vesz el egy zabi kölökkel... megölöm őt... (a várományos nagymamát).”

„Aztán amikor kiderült, hogy terhes vagyok, mondtam az anyunak... Képes volt azt mondani, hogy oda ne menjek a gyerekekkel, hogy ha már meg kell szülni, akkor szüljem meg, de mondjak le róla, vagy adjam örökbe vagy bármi, de a gyerekekkel ilyen ember-től, nem. És igaza volt tulajdonképpen (már ami a gyerek apját illeti), dehát ha már egyszer van, hogy a ... ba tudnám odaadni?”

Az anyósjelöltek sem fogadják különbul a hírt.

„Erre aszongya az anyja (az élettársé), az a piszkos zsidó, így mondom, nem terhes az, szimulár, ezzel foglalkozol, ezzel a hülyével, se olvasni, se írni nem tud. — S tenné is már kifelé a terhes nőt.”

Mis esetben a férfirokonság ebrudalja ki a terhessé vált nőt. Az élettársat — „belekeveredett valamibe” — letartóztatják, a rokonok meg „kizavartak a tanyáról, megverték”. (Nyolc hónapos terhesen!) A történet nem egyedi: négyen számoltak be arról, hogy a férjet, az élettársat épp a várandóság idején tartóztatták le.

„Hajnalban már csengettek, hát ki jelen meg, mint a rendőr. Én meg ott terhesen. Hát elvitték... S hova kerültem? Hát ki az utcára...”

„Itatták (az élettársat), az meg elkezdett ütni, vágni... Kénytelenek voltak jelenteni a rendőrség felé, hogy mi történt.

Kérdés: Azt, hogy megverte magát?

Válasz: Igen. Elvitték, előzetes letartóztatásba helyezték... másfél évet kapott... Mert azt mondták, hogy két embernek az életéről volt szó, mert akkor már terhes voltam a gyerekekkel.”

Ehhez képest már szinte a tapintatos eljárások közé tartozik amikor a leendő apa csak „eltűnik, felszívódik”. S ez nem csupán a szellemileg károsodott, elesett nőkkel fordul elő, hanem jóeszű, talpraesett asszonyokkal is.

„Na jó, és akkor májusban bekerültem (a ...-i kórházba), mert szörnyen görcsöltem, marhára... Mert úgye el is hittem (hogy a

férfi vállalja az apaságot). A Ferike (az élettárs) az bejárt hozzám a kórházba... Aztán kiderült, hogy ő elvesztette a személyi igazolványát, és személyi nélkül nem csinálnak apasági nyilatkozatot... Aztán rájöttem, hogy nem fog személyi igazolványt csináltatni... Vagy el se vesztette... sajnos, ezt se lehet elhinni neki.”

Persze nem mindenkit hagytak azért cserben. Hárman számoltak be arról, hogy amikor a partnerük megtudta, hogy terhes, gyorsan még a gyerek születése előtt összeházasodtak. (Aztán az egyik férj a három hónapos csecsemővel hagyta ott a sebtiben elvett asszonyt. Hiába: e történetek sehogy se akarnak happy enddel végződni.)

Rátérve a terhesség egészségügyi problémáira, vizsgálatunk igazolta azt a tendenciát, hogy a sokszorososan hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz tartozók között kimagaslóan sok (6 fő) a veszélyeztetett terhes. (S mint majd látni fogjuk: a koraszülés is.)

Szülés

A veszélyeztetett terhesek fele (3 fő), ha sok kínlódással is, de kihordta kilenc hónapig a gyermekét. A másik fele (3 fő) viszont idejének előtte szült.

A koraszülések aránya rendkívül magas: a 25-ből hét nő szülte meg a gyermekét a 6—8-ik hónap között. Négy asszonynál nem mutatkozott semmi rendellenesség a terhesség alatt, így meglepetésszerűen érte őket a szülés időnek előtti megindulása. A legkisebb koraszülött súlya 1,65 kg, a legnagyobbé 2,44 kg.

Ahogy eddig is láthattuk, a kérdezettjeinknél gyakorta mindig minden másképp van, mint másoknál, a társadalom konszolidáltabb rétegeinél. Ez a másság jelen van a szülésnél is. Néhány szerény példa erről. „Nem voltak fájdalmaim, hanem felébredtem hajnali fél négykor. Felébredtem... mondom neki (az élettársamnak), annyira fáj mondom... ez a csontom... Mert már annyit dolgoztam, ablakot pucolni, terhesen, hat hónapos voltam. Ki-be járkáltam. Még cipő se, ... olyan korom ... izé, koszos volt a talpam. Majd csak lesz valami. Mondom neki, mer feküdt. Mondom, gyere, állj fel. Beleharaptam (!) a nyakába. Te mondom, fogd meg. Tartotta a kezét, és úgy szültem. A kezibe. De én nem tudtam, lány vagy fiú. Annyira megijedtem. Olyan fehér voltam, mint most az az ajtó. Hát mit csináljunk, elszaladt (az élettárs) gyorsan, hogy hívja a mentőt. Hát nem volt jó a telefon (!) Micsináljunk. Gyorsan ki, szálltunk villamosra. De jó tíz percet ott is vártunk. Mondom neki, hogy így még a kis arcát is látni (az újszülöttnak). Mondom neki, él még? Annyira megijedtem... A köldökzsinór nem volt elvágva, így tettem ide (egy reklámszatyorban) a lábamhoz, ott volt a nyakán... Akkor megy így a rendőrkcösi, megállítom, nem állt meg. Vót nálam egy papír, meg egy toll, fölírtam a rendszámot..., megbüntették a rendőrt, mert nem állt meg... Még beértem, az emeletnél elkapott a vérzés, folyt rólam a vér... Akkor mindjár az ápoló (talán az orvos) fel az izére, kinyomta, megmosta, összevarrta. Rá két percre má bevittek a kórterembe. Már két percre mentem rágyújtani, elszédültem egy kicsit, leestem, felálltam, akkor mentem, izé hol a kis-

gyermekem? Akkor mondom neki (az ápolónőnek), hol a kislány, merre? Akkor mondta..., azonnal el kellett vinni, (más kórházba'), mert kiskor...szülött."

Van min riadozni a posztnaturalista történeten, amely az extrém borzalmon és vadságon kívül korfestő is. Megindul a szülés, telefon nincs. A legközelebbi telefon — mintha az lenne a dolga — nem működik. A rendőrautó lelassít, a benne ülőnek látnia kellett, hogy valami furcsa csomag hever a dült küllemű nő lábánál (az újszülött, köldökzsinórral anyjához kötve), de a rendőr bűnesetet fönnforogni nem látván, tovahajt. Az új ember születik legharsányabb horror színeit már az elbeszélő keveri a történetbe. A kiteljesedő kommunikációkép telenséget (beleharaptam a nyakába — hogy mozduljon már a férfi). Az anya először rágyújt, s csak aztán kérdezi, hogy hol is a kisbaba. (Mellékesen, az anya a koraszülött osztályon még látogatta a csecsemőt, aztán felé se nézett. Mert — ahogy mondja — nem tudja, hogy merre van, egy jól ismert Pest környéki település, ahol a néhány hónapos csecsemőt gondozzák.)

Az anyák többsége nem sokat tud a szülésről, nem tudja, hogy melyek már a szülés jelei, így nem ritkán késve kerül orvoshoz. Az óvatosabb asszonyok pedig már jóval a szülés előtt bemennek a kórházba: félnek a rossz közlekedéstől, nincs telefon, későn jön a mentő stb.

„Azt mondja a védőnő, ha nem érzek semmi fájdalmat, akkor elmehetek haza... hajnal fél ötre megrepedt a burok, hát ugye még itthon elmosogattam, kitakarítottam, felmostam, az udvart meg az utcát összetakarítottam, megfürödtem. Még annyi erőm volt (nevetve), akkor után elindultam (a rendelőbe). A főorvos kijött, oszt végigsimította a hajam, oszt mondta, azt mondta nekem, angyalom mindjárt kijövök, mer csak úgy hív, mindjárt behívom..., mert még nálam egy hölgy, aki meg köll vizsgálnom... Felfeküdtem, megvizsgált, mondta nekem, burokrepedés. (Kérdi) Mikor? Fél ötkor. Fejébe kapott, azt mondta meg se tud szólalni... Azt mondja, miért nem szóltam rögtön? Hát mondom, a párom nem volt otthon, az édesanyámnak meg nem mertem szólni, szégyelltem magamat, és hagytam, inkább hagytam, tűrtem... Azt mondja (az orvos), hogy hát nem mehetek el (haza) mer kell a mentő, oszt visz be a kórházba, mindjárt meglesz a baba... Sikított a mentő velem, és délután meglett a gyerek."

A kis településeken lakók szülésénél (mivel bába nincs) főszereplővé — olykor élet s halál kérdésévé — válik a technika, az infrastruktúra, a telefon hiánya, hogy az elérhető egy szem telefon többet rossz, mint jó. Nem érkezik meg időben a mentő, a mentőautó „cammog”. (Nemcsak „sikít”, szirénázva rohan, mint a fenti interjúnál.) Hogy a körzetesítési politikának köszönhetően orvos csak a szomszédos faluban van. E mostoha körülmények jócskán megnövelik a szüléstől való félelmet. S nem alaptalanul. Hat asszony számolt be arról, hogy otthon szülte meg a gyermeket — a férj, az élettárs, a szomszéd segédletével, a kórházra már csak a szülés utáni ellátás maradt.

Ha azt biztosítani nem lehet — főként vidéken, apró falvakban, ta-

nyákon —, hogy a vajúdo gyors segítséget kapjon, érdemes, sőt, szükséges lenne feltámasztani a szakképzett bábák hálózatát.

Hogyan zajlik le otthon a szülés?

„Féltem, mert se mentőorvos, semmi, mert csak a férjem volt, meg az édesanyám itthon... A férjem segített, mert az édesanyám várta a mentőt kint, aztán az anyu is segített, mert jött, kötni (a köldökszínórt) mikor vágták el, akkor ketten voltak... És mondta a férjem, hogy nagyon szereti a picit mán, csak azért is, mert a keze között született meg... És hát nagyon... ez az élmény, ami nagyon megmaradt neki.”

Lám, nálunk így valósulnak meg a legkorszerűbb szülési technikákkal kapcsolatos ideák: az otthon szülés az apa asszisztenciájával. Néhány aprónak nem tekinthető különbséggel: az otthon nem alkalmas szülésre, hiányoznak a legelemibb higiéniai feltételek is. S a papás szülés leglelkesebb hívei sem úgy gondolják, hogy a szülést az apa vezesse le stb. Az alábbi idézet szinte mintaszerűen példázza a pszichikus tényezők fontosságát a szülésben, a nem kívánt gyermek és a nehéz szülés közti lehetséges összefüggést.

„Úgy, hogy iszonyatos volt, én mondtam, hogy engem biztos vert az Isten egész végig ezzel a gyerekkel, hogy annyira nem akartam, meg hogy annyira nem örültem neki. Mert tényleg néha mondtam olyanokat..., hogy Uristen... mi lenne, ha elütne az autó... Nagyon sokat szenvedtem, az Istennek se akartam kitágulni... Kézzel tágitottak ki a végén, hogy ugyan, szülessen már meg az a gyerek... Ő (az orvos) tapasztalatból mondta, hogy azok az anyukák, akik nem akarják a gyereket vagy olyan nehéz körülmények között voltak terhesek, meg sokat idegeskedtek, meg mit tudom én, azok mindig sokkal nehezebben szülnék, mint azok, akik várták a babát, meg tudják, hogy jó helyre mennek, vagy mindenük megvan, meg szóval mindenük biztosított, és nyugodt körülmények között. És Ő mondta..., már jóval a szülés után mondta, hogy hát magának biztos nagyon rossz a helyzete. Hát mondom, igen.”

Azoknak az asszonyoknak az emlékezetében, akik nem szenvedték meg „iszonyatosnak” mondott fájdalommal a szülést, általában elhomályosulnak a szülés mozzanatai vagy nincs szavuk az átéltek felidézésére. („Milyen volt? Nem különös, ahogy szokott.”) A két császárműtétellel szült asszony közül csak az egyik tudta előre, hogy műtét vár rá, a másik viszont csak utána tudta meg, hogy operáción esett át.

Nyolc kismamának volt saját orvosa, akihez a terhessége alatt járt, de csak három szülhetett a saját orvosánál. A három közül az egyik, az egyetlen szellemi foglalkozású nő — ő egyébként is ikreket várt —, a másik kettő pedig annál az orvosnál szült, aki már veszélyeztetett terhesként is kezelte. Hacsak nincsenek rendkívüli körülmények, az általunk vizsgált népesség asszonyai nem engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy a szülést a saját orvos vezesse le. Hadd tegyem hozzá: a kérdezettek felének meg sem fordult a fejében, hogy saját orvost fogadjon. Mások, akiknek ez ugyan megnyugvás lett volna, elriadtak a tekintélyes summájú hálapénztől. Elsősorban ők, akik szerették vol-

na megkapni, de nem tudták megfizetni a saját orvos asszisztenciáját, panaszkodtak a leghevesebben az orvosok és ápolónők figyelmetlenségét, közönyét, durvaságát. Talán az önbeteljesítő jóslat hatásmechanizmusának eredményeként is.

„Mert ugye itt pénzre megy a játék... Ha az ember nem dobja meg az orvost, már nem százasként beszélnek, hanem ezresekről, akkor nem is foglalkozik vele... Az egyik orvos összevarrt, és elefelejtette, hogy ki kell szedni (a varratokat). Ha netalán megkérek valakit, hogy szeretnék őnála szülni, három-négyezer forint...”

Ennyire valóban szinte senkinek nem tellett. Mielőtt belemerülnénk a haszonleső orvosok csepülésébe, az igazsághoz hozzátartozik, hogy öt asszonytól nem fogadta el az orvos a felajánlott (a zsebébe csúsztatott) pénzt. S akadt olyan szülésznő, ápolónő is, aki ugyancsak egy fillért sem fogadott el. Végül is pontosan nem tudtuk megállapítani, hogy összesen hányan fizettek a szülésnek. Az átlagtartifa 2000 forint körül mozgott. A többség nagy szegénységéhez képest ez óriási summa.

Szeperációs ártalmak

Ha a végeredmény felől nézzük, hogy a mintában valamennyi nő kisbabája csecsemőotthonba került, talán nem tűnik relevánsnak, hogy nagy jelentőséget tulajdonítok az anya-gyermek viszony alakulásában a szülés utáni szeperációnak. De valamelyest feljogosítanak erre az interjúkból merített tapasztalatok.

A 25-ből nyolc anya nem láthatta, tapinthatta, ölelhette magához a szülés után a kicsinyét. A koraszülöttek inkubátorba kerültek, a súlyosabb esetek más kórházba, a szervi betegséggel születettek gyermek-klinikákra. Az anyák jelentős része tehát elesett a szülés utáni jutalomtól, annak a pillanatnak a meghatározó, páratlan szépségétől, örömétől, amikor az anya magához vonhatja, először megszoptathatja a gyermekét. A gyermektől való elválasztás miatt azok az anyák is ki-fosztottnak érezték magukat, akik nem különösebben örültek a jövevénynek. Ezekben az asszonyokban korábban kevésbé tudatosult a relatív depriváció — hogy mennyire rosszabbul élnek, mint mások —, a terhesség idején, az újszülöttől való korai szeperáció hatására ez többnyire felerősödött.

„Na jó, még ez se sikerült nekem... Ugye a másik boldog, hogy ott van neki a kisbabája, nekem meg? Semmi. Üres lett a hasam. Azt kész. Üres...”

A beteg csecsemőhöz, a koraszülötthöz — ha már kikerült az inkubátorból — be lehet menni szoptatni. Olyan anya, aki lemondott volna e lehetőségről, nem volt. Pedig vidékről nem éppen könnyű bejárni a városba vagy Budapestre. S nem két fillérbe kerül az utazás sem. Ha e próbatételt még többé-kevésbé állják is az anyák (mert néhány hét ingázás után már azért renyhül a buzgalom), könnyen az rögzül az ingázó asszonyokban, hogy a gyermekükkel való törődés kemény fáradság, esetenként az erejüket, a pénztárcájukat meghaladó áldozat.

S mégis: amikor kiderül, hogy a gyerek nem kerül haza, hanem a kórházból egyenesen a csecsemőotthonba szállítják, nem volt olyan asszony, akit e fordulat meg ne rendített volna.

AZ ÁLLAMI GONDOZÁSBA VÉTEL OKAI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

Az okokról

Sokat erről nem tudunk mondani. Nem azért, mintha az interjúk során nem esett volna erről bőszégesen szó, hanem mert az okok valamelyest is objektív feltárására az interjú megbízhatatlan forrás.

Az őszintén — vagy őszintébben — megnyilatkozók is, érthetően, kibővítik a saját felelősségüket a gyermek állami gondozásba kerülésében. Mások elhallgatják a családi környezet devianciáját, a sajátjukról nem is beszélve. Néhány esetben sikerült a helyi védőnőtől is információt szereznünk. Így tudtuk meg, hogy az egyik anya, aki csak a rossz lakáskörülményeivel magyarázta a gyerek állami gondozásba vételét, az élettársával együtt részegen a kocsmá előtt felejtette a kisbát, akit a járőrök vittek a be a tanácsra.

Ami biztos: csekély kivételtől eltekintve *a szegénység mindenképpen az állami gondozáshoz vezető okok élén áll.* Mint ami a legsúlyosabbat nyomja a latban, és mint aminek a talaján kisarjadnak azok a szubkultúrák, amelyek viszont *szerepet játszanak abban, hogy a család nem akar vagy nem tud gondoskodni a gyermekeiről.* A deviáns magatartásokat és a szegénységet nem lehet egymással azonosítani. (A fehérgalléros, a hatalmi bűnözés, amiről nálunk oly hosszú ideig nem esett szó, nagyobb károkat tud okozni, mint a tipikus szegényember devianciák.)¹³ Mindazonáltal ismert, hogy bizonyos deviancia típusok gyakoribbak a szegények, a társadalom átlagától mélyen leszakadtak csoportjaiban. Ezért sem hiszek az olyan család- és gyermekvédelemben, amely eltekint az életmód kemény anyagi létfeltételeitől, s egy ettől független morális szférában keresi a családokat összekovácsoló, a szülői felelősséget elmélyítő, erkölcsi, spirituális erőt. Úgy vélem, a két szféra egymástól elválaszthatatlan. Akár az egyik csorbul, akár a másik — vagy mindkettő, ahogy ez az elmúlt évtizedekben történt —, hatékony család- és gyermekvédelemről nem lehet beszélni.

Idézzük csak vissza a táblázat adatait a deviáns magatartásokról. Ha tényleg lenne prevenció, érdemi rehabilitáció, reszocializáció — ahogy nincs —, akkor ez jóval kevesebbe kerülne a társadalomnak, mint a devianciák orvoslása. De mivel többnyire ez is elmarad, szükségképpen kumulálódnak, sűrűsödnek össze a deviációk. A morális romlást pedig nem is lehet pénzrel mérni.

Ha jóval kevesebb gyerek kerülne csecsemőotthonokba — ahol két évvel korábban egy gyerek havonta kb. 22 000,—Ft-ba került —, hanem főként nevelőszülőknél helyeznék el őket, ez ugyancsak olcsóbb és humánusabb, a gyerek érdekét jobban szolgáló megoldás lenne.

A gyermekvédelem egyik legproblematisabb része az állami gondozásba vétel processzusa.

A mintánknál például az, hogy a 25-ből 8 anyának csak a szülészetén vagy a koraszülött, a beteg gyereket ápoló kórházban mondták meg, hogy a gyermeket nem viheti haza, egy napra sem. Volt olyan is,

hogy a kórházban (gyermekklinikán!) az anya már csak a csecsemő hűlt helyét találta. Utólag mondták meg neki, hogy a kicsi melyik csecsemőotthonba szállították át.

E különös történeteket az anyák azzal magyarázták, hogy az orvos, a védőnő — akinél a terhességük idején megfordultak — informálták így a szülésetet, a kórházat, ahová hamarébb érkezett meg a „rossz bizonyítvány” (netán környezettanulmány?), mint a szülő nő.

Ez a fajta eljárás — ha igaz — elég sok indokolt sérelmet váltott ki.

„Kérdés: És a kórházból hazahozták a babát...?

Válasz: Nem.

Kérdés: Ki intézte azt, hogy a baba maradjon?

Válasz: A (gyámügyi) ... értesítette a kórházat, hogy ne adják ki a gyereket... Valahogy elszólta magát az orvosnő (a szüléseten, innen tudta meg, hogy kinek az intézkedésére nem adták ki a kisbabát).”

Hasonló történet:

„A védőnő intézte, hogy ne adják ki a gyereket... Egy szép napon mentem látogatni a gyermekemet, és hűlt helye volt neki (a kórházban).

Kérdés: És nem is szóltak magának?

Válasz: Nem, nem szóltak. Abszolút nem szóltak. Én velem nem is beszélt (a védőnő). Szóltam neki (a védőnőnek), hogy jöjjön be, ő erre azt felelte nekem, hogy semmi beszélőnivalója velem. Erről tud különben a tanács is, nekimentem a védőnőnek. De az egész szomszédom igazat adott, mert igazam volt. Mer, mer egy védőnő, aki állásban van, ezt nem teheti.”

Az agresszív indulatokban másnál sincs hiány. „Ha elkapom bárhol (a védőnőt), én megnyújom”, fogadkozott nyájasan az egyik kismama, aki ugyancsak a védőnő rovasára írta a gyermek állami gondozásba kerülését. Esett szó segítőkész védőnőkről is, de nem sok. Vagy inkább nem találtak szavakat kérdezetteink a jóra.

Szinte mindegy, hogy e konkrét esetek így estek-e meg, ahogy elbeszélték (kontrollálni nem tudtuk). A sokat mondó lényeg a gyámolításra szorultak és a hivatalos gyámolítók közti — nehezen áthidalható — távolság, szakadék. A Hivatal gyakran szinte ellenséget lát e szerencsétlen sorsú emberekben, akikkel kemény szigorral kell bánni, akiket büntetni kell.¹⁴ Kevésbé veszi emberszámba őket. Nincs is igazából közös nyelv, amin beszélhetnének. Arra pedig végképp nincs sem idő, sem türelem, hogy a szülőkkel — ha azok a legsúlyosabban elmarasztalhatóak lennének is — megbeszéljék a gyámhatósági döntések okait, céljait.

„Olyan nem lehet, hogy jön nekem a gyámügyi nő, hogy ne óbégassak, mert van arra rendelet, hogy én vagyok a veszélyesség a kis Lacikára... Mondom neki, hogy lehetnék én veszélyes, mi a francból lennék pont én veszélyes? Ő meg csak mondja a magát... ha tovább járatom a számat, lecsukat... Ugyan már miért? Mer nincs víz, nincs villany? Szakadjon rájuk az ég, mér köll ne-

kem így laknom? Kértem, könyörögtem, szánjanak meg... Mire odalökték, nincs pénz rá... A tanács köp rá, hogy itt semmi sincs, és nem is lesz, mer a tanácsnak erre nincs pénze. Ha kurválkodnék, hát mondhatná, hogy én veszélyes vagyok a gyerekekre... De azt nem nézi, hogy én ebben a nyomorúságos szegénységemben is patyolatként, patyolat szintisztaként tartottam a Lacikát..., hogy annak patyolat tiszta volt a popsija, egy mákszemnyi piroság sem volt rajta, pedig a kútról cipeltem napszám tán hússzor is a vizet... Ő meg (elsírja magát) tisztára hülyére vett engem, hogy megmutassa, hiába ugrálok, neki lesz igaza, a francos naccságának... Ilyeneket uszítanak (ránk), így van kicsinálva, mind össze van beszélve, kicsinálhatok én ellenökebe? Semmit, ugye? Hol a kurva életbe lehet kicsinálni olyan törvényt, mi a rossebet, hogy az a jó egy három hónapos picinykének, hogy erőszakkal elveszik a szülő anyjától? Erre mondjon valamit... Mer (dühvel) erőszakkal lett elvéve a Lacika."

Az interjúk csak arra jogosítanak fel, hogy megszólaltassuk Lacika édesanyját, de igazságot nem tehetünk, döntőbíróvá sem lehetünk: kinek a szava nyom súlyosabbat a latban. A gyerekétől megfosztott (ha az?) anyáé, vagy a „gyámügyis nőé”, aki tiszta lelkiismerettel menekítette ki a csecsemőt az emberinek alig nevezhető körülmények közül.

De — ismétlem — a kétféle, egymással össze nem békíthető ítélet, álláspont mégis fontosat mond. Azt — és ezt nem győzöm hangsúlyozni —, hogy az a *hivatal*, amelynek az lenne az állami — a társadalmi — megbízatása, hogy segítse, gyámolítsa a válságszituációba szorult szülőket és gyermekeket, e feladatának megfelelni képtelen. S nemcsak azért, mert ahogyan már korábban is jeleztem, főként a megtorló, a büntető arcát mutatja a gyámolításra szorultaknak, hanem mert *hiányoznak a tényleges segítséghez az eszközei. Az anyagiak és a nem anyagiak egyaránt.* Lakást nem tud adni az önerejéből soha tisztességes fedélhez nem jutónak, tartós segílyt az arra rászorulóknak, orvoslást a fizikai és a lelki bántalmakban szenvedőknek. Más eszköze alig lévén, jobbára marad a pusztá hatósági beavatkozás: a szülő és gyermek elválasztása. Amit a szülők, csekély kivételtől eltekintve, frusztráló, megalázó, megbélyegző büntetésnek tartanak.

A gyermek- és ifjúságvédelem, a gyámügy tevékenységében — eredeti funkciójától messze eltávolodva — *egyre markánsabbá a hatósági, a büntető jelleg vált, a hatalom adta minősítés alapján, jogán.* Az a mechanizmus, amit az ún. *minősítő teória* (labelling theory)¹⁵ képviselői tártak fel a deviánsná minősítés folyamatában, ez játszódik le többnyire a veszélyeztetetté nyilvánítás, a gyermek állami gondozásba vételének aktusában is. Ehhez *minden kellék együtt van.* A túlsúlyos állam, a diktatorikus hatalmi apparátus, amely ítélkezhet élők és holtak felett. Minősíthet jónak vagy rossznak emberi cselekedeteket, életmódmintákat, jutalmazhatja a konformitást, s megtorolhatja a nonkonform magatartást. A *címkézés első stációja a diszkrimináció, ezt követi a megbélyegzés, a stigmatizáció.* S mivel a „sikeres” minősítés titka az, hogy a címkét az egyént övező környezet is átvegye, a negatív minősítést előbb-utóbb az egyén is elfogadja, gyakorta identifikálódik vele. S ezzel szélesre tárulnak a deviáns karrier kiteljesedésének lehetőségei. A szociális válaszelméletet¹⁶ többen pongyolán minősítő

iskolának nevezik. E szociológiai irányzat a sors furcsa fintonjának köszönhetően a minősítő címkét nyerte el, noha épp ez ellen küszködött. Ha képviselői mást se tettek volna, mint hogy feltárták a hatalom és a minősítés szimbiózisát, már ezzel is a társadalmiság fő áramkörébe kapcsolták volna be szociológiai irányzatukat. A minősítésben természetesen nemcsak a hatalom erre rendelt intézményei — bíróságok, fegyházak, javítóintézetek, zárt elmeorvosintézetek stb. — vesznek részt, hanem az informális intézmények — család, rokonság, szomszédság stb. —, csoportok is. *Így szövődik sűrűre az a háló, amelybe ha egyszer valaki belegabalyodott — születése okán vagy önhibájából —, az gúzsba köti a jobbra törő szándékot is.*

S ha mindez olyan társadalomban történik, amely demokráciának nevezvén magát a totális diktatúra alá- és fölérendeltségi hierarchiáját, viszonyait építi ki, akkor a legparányibb hatalommal, mások fölötti rendelkezéssel bíró is erős készletet érez, hogy *jó nagyot rúgjon a még nála is kiszolgáltatottabbakba*. Ez bomlasztja, erodálja, züllesztí szét — többek között — minden közvetlen nyers, avagy slampos diktatúrájánál is jobban — a társadalmat, mert megfosztja az önszerveződés fegyverétől, a szolidaritás kölcsönös védelmétől, támaszától.

Ha volt, ami ennél a Pest megyei pillanatfelvételnél megdőbentett — hiszen hogy a létező szocializmusban mily mélyek a szegénység bugyrai, ezt már rég tudtam —, az a *mélységesen mély emberi magány, magárahagyatottság volt*. Ennek fájdalmasságát felerősíti, hogy ez az elárvultság épp akkor teljesedik ki, amikor már ketten szenvednek tőle: az anya és magzata, csecsemője. *Ha csak parányi töredék megvalósulna abból, amit oly fennköltten hirdetnek az anyaság szentségéről, szépségéről, akkor alkalmasint nem épp a szülés és születés évfordulóján mélyülne el az elhagyatottság, s fordulna át tragikus krízis-szituációba.*

„Hülyeség volt, olyan gyerekes hülyeség, bevettem egy doboz altatót, ráíttam két üveg Dianát... Mondjuk egészen gyerek nem voltam, 16 múltam, úgy vittek el az intézetből (a kórházba). Mondjuk akkor úgy foglalkoztak velem ott (a kórházban), mint egy rühös macskával, abszolút semmi törődés... Olyan ronda volt, hogy elment ettől (az öngyilkosságtól) a kedvem. Amikor ott dögöltem a kórházban (szülés után), ugye mindenki más körül kedveskedett a család, nálam meg senki... Akkor én tényleg meg... Szóval meg akartam halni... Az tényleg olyan melegség volt, hogy hozták szopni a kis Zsuzsikát, verte a mellemet a kis kezével... Ugye az hülyeség, hogy vert volna engem, minek jött ő a világra... Na, egész nap bőgtem, a fejemre húztam a takarót, úgy bőgtem. A trampli (ápolónő?) meg csak ordított velem, hogy akkor bőgött volna, amikor felcsinálták, elmegy a bőgéstől a teje... Hogy abszolút egy kedves szava nem volt hozzám, de semmi... Ketten voltunk árvák... Lássa, akkor én tényleg meg akartam halni, hogy kiugrom az ablakon a kislánnyal..., hogy ne maradjon utánunk abszolút semmi, hogy ez abszolút nem élet... Nem azért, hogy sajnáljanak, hanem hogy a kicsi lány ne szenvedje meg, amit én ebbe a kib... tt életbe részesültem... Na, szóval azóta is ott vagyok a gödörbe...”

Az emberi, családi tragédiák nem feltétlenül rendszerspecifikusak. De az már igen, hogy a sorscsapások sújtotta ember kap-e valaminő emberi, társadalmi segítséget, támaszt, kapaszkodót. Legalább egy szalmaszál, hogy kikászálódjon abból a gödörből, ahová nem csak önnön vétke miatt zuhant bele. Immáron húsz éve mondom — csekély sikerrel —, hogy *ami nálunk a család- és gyermekvédelem intézményes rendszereként kialakult, az úgy rossz, ahogy van*. Nem azért, mintha csak lelketlen bürokraták, az emberi szenvedés iránt süket és vak emberek dolgoznának e területen — noha persze a kontraszelekció itt is érvényesült —, hanem mert *a szisztéma egésze működésképtelen. Nem emberszabású, nem emberre méretezett*. A kirakat, a felszín, akár mintaszerűnek is tekinthető. Plecsnik garmadája igazolhatja, hogy a paternalista állam megtette a magáét, vigyázott a terhes nőre és magzatára, a csecsemőre. De ahol nem elegendő a rutingondoskodás, a plecsni-nyomogatás, ott könnyen megáll a tudomány.

Jelzem, olykor a szó szoros, legszűkebb értelmében is. Miként lehet, hogy egy orvoshoz rendszeresen járó asszonynál csak a szülés után derül ki, hogy az újszülött Down-kóros?

E kutatás is újlag alátámasztotta az utóbbi évek egészségsszociológiai vizsgálatainak azt az egyöntetű, összezsengő megállapítását, hogy *a szociális hierarchia szerint gyökeresen mások az élet és a halál, a fizikai és lelki épség és károsodás esélyei*.¹⁷ *A társadalmi, kulturális lejtő ívének vonulata mentén összesűrűsödnek az egymás negatív hatásait felerősítő fizikai-pszichikus ártalmak, a védtelen, a kiszolgáltatott ember meggyötrései, szenvedései*.¹⁸ Más szóval: *a társadalom szerkezete, működése, mechanizmusa — tehát a leglényegibb eszenciája — termeli újra és újra azokat a körülményeket, szituációkat, kegyetlen csapdákat, amelyek kicsúcsosodnak a szülő-gyermek viszony ellehetetlenülésében, csődjeiben*. Abban a mindennél megalázóbb emberi önfeladásban, amikor a szülő maga dobja el gyermekét, vagy az állam mondja ki felette azt az ítéletet, hogy alkalmatlan a gyermekről való gondoskodásra. Találkoztam e vizsgálat során nem egy anyával, akinél feltehető volt az a típusú döbbenetes felelőtlenség, morális, emocionális leépülés, amelyre oly gyakorta hivatkozik nem kevés gyámügyi hivatalnok a gyermek veszélyeztetettségének, állami gondozásba kerülésének okaként. De eggyel sem — bármily „elvetemültnek” tűnjék is —, akinél *ne lettek volna kitapinthatóak az emberségben csorbulás kemény szociális gyökerei*. Erről kell beszélnünk!

A csecsemőotthon

A legkevésbé sem csodálkozhatunk azon, hogy amikor szakemberek¹⁹ sem mérik fel kellően a csecsemők állami gondozásba kerülésének lehetséges ártalmait, az anyák egy része — igaz, a kisebbik — úgy véli, a gyermek jobb helyen van a csecsemőotthonban, mint ahogy otthon lehetne. A többség viszont vissza szeretné kapni a gyermekét. Hogy e szándék mennyire őszinte s komoly, megállapítani nem tudtuk, de a csecsemőotthonokkal elégedett és elégedetlen anyák nagyjából hasonló dolgokat mondtak e gyermekintézményről.

A kicsinyüket látogató anyák szinte mindegyike felpanaszolta a lá-

togatási alkalmak ritkaságát (minden második vasárnap). S hacsak egy-egy gondozónő a szabályokat megszegve meg nem szánja őket, csupán üveglablakon át nézegethetik a csecsemőjüket.

„A gyereket a kezembe sem adta, csak ablakon keresztül mutatták ... hát olyan húsz percig mutatta, aztán mondta (a gondozónő), hogy most már menni kell ... Egyem meg a kis kezit neki, ahogy integetett ... Kopogtam az üvegen neki, oszt integetett.”

A nyilatkozónak közvetlen tapasztalatai is voltak arról, hogy milyen óriási különbség, ha az anya akár naponta láthatja, kezébe veheti a gyermeket. A szabadsághegyi gyermekszanatóriumban ugyanis ezt megengedték.

„Szabadsághegyen, ott nagyon jó volt. Mert ottan minden nap volt látogatás, és minden nap mehettünk hozzá, meg ott ki is adták a gyereket a kezünkbe. Minden nap egy óra hosszát látogatás volt, de az tényleg, az nagyon jó volt. ... Akkor minden héten bent voltunk nála kétszer-háromszor, ha nem én, akkor a férjem, meg a nagyapja, meg minden ... Ahogy nevetgélt ránk, meg minden, hát biztos (megismerte az anyját), szóval remélem ...”

„Milyen eljárás az, hogy hát az ember megy látogatni a gyermekét ugye egy vasárnap, ha megengedik, mert fél 11-től 1-ig van látogatás, és üvegen át mutatják a gyereket. Én meg ebbe nem nyugszok bele, abszolút nem. Mert ha kell, följelentem az intézetet vagy a gyámhatóságot, nem nyugszok bele. Én akarom azt, hogy a gyereket, legalább ha megyek látogatni, az a félóra ..., legalább normálisan töltsen el. Tudja azt, hogy az anyja vagyok. Mer az nem eljárás, hogy a kicsi már rendesen fél a szülőtől, mikor megy látogatni. Abszolút nem tudja, ki beszél vele, vagy hogy ki visz neki valamit, abszolút nem tudja. Az hogy nevetgél? Nevetgél az a nevelőkre is ... Ez nem eljárás a huszadik században ..., amit ezek végeznek. Mer kötelesek megengedni, jogában áll a szülőnek az, hogy a gyerek ismerje az anyát vagy az apát. Hogy tudja azt, hogy nem csak nevelők vannak, de abszolút nem engedik ... A gyerek el van idegenítve. Mer egy anyát a föld alá nem áshatnak a huszadik században. Nekem nyolc, hogy mit csinálnak velem, én még börtönben nem voltam, de leszek, ha nem fognak intézkedni normálisan ...”

Az anyák többsége persze nem ennyire határozott s harcias. Más nem tehetvén, beletörődik abba, hogy az üvegen át nézdegélheti a csecsemőjét. S ha másra már nem is panaszkodik, azt tudja, hogy „a pici hát nem kapja meg azt, amit egy szülőtől megkap. Mármost egy anyától.”

Három asszony hosszabb-rövidebb ideig a csecsemőotthonban lakhatott a gyermekével. Végtelen hálások voltak ezért. Födél került a fejük fölé, együtt lehettek a csecsemőjükkel.

„Hát ugye nem olyan mintha otthon (lenne) de majdnem olyan ... Az is nagyon jó, megengedik, a többinél (csecsemőnél) is segítsek. Pelenkázom meg fürdetem őket ...”

A hála erősebb annál, hogy beszéljenek a csecsemőotthon belső életének bármilyen hibáiról is. Egyikük azért bizalmasan megszűnt:

„A pelenkákkal baj van... A mosodában nem mossák ki rendszeresen..., bennmarad a mosószer... Attól aztán csupa felmartság a kis fenekük. Szóval ilyen kisebb figyelmetlenség van..., szóval ez azért nem is olyan kicsi... Hiába kengetem (a popsit), csupa pirosság...”

Az interjúk alapján nem lehet bármilyen megalapozott véleményt mondani a csecsemőotthonokról, amelyekről egyébként tudjuk, hogy vannak köztük minden tekintetben mintaszerűek, és minden elfogadható szint alattiak. Pest megyében is. A szóródás tehát meglehetősen nagy.

A zárt csecsemőotthon rendszert — akár a szigorú zártságot a nagyobb gyerekeknél — megengedhetetlennek tartom. Elég nagy baj, hogy sok állami gondozásba került csecsemőre reá sem néz az anyja. De aki eljár a gyerekéhez, azt nem lehet az üvegen át mutogatással kielégíteni. Elemi követelmény azoknak a feltételeknek a megteremtése, hogy az anya gyakrabban s valóban fizikai közelségben is együtt lehessen a kicsinyével.

Az állami gondozásba vétel konkrét jogosságát — ahogy ezt már többször hangsúlyoztam — nem tudom megítélni. De elgondolkoztat, aggályokat támaszt bennem a szülészetről rögvest a csecsemőotthonba szállítás gyakorisága. Vajon tudják-e az intézkedők, hogy ezt csak a végveszély indokolhatja? Hogy minden hónap, hét is sokat számít, amit az újszülött a szülőanyjával tölthet. Hadd hivatkozzam itt Tóth Lajosné meggyőző tanulmányára,²⁰ amelyben a (mára megszűnt) zsámbéki csecsemőotthonban szerzett gazdag tapasztalatait összegezte az anya és a csecsemő korai szeparációjának ártalmairól. Azok a csecsemők, akik néhány hónapot sem tölthettek együtt az anyjukkal, a szeparációs szorongás következtében is hajlamosabbá váltak súlyos fizikai, szellemi, lelki károsodásokra.²¹ Ahogy minden nap, hét nagy nyereség, amíg az anya szoptatni tudja a kicsinyét, így van ez az anya és az újszülött, a csecsemő együttlétével is. Sőt. A hiányzó anyatejet anyatejjel pótolni lehet. Az anya jelenlétét azonban semmivel. (Légyen az vérszerinti vagy felvállalt anyaszerep.)

Csapdák

„Számos esetben tapasztaltam — írta a zárójelentésben egyik kérdezőnk, Ohly Éva —, hogy komoly, súlyos anyagi nehézségeket hallgatnak el (a megkérdezettek), vagy tagadnak le előttem. S feltehetőleg önmaguk előtt is. Ezt a típusú elhallgatást már nem az őszinteség hiányaként értelmezném. Sokkal inkább valamiféle irrealitásként, takargatásként, szégyenlősséggént vagy túlzott szerénységgént. Gondolok itt elsősorban a szegénység mértékének megítélésére. Alig-alig fordult elő, hogy anyagi gondokról számoltak volna be az interjúalanyaim. A »Milyen segítségre volna szükségé ahhoz, hogy itthon lehessen a kicsi?« kérdésnél majdnem kivétel nélkül mindenki azt állította, hogy a jelenlegi jövedelméből

el tudná tartani a csecsemőt. Miközben én számos esetben éreztem azt, hogy a rettenetesen rossz anyagi körülményeiknél még rosszabbak a tárgyi körülményeik. Lakásuk — ha egyáltalán van — bútorozottságuk sokkal nagyobb szegénységről tanúskodik, mint amit akár önmaguk előtt is bevallanak. Jellemző ez a feszültségcsökkentő-elhárító magatartás az élet egyéb területén tapasztalható nehézségeikre is: a családi vagy a rokoni segítség hiánya, a víz, villany hiányából adódó nehézségek, a védőnő inkább támadó, követelő, mintsem segítő, biztató magatartása. De ide sorolható a gyámhatóság magatartása is — legalábbis ahogy megélik az interjúalanyaim.”

A kép tehát sötétebb annál, mint ahogy mi lefestettük a megkérdezettek szavai nyomán. A helyzet nem „dramatizált”, hogy azt a sztereotíp, undorító szlogent használjam, amivel a korábbi években rendre elhárították, visszautasították a valóságra rányíló szociológiai munkákat.

A valóságos helyzet, a szegénység „szépítésének” — az elhárító pszichikus mechanizmusokon kívül — van egy nagyon egyszerű praktikus célja, megható ravaszdisága, furfangja is: ezek az emberek vissza akarják kapni a gyerekeiket. S bizonyítaniok „kell”, hogy a rémes lakás nem olyan rémes, mint amilyennek látszik. „Mondja meg, mit mondjak, hogy visszakapjam a gyermekemet?” kérdezte, szinte elsírva magát az egyik apa.

A csapdák zártak s kegyetlenek. Mert ahhoz, hogy visszaadják a gyereket, rendes lakás kellene. Hogy legyen benne víz, villany. Segítség ehhez viszont semmi. „Ha a tanácsnak nincs erre pénze, nekem hogy legyen?” A leszázalékolt idegbeteg asszony azon sírt, hogy arra a kevéske pénzre, amit kap, nem adható ki a gyereke, mert nem tudja belőle „rendesen” (?) eltartani. Ugyan mit tegyen a szerencsétlen? (A nő betegsége nem olyan súlyos, hogy ne tudná, ha lenne rávalója, a gyermekét nevelni. Ráadásul nemcsak a csecsemőnek lenne szüksége az anyjára, hanem annak is a gyermekére. Hogy legyen kiért összeszednie magát.)

Hová, kihez fordulhatnak segítségért ezek az emberek? Ma és holnap?

Nem tudnék egyértelműen válaszolni rá.

Hogy mi a végcél, az nagyjából világos. De mi lesz addig? Amikor már a leszakadt a rétegek felemeléséhez sincs anyagi erő, s meggátolni a további rétegek leszakadását a szorosabbra font szociális hálóval sem igen lehet. Minden azon múlik, hogy e nagyjából kiküzdött politikai forradalom képes-e talpra állítani a gazdaságot, megteremteni egy szociális érzékenységgű piacgazdaság alapjait.

Sok függ a szolidaritás izmosodásától, a civil társadalom értékeinek, szervezeteinek, önkormányzatainak kiépülésétől, működésétől.

Szűkebb témánknál pedig különösen attól, hogy kialakul-e egy harmonikus együttműködés a szociálpolitikában, a család-, gyermek- és ifjúságvédelemben a központi állami, az önkormányzati, az egyházi intézmények között. Megerősödnek-e a civil társadalom szociális sejtjei, amelyek a társadalmat átszöve, behálózva azt az (anyagi, lelki, morális, egészségügyi stb.) segítséget nyújtják az embereknek, amire szükségük van.

Jegyzetek

1. Az állami gondozott gyerekek száma az egyik fontos jelzője a település, a megye helyzetének. Aligha véletlen, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén (2779 fő) után Pest megye áll a második helyen (2283 fő).
2. Hills, L. S.: *Demystifying Deviancy*. New York, 1980. McGraw Hill, 26. old.
3. E tudatos „kivülállás”, kilépés a konszolidált társadalomból sokban rokon a Becker által leírtakkal. Becker, H. S.: *Outsiders*. New York, 1963. Free Press.
4. Lócsei P.: *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Bp., 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 290–307. old.
5. Hanák K.: *Társadalom és gyermekvédelem*. Bp., 1978. Akadémiai Kiadó.
6. Hanák K.: A volt állami gondozottak társadalmi beilleszkedése. Bp. 1982. MTA Szociológiai Kutató Intézet (kézirat, megjelenés alatt), továbbá: Hanák K.: Halmozott élet-hátrányok — terhesség, szülés. In: *Terhesség—szülés—születés*, I. Szerk.: Hanák K.: Bp., 1988. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 176–177. old. (Társadalmi változások — életfordulók)
7. *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*. Hrsg.: Medick, H.—Saabein, D. Göttingen, 1984. Vandenhoeck Ruprecht Verlag.
8. Cseh-Szombathy L.: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Bp., 1985. Gondolat Könyvkiadó. Továbbá: Somlai P.: *Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elemzése*. Bp., 1986. Gondolat Könyvkiadó.
9. *A család szociálpszichiátriája*. Szerk.: Füredi J.—Buda B. Bp., 1986. Medicina Könyvkiadó. Továbbá: *Család, egészség, szociálpolitika*. Tudományos konferencia. Szerk. Mészáros A. Bp., 1989. KSH.
10. Aronson, E.: *A társas lény*. Bp., 1987. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
11. Pongrácz T.-né—S. Molnár E.: Gyermekvárás serdülőkorban. In: *Terhesség—szülés—születés*, I., 1. m., 140. old.
12. Andorka R.: Gondolatok a népesedéspolitika „jó” és „rossz” eszközeiről. *Magyar Tudomány*, 1990. 2. sz. 146–150. old.
13. Thio, A.: *Deviant Behavior*. Boston, 1963. Houghton Mifflin Co., 253–279. old.
14. Lemert, E. H.: *Human Deviance, Social Problems and Social Control*. Englewood Cliffs, N. J., 1967. Prentice Hall. Továbbá: Kitsuse, J. J.: *Societal Reaction to Deviant Behavior: Problems of Theory and Method*. *Social Problems*, No. 9 (Winter 1962), 253. old.
15. Csupán az irányzat néhány kiemelkedő képviselőjére utalok: E. H. Lemert, H. Becker, T. K. Erikson, J. Kitsuse, D. Matza, Th. Szasz, D. Matza (*Becoming Deviant*, Englewood Cliffs, N. J., 1969. Prentice Hall) kitűnően kíséri figyelemmel a társadalom formális és informális intézményeinek szerepét a deviánsná válásban, a deviáns karrierek kiteljesedésében.
16. Uo.
17. Losonczy Á.: *Védő-ártó társadalom*. Bp. 1989. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
18. Szalai J.—Vajda Á.: A „szociális” és az „egészségügyi” ellátás határán. *Szociálpolitikai Értesítő*, Bp., 1988. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 34–69. old.
19. Meglenetösen ellentmondóak a csecsemőotthonokról kialakult vélemények. Kétségtelen, hogy Pikler Emmi munkássága e téren kiemelkedő volt. Lásd: Falk J.: Negyven éves a Lóczy. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1989. 2. sz. 118–119. old. Pikler Emmi munkái sok tekintetben mindmáig mintaadóak (l. *Anyák könyve*. Szerk.: Pikler E. 14. átd. kiad. Bp., 1986. Medicina Könyvkiadó). Az átlagos csecsemőotthonok azonban távolról sem tudták megközelíteni a Pikler-félet, s mind inkább kiütöztek a csecsemőotthoni gondozás tartós negatívumai.
20. Tóth T.-né: A Zsámbéki Csecsemőotthonban gondozott gyermekek morbiditási adatainak elemzése. In: *Terhesség—szülés—születés*, I., 1. m. 154–164. old.
21. Uo. 162., 163. old.

A csecsemőhalálozás társadalmi vonatkozásai*

A csecsemőhalálozás mértékét — mint a „civilizációs fok” egyik mutatóját — a XIX. század vége óta regisztrálják Európában. Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” című művében már említést tett a gyermekhalandóság társadalmi különbségeiről. A csecsemőhalandóságot szociális betegségnak tartotta, mely a mindenkori társadalmi viszonyok függvénye.

Magyarországon rendszeres statisztikai adatgyűjtés 1891 óta van. Akkoriban a csecsemőhalandóság rátája 27,5% volt, tehát a megszületett csecsemők több mint egynegyede nem érte meg egyéves születésnapját. Azóta ez az érték kevesebb mint egytizedére csökkent (ld. 1. táblázat), de az európai országok rangsorában most is az utolsók közé tartozunk (ld. 2. táblázat). Az egy évszázada magas hazai csecsemőhalálozás arra készítette a közegészségüggyel foglalkozó kutatókat, hogy feltárják a csecsemőhalálozás demográfiai, egészségügyi és szociális okait.

Már a XX. század első felében felhívták a figyelmet az életviszonyok és a csecsemőhalandóság összefüggésére. A század elején Madzsar, majd a huszas-harmintas években Szél és Földes tárta fel részletesen a „szaporas csecsemőhalál” társadalmi jelentőségét. Figyelemreméltó tendenciákra hívták fel a figyelmet, melyek az alsó és felső társadalmi rétegek csecsemőhalálozásában mutatkoztak.

Az ötvenes-hetvenes években elsősorban a csecsemőhalálozás orvosi vonatkozásait hangsúlyozták. Eluralkodott az az egyoldalú szemlélet, mely a művi vetélések növekvő számát és arányát tette felelőssé a koraszülések emelkedő gyakoriságáért és az alig csökkenő csecsemőhalandóságért. Az általános egyenlőséget hirdető politikai ideológia korszakában nem volt népszerű feladat a szociális különbségek létezésének hangsúlyozása. Ebben az időszakban a csecsemőhalálozásról megjelent hazai tanulmányok könyvtárnyi irodalmában csak elvétve jelent meg egy-egy publikáció, mely a társadalmi faktorokat is elemezte.

A nyolcvanas évek elejétől fogva az évtizedekig ki nem mondott szegénység problémaköre ismét kutatható lett, s az elszegényedő rétegek fokozódó egészségromlása nyilvánvalóvá vált.

Az egészséget veszélyeztető gazdasági, környezeti és pszichés rizikófaktorok hatására a nyolcvanas évek első felében a csecsemőhalálozási arányszám stagnálása következett be. Ez egybeesett a népesség 1981 óta tartó csökkenésével, így előtérbe került a csecsemőhalálozások kutatásának társadalmi szempontú megközelítése. Bebizonyosodott, hogy a társadalmi hierarchia mentén lényeges különbségek mutatkoznak, és

a csecsemőhalálozás alakulása tükrözi leginkább az újszülöttek társadalmi egyenlőtlenségét.

A különböző társadalmi rétegek gyermekeinek differenciális csecsemőhalálozása a II. világháború előtt igen markáns volt. Különböző időpontokban és területeken 2—3-szoros különbségeket tapasztaltak az egyes rétegek között. Budapesten a fizikai dolgozók körében kétszer akkora volt ez az érték, mint a szellemieknél, és háromszor akkora, mint az önállóak esetében (Rédey, 1960; Szabady, 1961).

A csecsemőhalálozás különböző foglalkozási rétegeken belüli arányai az utóbbi évtizedekben közelítettek egymáshoz, de az értékek most is a társadalmi hierarchia mentén helyezkednek el (ld. 3. táblázat). Az ötvenes évek közepéig a csecsemőhalálozás a mezőgazdasági népességben kifejezetten magasabb volt, majd a hatvanas évek óta a két fizikai réteg gyermekeinek csecsemőhalandóságára váltakozó mozgás volt jellemző.

A szellemi és fizikai eltartójú gyermekek csecsemőhalálozása a legutóbbi évek kivételével folyamatosan és fokozatosan közelített egymáshoz. A két réteg közötti különbség az általános nivellálódás idején volt a legkisebb; ez a rétegek közötti társadalmi különbségek (életmód, kultúra, életszínvonal) csökkenését, vagyis a rétegek közeledését jelezte.

A hetvenes évek végétől az életszínvonal emelkedése megállt, és a jövedelmek polarizálódtak. E folyamat az utóbbi években felerősödött; ennek eredményeként milliós nagyságrendű szegénység észlelhető az egyik oldalon, míg a másik oldalon kialakulóban van egy szűk/tehetős réteg, melynek érdekérvényesítési lehetőségei az egészségügyi szférában is kiemelkedőek. A polarizálódás a nyolcvanas évek csecsemőhalálozási arányszámaiban is megmutatkozik, s a rétegek közötti különbség egyre fokozódik. 1989-re az esélyegyenlőtlenség mértéke 2,0-re nőtt, vagyis a mezőgazdasági fizikai dolgozók újszülöttei között kétszer akkora valószínűsége van a csecsemőhalandóságnak, mint a szellemi dolgozók gyermekeinél (ld. 3. táblázat).

Az elmúlt évtizedekben a csecsemőhalálozás területi különbségének szerkezete is megváltozott. A század első felében a városok csecsemőhalandósága lényegesen kedvezőbb volt, mint a szervezett gyermekvédelemmel nem rendelkező falvaké (Szabady, 1964). 1950-ben és azt megelőzően a csecsemőhalálozás értéke a legkedvezőbb Budapesten volt, ezt követték a városok, majd a községek, vagyis az értékek a települési hierarchiának megfelelően alakultak. Az ötvenes években az arányszámok évről-évre csökkentek és közeledtek egymáshoz, de 1960-ig a sorrend változatlan maradt. A hatvanas évek elején először a városok csecsemőhalálozási arányszáma lett alacsonyabb a budapestiénél, majd 1965-re a községeké is a fővárosi érték alá csökkent. A budapesti csecsemőhalálozások — a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig tartó — magas aránya elsősorban a kis súllyal születettek kiemelkedően magas gyakoriságának következménye volt, és az urbanizációs ártalmak magzatkárosító hatására hívta fel a figyelmet. A legutóbbi évek egyre javuló fővárosi értékei arra engednek következtetni, hogy az urbanizációs hatásokat a városi népesség magasabb kulturális szintje és az egészségügyi ellátás lényegesen jobb feltételei képesek kiegyenlíteni. A főváros és a vidék egészségügyi ellátása közötti különbség legerőteljesebben a kis súlyú újszülöttek életbenmaradási

esélyének különbségében mutatkozik. A 2500 g alatti súllyal született budapesti élveszülöttek életbenmaradási esélyei lényegesen nagyobbak, mint a városokban és községekben született koraszülöttekéi (ld. 4. táblázat). Ez a tendencia különösen a hetvenes évek közepe óta növekedett ilyen jelentőssé, amikor a főváros több kórházában és néhány vidéki nagyvárosban ún. PIC-eket (Perinatális Intenzív Centrum) hoztak létre, ahol megteremtették a minőségi újszülöttellátás tárgyi, anyagi és személyi feltételeit. A jól felszerelt és igen jól képzett szakorvosi és szakápolónői gárdával rendelkező újszülött-osztályokon gondozottak között számottevően javult a túlélési arány. Az 1975 előtti koraszülött-halálozás 1980—85 között 15% körüli értékre, 1989-re pedig 12%-ra esett vissza. A PIC-ek létrehozása lényegesen megnövelte az újszülöttek életbenmaradásának területi és társadalmi egyenlőtlenségeit. A tapasztalat azt mutatja, hogy a fizikai foglalkozású illetve a falun lakó asszonyok kisebb valószínűséggel szülnek PIC-cel is ellátott klinikákon és kórházakban.

A csecsemőhalálozások társadalmi hátterére a megyék és tájegységek, valamint a fővárosi kerületek csecsemőhalálozásának területi összehasonlítása is rávilágít. Magyarország területi csecsemőhalálozása 1988-ban a következőképpen alakult:

DUNÁNTÚL

Győr-Sopron megye:	9,4
Vas megye:	11,5
Zala megye:	12,0
Veszprém megye:	12,9
Tolna megye:	13,0
Baranya megye:	13,5
Fejér megye:	14,7
Komárom megye:	15,6
Somogy megye:	16,1

DUNA-TISZA KÖZE

Heves megye:	13,8
Bács-Kiskun megye:	16,5
Nógrád megye:	17,2
Borsod megye:	18,5
Pest megye:	18,6

TISZÁNTÚL

Csongrád megye:	14,6
Hajdú-Bihar megye:	16,6
Szolnok megye:	17,0
Békés megye:	19,5
Szabolcs-Szatmár megye:	20,0

Az egyes megyék csecsemőhalálozása között lényeges különbségek vannak. A legalacsonyabb érték (Győr-Sopron megyében) kevesebb, mint fele a legmagasabbnak (Szabolcs-Szatmár megye). A két szélső érték az ország nyugati és keleti szélén mutatkozik, s a többi megye értékei nyugatról kelet felé haladva növekednek. A csecsemőhalálozá-

sok tájegységek szerinti differenciáltsága fordítottan arányos e területek fejlettségi mutatóival.

A budapesti kerületek csecsemőhalálozásában 1980–87 között a legjobb értékeket a történelmi városrészekben (I. és V. kerület), a budai zöldövezetekben (II., III., XI. kerület) és a XVI. kerületben, a legrosszabbakat a halmozottan hátrányos helyzetű népességet tömörítő, és a környezetkárosodásnak leginkább kitett belső pesti (VII., VIII., IX., X.) kerületekben, valamint a XIX. és XX. kerületben mérték.

A kerületek csecsemőhalálozásának eredményeit összehasonlítottam a kerületek iskolázottsági adataival, és a kerületek rangsorában feltűnő azonosságot észleltem. Az 1980-as népszámlálás során felvett adatok szerint az iskolai végzettség szerinti legkedvezőbb eredményeket az I., II., III., V., XI., XII. kerületekben, a legrosszabbakat pedig a VI., VIII., XVII., XIX., XX. és XXI. kerületekben tapasztalták.

Az anya iskolai végzettsége és kulturáltsága szorosan kapcsolódik az anya általános műveltségéhez és társadalmi-gazdasági helyzetéhez. A csecsemőhalálozás nagysága és az iskolai végzettség között negatív korreláció van. A koraszülött kérdéssel és a csecsemőhalandóság befolyásoló tényezőivel foglalkozó kutatók eredményei szerint minél magasabb az anya iskolai végzettsége, annál alacsonyabb a fejlődési rendellenességek és kis súlyú születések száma, és annál kisebb a csecsemőhalandóság. Azoknál a terheseknél, akik 12 osztálynál többet végeztek el, a kis súlyú születések gyakorisága alatta marad az országos átlagnak, míg a kötelező 8 osztályt sem végzetek körében a koraszülési arány annak duplája (Papp–Schuller, 1988). Az alacsonyabb iskolázottságú anyák csecsemőinek többlethalandósága nemcsak a koraszülött probléma következménye, hanem a megszületés utáni kedvezőtlen környezetre és szociális helyzetre is visszavezethető.

Szülés után a magasabb iskolai végzettségű anyák szoptatási készsége ma már lényegesen jobb, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeké. A magasabb iskolai végzettségű anyák egészségügyi kulturáltsága azt is befolyásolja, hogy milyen színvonalon végzik a csecsemőápolást, és rendellenesség esetén milyen gyorsan ismerik fel a kóros állapotokat — ez pedig feltétele a mielőbbi orvosi ellátásnak.

A csecsemőhalálozás történelmi tendenciáját vizsgáló kutatók a nyolcvanas évek közepéig — az aggregált metszetekre támaszkodó elemzéseikben — arról számoltak be, hogy az iskolai végzettségbeli eltérések kifejezett, de csökkenő tendenciát mutatnak. Szalai Júlia 1986-os tanulmánya hívta fel először a figyelmet arra, hogy a csecsemőhalandóság iskolai végzettség szerinti eltérései növekvő esélyegyenlőtlenséget mutatnak (ld. 5. táblázat). Az 1965-ös és 1980-as évek adataiban a legalacsonyabb és legmagasabb iskolai végzettségű anyák csecsemőhalandóságát vizsgálva megállapította, hogy 15 év alatt a 8 osztályt sem, illetve tizenháromnál több osztályt végzeteknél a csecsemőhalálozás esélykülönbsége 1,6-ről 2,6-re nőtt. Gondolatmenetét követve kiszámoltam az 1989-es év adatait, és további esélyegyenlőtlenség-növekedést tapasztaltam. A 3,6-es esélyegyenlőtlenségi mutató arra hívja fel a figyelmet, hogy a korábbi évekhez viszonyítva a nyolcvanas évek végén a 8 osztály alatti iskolai végzettség kiemelkedően hátrányos társadalmi helyzetet takar.

A rossz szociális körülmények között élő családok gyermekei a mag-

zati életben és a születés után is hátrányos helyzetben vannak. Halmozottan hátrányos körülmények között élő családok esetében nehéz eldönteni, hogy a rizikófaktorok közül

- az anya szomatikus betegsége,
- az anya terhelő szülészeti anamnézise,
- a rossz lakásviszonyok,
- a nehéz munkakörülmények,
- az anyagi gondok,
- az alacsony iskolai végzettség és műveltség,
- a gyermeki neveltetés veszélyeztetettsége, illetve
- a gyenge minőségű egészségügyi ellátás

közül melyik tényező lényegesebb a magas koraszülési és csecsemőhalálzási arány szempontjából.

Kóbor és munkatársai (1973) a terhességek kimenetelének alakulását vizsgálták veszélyeztetett néprétegeknél, és az alábbi arányszámokat tapasztalták:

Veszélyeztetett csoport	Koraszülési arány ‰-ban
Fiatalkorúak	15,3
Leányanyák	17,9
Alacsony műveltségűek	18,6
Élettárssal élők	20,3
Cigányok	23,0

Vizsgálataink során arra a következtetésre jutottak, hogy jónak mondható szociális helyzet esetén a koraszülési gyakoriság 8,5‰, míg rossz szociális helyzet esetében 20‰ körüli. Szociálisan legveszélyeztetettebb rétegnek a cigányságot találták.

A cigány népesség csecsemőhalálzási elemzésének széles körű irodalma van Magyarországon.

A cigány csecsemők halálzási jól tükrözi a népcsoport sajátos szociális helyzetét:

- a cigányság körében a művi vetélések száma kétszerese az összpopulációénak (Kóbor, 1973);
 - a koraszülési arány két-háromszoros (Bognár — Czeizel, 1971; Simonovits, 1972; Kóbor, 1975; Horváth, 1976; Bodnár, 1982; Szabó — Rex-Kiss, 1984);
 - a csecsemőkori összhalálzás két-háromszorosa a magyar lakosságénak (Horváth, 1972, 1979; Bodnár, 1982; Szabó — Rex-Kiss, 1984);
 - a hirtelen csecsemőhalálzásban — melynek elsődleges okát az anya és gyermeke rossz szociális körülményeivel magyarázzák — elhaltak között 3—6-szor annyi a cigány csecsemő, mint amennyi a populáció gyakoriságának megfelelne (Horváth, 1976; Kiss — Szabó — Szatmári, 1984);
 - a cigány csecsemők körében szignifikánsan gyakoribbak a fejlődési rendellenességek (Horváth, 1976; Bodnár, 1982);
 - a cigány csecsemők 28—364 napos (késői) halálzási meghaladja a 0—6 napos (korai) halálzást, míg a magyar populációban a korai halálzások túlsúlya kifejezett (Bodnár, 1982).
- Horváth Baranya megyei és Bodnár Szabolcs-Szatmár megyei vizsgálatai részletesen elemzik a cigány csecsemőhalálzás okait és szer-

kezetét. A kedvezőtlen értékeket — más szerzőkkel együtt — a következő tényezőkkel magyarázzák:

- a cigány lakosság körében a korszerű fogamzásgátló-szerek még nem terjedtek el (Bodnár, 1982);
- a cigány asszonyok 50—78 százaléka terhessége alatt is dohányzik (Horváth, 1972; Kóbor, 1975);
- a cigány népesség alacsonyabb foglalkoztatottsága miatt kedvezőtlenebbek a jövedelmi viszonyok (Bodnár, 1982);
- a cigány terhesek körében magas a házasságon kívül szülők aránya (Bodnár, 1982);
- az analfabétizmus még ma is gyakori (Horváth, 1979; Tóth, 1979; Bodnár, 1982);
- lakásviszonyaik lényeges kedvezőtlenebbek a magyar lakosságénál (a csecsemőhalálozás lényegesen magasabb telepvi viszonyok között — Horváth, 1976; Bodnár, 1982);
- a hiányos táplálkozás és a kedvezőtlen higiéniai körülmények hatása elsősorban a késői csecsemőhalálozások magas arányában mutatkozik (Bodnár, 1982);
- gyakoriak a rokonházasságok és ez a recesszíven öröklődő fejlődési rendellenességek számát növeli (Horváth, 1976; Bodnár, 1982);
- lényegesen ritkább a terhes- és csecsemőgondozás igénybevétele: ez egyrészt a betegségi tünetek felismerésének hiányából, másrészt a nagy távolságból és a hivatalos személyek iránti bizalmatlanságból fakad.

A cigány csecsemők késői halálozása az ötvenes évektől jelentős javulást mutat (Bodnár, 1982). Szombati (1985) a ma 16—22 éves cigány terhesek körében jelentős szemlélet- és szokásváltozást figyel meg: „A cigány fiatalok többsége férjezett, iskolai végzettsége magasabb a cigány népesség átlagánál, döntő többsége dolgozik, és él a családtervezés lehetőségeivel.” Pár évvel ezelőtt, amikor védőnőként dolgoztam, magam is hasonló tapasztalatokat gyűjtöttem körzetemben.

Ha a magyarországi csecsemőhalálozásról valós képet akarunk kapni, adatainkat össze kell vetnünk hasonló egészségügyi, kulturális és gazdasági viszonyokkal rendelkező országokéval. A 2. táblázat szerint a hazai csecsemőhalandóság az európai országok rangsorában nagyon kedvezőtlen. A sok koraszülés kiugróan magas 0—6 napos halálozást eredményez, és alapvetően meghatározza az összes csecsemőhalálozás értékét.

A magas koraszülési gyakoriságért, a csecsemőhalálozásért a kutatók korábban az anyák helytelen életmódbeli és étkezési szokásait tették felelőssé. A csecsemőhalálozások értékelésében ekkor vált elfogadottá az a nézet, hogy a kedvezőtlen tendenciáért elsősorban a művi vetélésen átesett, alkoholizáló, dohányzó és rossz körülmények között élő cigányok és lumpen rétegek a felelősek. Az 1973-as *Népese-déspolitikai Határozat* új abortusztörvénye következtében lényegesen lecsökkent a művi vetélések száma, míg a koraszüléseké alig változott; ezért a csecsemőhalálozások okainak kutatásában új összefüggéseket kellett keresni. A szocializációs szerepet betöltő intézményrendszer diszfunkcióját, az egészségügy tartós alulfinanszírozottságát és az évek óta létező szociális szegénységet mint egészségkárosító tényezőt csak az utóbbi években kezdték feltárni.

A csecsemőhalálozások a nyolcvanas évek végén tapasztalt erősödő társadalmi polarizációja (3., 4., 5. táblázat) újabb bizonyítéka annak, hogy a rendszerváltásnak vesztesei és nyertesei egyaránt vannak. Az utóbbi évek lassan javuló csecsemőhalálozása elsősorban a minden tekintetben jobb helyzetben lévők kedvezőbb morbiditási és mortalitási viszonyaiból fakad. A veszélyeztetett rétegek (szövetkezeti és nagyüzemi parasztsághoz tartozó eltartójú újszülöttek, községekben élő, alacsony iskolai végzettségű anyák gyermekei stb.) csecsemőhalálozása egyre inkább leszakad az átlagtól és az európai normáktól. Ennek hátterében mélyülő társadalmi gondok rejlenek.

1. táblázat

A csecsemőhalálozás alakulása Magyarországon

Év	Csecsemőhalálozás (1000 élveszülöttre számítva) Magyarország
1891	272,0
1911	198,0
1920	192,5
1930	152,5
1938	131,4
1945	170,0
1950	85,7
1955	60,0
1960	47,6
1965	38,8
1970	35,9
1975	32,8
1980	23,2
1981	20,8
1982	20,0
1983	19,0
1984	20,4
1985	20,4
1986	17,0
1988	15,8
1989	15,7

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Bp., KSH.

2. táblázat

A koraszülések és a csecsemőhalálozások kor szerinti szerkezete Európában

Ország	Koraszülési arányszám 1000 élve- születésre	1000 élveszülöttre jut		
		0—6 napos halálozás	7—364 napos halálozás	364 napos halálozás
Anglia és Wales	7,1	4,3	5,0	9,3
Ausztria	5,8	5,5	5,6	11,1

Ország	Koraszülési arányszám 1000 élve- születésre	1000 élveszülöttre jut		
		0—6 napos halálozás	7—364 napos halálozás	364 napos halálozás
Bulgária	—	5,8	9,6	15,4
Csehszlovákia	4,7	8,5	6,8	15,3
Dánia	6,2	4,5	4,4	7,9
Finnország	4,0	3,5	2,8	6,3
Franciaország	—	3,4	4,9	8,3
Görögország	6,0	7,6	6,5	14,1
Hollandia	—	4,0	4,0	8,0
Jugoszlávia	—	12,2	15,5	27,7
Lengyelország	7,8	10,4	8,0	18,4
Magyarország	9,9	12,8	7,6	20,4
NDK	6,3	5,1	4,9	10,0
NSZK	5,7	3,8	5,1	8,9
Norvégia	4,1	3,9	4,6	8,5
Olaszország	—	7,7	3,9	11,4
Portugália	5,3	10,2	7,6	17,8
Románia	—	5,3	18,1	23,4
Spanyolország	—	5,8	5,3	11,1
Svédország	4,4	3,3	3,4	6,7
Svájc	5,2	3,7	3,2	6,9

Forrás: WHO Statistics Annual. WHO Geneva, 1988. Demographic Yearbook, 1986. UN. O. New York, 1988.

Irodalom

- Bodnár L.: A cigány nők terhességeit és magzataik méhenbelüli fejlődését befolyásoló társadalmi-egészségügyi tényezők Szabolcs-Szatmár megyében. Kandidátusi értekezés, Nyíregyháza, 1982.
- Bognár Z.—Czeizel E.: Az ismert kórokok részesedése a kis súlyú újszülöttek etiológiájában. Orvosképzés, 1971. 231. o.
- Csecsemőhalálozás. Bp. 1971. KSH
- Demográfiai Évkönyvek. Bp., KSH (1965—1989)
- Demographic Yearbook 1986. New York 1988. UNO
- F. Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Bp. 1954. Szikra
- Az úgynevezett cigánykérdés a Szabolcs-Szatmár megyei csecsemőhalandóság tükrében. Orvosi Hetilap, 1961. 1293. o.
- Horváth M. és mtsai: Alacsony születési súlyra és koraszülésre hajlamosító tényezők. Népegészségügy, 1972. 286. o.
- Horváth M.: A kedvezőtlen szocio-ökonómikus helyzet szociálpédiatriai következményei. A cigánykérdés gyermekegészségügyi vonatkozásai. Kandidátusi értekezés. Pécs, 1976.
- Horváth M.: Cigánycsecsemők halálozásának sajátosságai Baranya megyében. Demográfia, 1979. 110. o.
- Kiss-Szabó A.—Szathmári E.: A csecsemőkori hirtelen halál megoldatlan kóroki problémái. Gyermekgyógyászat, 1984. 318. o.
- Klinger A.: A halandóság társadalmi foglalkozási különbségei Magyarországon. Demográfia, 1987. 240. o.
- Kóbor J. és mtsai: Terhességek kimenetelének alakulása a veszélyeztetett néprétegeknél. Magyar Nőorvosok Lapja, 1973. 438. o.
- Kóbor J.: A terhesség lefolyását befolyásoló komplex tényezők vizsgálata Baranyában, társadalmi-egészségügyi aspektusból. Kandidátusi értekezés, Pécs, 1975.
- Koraszülöttek adatai. Bp. 1970. KSH.
- Madzsar J.: A meddő Budapest. Bp. 1916.
- Rédai J.: A születések és halálozások a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon. Bp. 1960. KJK.
- Schuler D.: A csecsemőhalálozás alakulása és problémái az utóbbi években. Demográfia, 1987. 397. o.
- Schuler D.—Klinger A.: A hazai csecsemőhalandóság és az újszülöttellátás néhány kérdéséről. Orvosi Hetilap, 1981. 67. o.
- Schuler D.—Klinger A.—Kiss E.: A hazai csecsemőhalálozás néhány aktuális kérdése, különös tekintettel az egyes területek eltérő halálozására és dysmaturitásra. Gyermekgyógyászat, 1982. 446. o.
- Simonovits I.: A hazai csecsemőhalálozás alakulásáról, helyzetéről. Népegészségügy, 1972. 133. o.

3. táblázat
Csecsemőhalálózások alakulása az eltartó (a) társadalmi-foglalkozási csoportja szerint (1970-ig), (b) osztály-rétegtagozódása szerint (1975-től)
(1000 megfelelő társadalmi rétegű éveszülöttre jutó 1 éven aluli meghalt)

	1956	1960	1965	1970	1975	1980	1988	1989
(a) Társadalmi-foglalkozási csoport								
(b) Osztály-rétegtagozódási csoport								
(a) Mezőgazdasági fizikai								
(b) Szövetkezeti és nagyüzemi parasztsághoz tartozók	58,4	48,9	39,0	34,6	36,9	26,2	19,1	20,2
(a) Nem mezőgazdasági fizikai								
(b) Munkásosztályhoz tartozók	62,9	49,1	40,6	38,8	34,2	23,9	16,8	16,9
(a) Szellemi							10,5	
(b/1) Értelmiségi + vezető	44,6	36,1	31,4	28,4	27,6	18,7	11,7	10,2
(b) Kistermelők							15,9	
Összesen	58,8	47,6	38,8	35,9	32,8	23,2	15,8	15,7
Egyenlőtlenség mértéke (Legmagasabb/legacsonyabb)	1,3	1,4	1,3	1,4	1,3	1,4	1,6	2,0

Forrás: Demográfiai Évkönyvek 1965, 1970, 1975, 1980, 1988. Bp., KSH.

Simonovits I.: A perinatális halálozás egyes tényezőiről. Népegészségügy, 1972. 323. o., 1973. 31. o.

Simonovits I.—Garancsy L.: Csecsemőhalálozásunk helyzetéről, struktúrájáról. Orvosképzés, 1978. 403. o.

Szabady E.: A csecsemőhalandóságot befolyásoló társadalmi és biológiai tényezők Magyarországon. Demográfia, 1961. 440. o.

Szabady E.: Bevezetés a demográfiába. Bp. 1964. KJK.

Szabady E.: A koraszülöttek arányának időbeli nemzetközi és társadalmi rétegek szerinti összehasonlítása. Demográfia, 1971. 45. o.

Szabó R.—Rex-Kiss B.: Adatok a csecsemőhalálozás alakulásához az 1956—83. években. Népegészségügy, 1986. 74. o.

Szabó R. és mtsai: A ráckevei járás cigánylakosságának születési és csecsemőhalálozási adatai 1966—1982. évekből. Népegészségügy, 1984. 23. o.

Szalai J.: Az egészségügy betegségei. Bp. 1986. KJK.

Szombati Zs.: A cigány terhesek életkörülményeinek hatása az élveszületésre és a perinatális mortalitásra. Népegészségügy, 1985. 28. o.

Tóth P. és mtsai: Az intrauterin növekedést befolyásoló tényezők vizsgálata Győr-Sopron megyében. I. Biológiai faktorok. Gyermekgyógyászat, 1979. 205. o.

Tóth P. és mtsai: Az intrauterin növekedést befolyásoló tényezők vizsgálata Győr-Sopron megyében. II. Exogén faktorok. Gyermekgyógyászat, 1979. 214. o.

4. táblázat

*Csecsemőhalálozások területi megoszlása születéskori súly szerint
1988-ban*

Területi egység	1000 megfelelő súlyú élveszületésre jutó egy éven aluli meghalt Születési súly g-ban			
	—999	1000—1499	1500—1999	2000—2499
Budapest	771,4	225,4	81,5	18,4
Városok	874,4	396,6	110,6	26,7
Községek	874,0	393,5	99,1	25,3
Magyarország	852,3	361,5	100,7	24,8

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1988. Bp., KSH. 1989.

5. táblázat

*Csecsemőhalálozások alakulása az anya iskolai végzettsége szerint
(1000 megfelelő iskolai végzettségű születésre jutó 1 éven aluli
halálozás)*

Év	Az anya által végzett osztályok száma				Átlag (¹ / ₄)	Az egyen- lőtlenség mértéke
	—8 (1)	8 (2)	9—12 (3)	13— (4)		
1965	42,5	39,3	31,6	26,9	38,8	1,6
1980	42,0	25,0	18,0	16,2	23,2	2,6
1989	33,0	17,8	12,4	9,2	15,7	3,6

Forrás: Szalai J.: Az egészségügy betegségei. Bp., 1986. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Demográfiai Évkönyv, 1989. Bp., KSH.

A kilakoltatások ügymenete*

1987-ben a főváros egyik kerületében a hatóságok koncentrált támadást indítottak az önkényes lakásfoglalók ellen — mintegy 130 családot akartak a nyári hónapokban kilakoltatni. A kilakoltatásra ítélt családok több mint 90%-a cigány volt. Tudomásom szerint ez volt az első ilyen, nagyobb méretű akció a fővárosban. Kilakoltatni még a 80-as évek végén is egy kicsit szégyellni valónak számított. A kilakoltatás fogalma egyértelműen azt a képet hívta elő, hogy a háziúr a szegény munkásembert családotól az utcára rakja, mert az nem tudja fizetni a lakbért. Legalábbis ez volt az ideológia által sugallt kép. (A valóság azért itt is némiképp eltért ettől.) 1987-ben a hivatalban mindenesetre nagyon nem örültek, hogy az akció tervezésének közepén megjelentek a szociológusok (amúgy véletlenül, de ezt nem hitte el senki).

Az azóta eltelt néhány évben a hivatalos álláspont szinte gyökeresen megváltozott. 1990-ig a tanácsok, 1991 őszétől pedig az új önkormányzatok (tisztelet a kevés kivételnek) már határozottan és nyíltan a kilakoltatást tartották és tartják a maguk részéről az egyetlen lehetséges eszköznek bizonyos problémák „megszüntetésére”. A főváros több kerületében folyamatosan lakoltatnak ki, s teszik ezt — most is — a többség, az állampolgárok többségének érdekében való hivatkozással. Már-már háborzongató, ahogy az új kerületi vezetés ugyanazokkal a szavakkal fejezi ki ugyanazokat az érveket és motivációkat, ahogy ugyanúgy gondolkodás nélkül és nem kis agresszivitással menekül atól a problémától, amelyet az önkényes lakásfoglalások demonstrálnak. Szinte félelmetes az a rövidlátás, amelyet tapasztalhatunk; félelmetes, hogy csak „percekre” előre képesek gondolkodni, ahogy komolyan bizonygatják, hogy a kilakoltatás az egyetlen lehetséges lépés. Megjelenik ebben persze az a motiváció is, hogy akkor az „önkényesek” majd másik kerületbe mennek, és az már másnak a baja, illetve, hogy minél gyorsabban szeretnének szabadulni az egész problémahalmaztól. De a reakciókban benne van az a vaskos előítélet is, amellyel a hivatal (régi vagy új) viszonyul részben az önkényes lakásfoglaláshoz, de főként ahhoz a társadalmi csoporthoz, amely a lakásokat elfoglalja — azaz a cigányokhoz. S nem utolsósorban ott bujkál a félelem is eektől az emberektől, akik mintha a régóta vágyott, és most talán megvalósíthatónak látszó polgári jólétet veszélyeztetnék. A kilakoltatás mellett kardoskodók nem igazán látják át, hogy — egészen vulgáris hasonlattal élve — hiába dobják ki mindenestül az egész problémátömeget az ajtón, az sokszorosára duzzadva visszamegy az ablakon. „Az én házam, az én váram” szemlélet a XX. század vége felé már nehezen tartható. Jó lenne, ha az új kerületi önkormányzatok rövid idő alatt belátnának

* A cikk egy nagyobb lélegzetű esettanulmány részlete, amely az MTA Szociológiai Kutató Intézet megbízásából készült, és a Szociálpolitikai Értesítő 1990/2. számában jelent meg.

maguk is néhány egészen egyszerű összefüggést, hogy pl. emberek az élet elemi lehetőségeitől (munka, lakás, iskola, egészség stb.) megfosztva törvénszerűen lökődnek a deviancia felé, s a fejlett társadalmak se csupán humánus okokból áldoznak nem kevés pénzt és energiát hasonló társadalmi problémák kezelésére, hanem mert rájöttek, hogy saját önös érdekük szerint sincs más választásuk.

A főváros vezetésének gyakorlatilag semmi jogköre nincs arra, hogy befolyásolja a kerületeket az önkényes lakásfoglalókkal szemben alkalmazott eljárások megváltoztatására; valamilyen toleránsabb magatartásra (például, hogy legalább mínusz 10 Celsius alatt ne lakoltassanak ki), a problémával való szembenézésre, és akár közös kezelési módok kialakítására ösztönözve azokat. Ajánlásokat és „jó tanácsokat” adhat. Az önkormányzati törvény alapján a fellebbezéseket, a kérelmeket sem a Fővárosi Önkormányzati Hivatalban bírálják el, a másodfokú hatóság a Köztársasági Megbízotti Hivatal lett.

A következőkben a kilakoltatásnak mint bürokratikus ügymenetnek a lépéseit veszem sorra, az 1987-es kilakoltatási akció tapasztalatai alapján.

A lakásfoglalástól a kilakoltatásig — egy ügymenet állomásai

A lakás elfoglalásának tényét a házmester — vagy a lakók — jelentik a területileg illetékes házkezelőségnek. A jelentést a házkezelőség továbbítja az ingatlankezelő vállalatnak, a kerületi tanács különböző (lakásügyi, szabálysértési és kezelési) osztályainak és a rendőrségnek. Attól függően, hogy a házmester vagy a lakók mennyire akarják védeni a beköltözők érdekeit, a beköltözés és a bejelentés között eltelt időszak néhány naptól néhány hónapig is terjedhet. A házmester kötelessége mindenesetre csak a bejelentésre terjed ki. Ez a bejelentés a lakás feltörését magára vállaló személy (aki általában a családfő, de nagyon sok esetben a feleség vagy élettárs) szokványos személyi adatait tartalmazza (életkor, születési hely, munkahely).

A bejelentést követően a tanács különböző osztályai — gyakorlatilag egymástól függetlenül — „valamikor” elkezdik az ügyintézkést.

A lakásosztály előadója, ügyintézője — akihez a terület tartozik — elmegy a lakáscímre, és elkészít, felvesz egy ún. Helyszíni adatfelvételi lapot. Az adatlap nem mindig készül el, vagy mert éppen senki nem tartózkodik a lakásban, amikor az ügyintéző kimegy (értesítést előre nem küldenek, kétszer a legritkább esetben mennek), vagy mert az ügyintéző enélkül kezdi el a kilakoltatás-kiköltöztetés intézését.

Maga az adatlap részletesen tartalmazza a lakás állapotát, nagyságát, komfortosságát stb., valamint már nemcsak a családfő (vagy annak tartott családtag) szerepel rajta, hanem „feltárba veszik” az összes beköltözőt (név, születési idő, családi állás). A lakás alaprajzára fenntartott helyen pedig ejtenek néhány szót a család helyzetéről.

A házkezelőség bejelentése után — függetlenül attól, hogy volt-e „helyszínelés” vagy sem — a családfőt (vagy azt, aki a lakásfeltörést magára vállalta) behívathatják a lakásosztályra, és meghallgathatják indokait. Erről jegyzőkönyvet vehetnek fel, valamint arról is, hogy hol lakott előtte, és kikkel költözött az elfoglalt lakásba. Ilyen jegyzőkönyv nem készül minden esetben. Feltehetően a „rámenősebb” családoknál

készül, illetve akkor, ha az ügyintéző fontosnak tartja, hogy személyesen is meghallgassa a családot. Annak, hogy készült-e jegyzőkönyv, tapasztalataink alapján a kilakoltatás szempontjából nem volt jelentősége, bár ez elvileg talán a méltányosság alkalmazását, illetve annak mérlegelését szolgálná. Alább szó szerint közöljük egy jegyzőkönyv részletét. Ez egy ötgyerekes cigány asszonnyal készült, akinek 1984 januárjától 1984 augusztusáig 9 (kilenc) bejelentett lakása volt. Kálváriája — legalábbis, amiről jegyzőkönyv tanúskodik — akkor kezdődött, amikor el kellett hagynia egy tanyai szolgálati szállást, mert munkaviszonya megszűnt valamelyik tsz-nél. A következő hónapok alatt nem lakásról lakásra, csak különféle szálláshelyekről más szálláshelyekre vándorolt öt gyermekével, hogy — valahol munkát és lakást is találva — megtelepedhessen. Hogy a nagyobb gyerekek ezekben a helyzetekben hogy sodródnak el a családtól, és mennyire veszélyeztetettek, arról csak a jegyzőkönyv egy-egy félmondata árulkodik.

„A múlt hét hétfőjén kiharhatalmaztak a fsz. 1. sz. alatti lakásból. A gyermekeket akkor eldugtam, hogy el ne vigyék őket. Aznap délután a fiam elment edzésre bokszolni, és azóta nem tudom, hol van. Bejelentettem a rendőrségre és gyermekeimmel a nyugatiban aludtunk. A ... fsz. 21. sz. alatt levő üres lakást feltörtem, és abba beköltöztem a két gyerekkel. Az ajtót a zár mellett egy vasdarabbal feltörtem. A múlt hét péntekén, 16-án történt. Másnap feltörtem a raktárt, leszereltük róla a lakatot, s a holmijaimat átvittem a lakásba. Kisfiammal hordtuk át a bútorokat szombatvasárnap. Ha a lakásból kitesznek, török fel másikat. A lakást csak akkor vagyok hajlandó elhagyni, ha albérletet, vagy olyan tsz-t talállok, ahol lakást adnak. Egyébként nem.”

Ha az ügyintézés a maga szokásos módján csordogál (bár itt 1987-ben inkább felgyorsítottan folyt), akkor hosszabb-rövidebb idő után két fajta határozat készül. Az első — az ún. *Megállapító határozat* — felszólítja a beköltözőket, hogy a lakást hagyják el, és kilátásba helyezi a karhatalmi kiköltöztetést. A *Megállapító határozat* ellen lehet fellebbezni — vagy téves ténymegállapítása miatt, vagy méltányosságot kérve —, de a fellebbezésnek halasztó hatálya nincs. Azaz a kilakoltatást végre lehet hajtani, még akkor is, ha a bejelentés mondjuk téves volt, és esetleg nem is önkényes beköltözőkről van szó.

A megállapító határozatot a kilakoltatást elrendelő határozat követi. Az, hogy a két határozat között mennyi idő telik el, attól függ, hogy a hivatalnak mi a viszonya az önkényes beköltözőkhöz. Így előfordul, hogy a két határozat között akár néhány év is eltelik, vagy meg sem születik a kilakoltatási határozat, de ezekről az esetekről mi nem tudunk. (A *Megállapító határozat* megszületését követő három éven túl már nem lehet kilakoltatni. Ugyanis ha az ügyintézés három évre megszakad, az eljárás tovább nem folytatható. Az elévülési idő egyébként 5 év — a beköltözéstől számítva.)

Egészen szélsőséges esetben a két határozat egyszerre születik meg. Sőt, volt olyan eset is, amikor egy kilakoltatásnál derült ki, hogy a házban más önkényes lakásfoglalók is laknak. Ekkor a lakásügyi előadó ott helyben töltötte ki a kilakoltatást elrendelő határozatot, és

— ha már Fősped, rendőrség és minden adva volt — rögtön ki is költöztette a családot — amúgy teljesen szabálytalanul.

A kilakoltatást — ha meghozták az arra vonatkozó határozatot — mindig végre is hajtják, kivéve ha a bentlakók az utolsó pillanatban „önként” elmennek, s a lakáskulcsot a tanácsnak leadják. Így megkímélik magukat és a tanácsi ügyintézőket egy kellemetlen eljárástól, de az önkényes beköltözés következményei rájuk is vonatkoznak, azaz: lakáskérvényüket 5 évig nem sorolják.

Mivel a lakásfeltörés szabálysértésnek minősül, az eljárás folyamán bármikor, de a kilakoltatási határozat megszületése előtt feltétlenül sor kerül arra, hogy a tanács igazgatási osztálya bírságot vessen ki. A bírság összege 3000 Ft-ig terjed.

A leggyakrabban 1000—1500 Ft körüli büntetések voltak, s időnként hol a család sanyarú helyzetét, hol a lakásfoglalások elszaporodását említették. Az, hogy az önkényes lakásfoglalók befizették-e a büntetéseket, nem derült ki. Aligha valószínű, hogy legtöbbjüknek lett volna erre pénze. Az is igaz azonban, hogy volt néhány eset, amikor a szociális helyzetre hivatkozva megszüntették a szabálysértési eljárást. Csupán teljesen véletlenszerű volt, hogy mikor milyen határozat született, hiszen e családok szociális helyzete nem nagyon különbözött, legfeljebb csak a rossz és a még rosszabb variációi mentén.

A kilakoltatást tehát végre lehet hajtani a fellebbezéstől függetlenül, de — mivel a legtöbbször a *Megállapító határozat* után fellebbeznek — a tanács általában megvárja a fellebbezés eredményét. (Teszi ezt azért is, mert fellebbezéskor az ún. másodfokú lakásügyi hatósághoz elküldi az önkényes beköltözőről összegyűlt teljes anyagot.) Természetesen előfordulhat az is, hogy a kilakoltatási határozat után, sőt a kilakoltatás után (is) fellebbeztek, és az is, hogy a tanács nem várta meg a fellebbezés eredményét, és elrendelte a kilakoltatást (tehette: a fellebbezésnek nincs „halasztó hatálya”).

Fellebbezni a másodfokú lakásügyi hatósághoz (a Fővárosi Tanács Lakásügyi Főosztályához) lehetett,¹ de többen fordultak kérvénnyel a kerületi tanács elnökéhez, elnökhelyetteséhez, esetleg a kerületi pártbizottsághoz vagy az MSZMP panaszirodájához. A fellebbezésekre a Fővárosi Tanács lakásosztálya válaszolt, a kérvényeket pedig a kerületi tanács lakásosztály vezetőjéhez adták tovább, valamilyen megjegyzéssel vagy anélkül. Az alábbi négy kérelem, fellebbezés között van olyan, amelyik téves tény megállapítása miatt, van, amelyik már a kilakoltatás után íródott, és van olyan fellebbezés, amelyik eredményes volt.

(...) Fellebbezés!

Alulírott Tisztelettel fordulok (...) a lakásügyi osztály vezetéséhez. Kérem indoklásom figyelembe vételét.

Indoklás

Két pici gyermekemet egyedül nevelem. Tisztességes tiszta dolgozó nő vagyok.

Harmadik gyermekemet várom jelenleg. Férjemmel lakásügyi problémák miatt nem élünk együtt. Segítségét pénzbeli segítség

alapozza. Tanácsi dolgozó vagyok, mégpedig az 1. sz. óvoda dolgozója. Szív idegem van és veszéjeztetett terhes vagyok, amit orvosi papírokkal tudok igazolni. Kisebb gyermekem is nagyon beteges ami lázgörcsben jelentkezik nálla ez előző lakhelyünk miatt van ugyanis anyira ki hült ott lakásunk alatt a gyermek. Kérem elnézésüket ebben az ügyben legalább míg 3. gyermekemet világra nem hozom. (Hozzá teszem ha addig nem halna nálam el ugyanis a nagy idegi állapotom miatt ez is várható.) Nagyon nagy nyugalomra van szükségem. Nincs hova mennem ide köt az iskola óvoda, gyermekeim lelki állapotát nem szeretném tönkre tenni azal hogy kilakoltatnak.

Kérem önöket sziveskedjenek halasztást vagy pedig birságot ki szabni amit részletekben törlesztenék. Nagyon kérem önöket vegyék figyelembe helyzetemet hisz tél kezdetén az utcára nem mehetek gyermekeimmel. Amennyiben mégis bekövetkezne a kilakoltatás akkor közlöm 2 gyermekemmel együtt öngyilkos leszek. Mivel igyis idegromcs vagyok.

Tisztelettel (...)

*

Budapest Főváros . . . , ker. Tanács VB. elnökhelyettese

Azzal a kéréssel fordulok Önhöz Tisztelt elnökhelyettes asszony, hogy próbáljon segíteni rajtam s családomon.

Budapest, . . . sz. alatt lakom. 1985. júniusában törtem fel ezt a lakást. 1987. július 30-án, mint önkényes beköltözőt karhatalommal költöztettek ki.

Nekünk nincs lakásunk, ahova beköltözhetnénk, így az utcára rak-tak ki bennünket. Négy kiskoru gyermekem van, feleségem az ötödik gyermekünket várja. Engem ugyanebben a házban lakó testvérem bejelentett lakásába, de családomat nem engedte a Tanács. Orvoshoz nem tudunk menni, mert nincs családomnak állandó bejelentett lakása. A körzeti gyermek orvos csak szivességből emberieségből látja el gyermekeinket. Mint már említettem feleségem utolsó hónapos terhes, de nem fogja egy budapesti kórház sem fogadni, tanácsadásra sem járhat. Ahol feleségem két évvel ezelőtt lakott, oda nem engedem vissza, mert ott olyan körülmények vannak, hogy gyermekeinket nem tudná úgy nevelni, ahogy szeretnénk. Mi tisztességesen szeretnénk élni, gyermekeket nevelni, de így nem tudjuk ezt megtenni, hiszen nincs lakásunk. Nem-sokára hetedmagamat fogom tartani, így nem tudunk albérletbe sem elmenni. De ki is venne bennünket oda. A televízió az ujságok mind propagálják, hogy a cigányokat, így védik, meg úgy védik, de ebből mi nem érünk semmit sem.

Tisztelt elnökhelyettes asszony kérem, hogy minél előbb valami elfogadható választ adjon, mert így nem tudunk élni, a jövőnk nem biztos. Kétiskolás gyermekünk van, akik itt jártak eddig iskolába, szeptembertől hová fognak járni, azt még nem tudjuk. Kérem, hogy segítsen nekünk. Vagy valami kis lakást kapjunk, vagy pedig engedélyezzék, hogy ide jelentkezessünk be.

Budapest,

Köszönettel:

*

Második gyermekem születése előtt 9 (...) Szept. 29-én foglaltuk el a (...) szoba konyhás lakást. Előzőleg férjem anyjánál laktunk 20 négyzetméteres üzlet helységbe. Gyermekeim anyósom férjem és három testvére. Akik nem vetették meg az italt. Örökös veszekedésükkel amugyis rossz hejzetünket mégrosszabá tették. Nem számított hogy gyerekvan nappalvan vagy éjel. Kibirhatatlaná vált a hejzet. férjemel albérletet mentünk nézni. Terheségem és kis gyermekem láttán legtöbb hejrről el utasítottak. Amég megüresedet hejeken csilagászati összeget kértek. Amit nem tudunk ki fizetni. A lakásigénylésem öt éve be adtam. Töbször jártam a lakásügyin érdeklődni kérelmem után de még csak biztatóválaszt sem kaptam. Halotuk hogy a (...) uton vanak üres lakások. Eleinte nem határoztuk el magunkat, de amikor anyosom terheségemet meg tudta kiakart teni az utcára benünket. Ezért ere a kétségbe eset lépésre szántuk el magunkatt.

Kérem legyenek tekintettel arra, hogy nem tudunk hol lakni és felnevelni két kicsi gyermekünket Reménykedünk hogy megoldódik lakás hejzetünk.

9(.) XI. 19.

(...)

*

A lakásügyi előadónak

Tisztelettel kérem a lakásügyi előadónőt, hogy részemre szíveskedjék az állandó bejelentett lakásomat biztosítani mivel, hogy nincs hozzám tartozóm és nem tudok hová menni lakni és eddig is az utcán tartózkodtam mióta más egyének elfoglalták az állandó bejelentett lakásomat. Én ebben az állandó lakásomban úgy tartózkodtam mint család tag és eltartási szerződés volt kötve aminek eleget tettem. A lakásban való bejelentkezésem 1982. December 16-án történt. Amíg a lakásban nem tartózkodtam az ingatlanságom mindenem elveszet a lakásból. Szeretném ha az ingóságom és az állandó lakásomat saját tulajdonomba tudnám használni és élvezni. Nagyon nagy szükségem van a lakásra, mert állandóan a rendőrség molesztál, hogy az utcán tartózkodok és mindig azt mondják, hogy miért nem tartózkodok otthon a lakásban. Tudomásomra jutott az állandó lakásomban 1984. Februári hónapban jelentkeztek be. Nem tudom, hogy mikorra bizhatok abban, hogy a lakásban vissza költözhetek, mert amióta az utcán tartózkodok nagyon züllötnek érzem magam és azt nem szeretném folytatni ezt az életet mivel, hogy fiatal vagyok és a jövőben ovakodni fogok az ilyen problémáktól és rendes életet szeretnék élni. Köszönöm előre is a segítségüket.

Maradok tisztelettel.

9(...) Április 17.

Állandó lakcim Budapest (...)u.

A fellebbezések, a kérelmek sorsa meglehetősen egyhangú. Szinte minden esetben elutasítják őket, és szinte mindig ugyanazokkal az indokokkal: a lakásfoglalások elszaporodtak, a törvényeket be kell tartani. Egészen kivételesen (4—5 esetben) adtak méltányosságból szükséglakást, természetesen a szociális helyzetre való hivatkozással. De

annak alapján akár szinte mindenkinek adhattak volna szükségelhe-lyezést. A probléma egészével senki nem foglalkozott.

A kilakoltatásnál jelen van a tanács lakásügyi osztályának területileg illetékes előadója, a gyámügyi csoport részéről valaki (ha gyerekek is vannak a családban), a házkezelőség egyik képviselője, esetleg a házmester (ha van), a rendőrség és a Fősped.

A kilakoltatást végrehajtják, akár „otthon” tartózkodik az önkényes lakásfoglaló, akár nem. A rendőrség a hatóság védelmére rendeltetett ki,² a Fősped pedig az IKV által biztosított raktárba szállítja a lakásban található bútorokat és különböző használati tárgyakat. Amennyiben a kilakoltatott nincs jelen a kilakoltatásnál, leltárt készítenek a lakásból elszállított holmigról. Előfordulhat természetesen az is, hogy a leltár nem készül el. Az alábbi két leltár közül az egyiket a hivatal képviselője készítette a kilakoltatás helyszínén, a másikat maga a kilakoltatott, utólag.

L e l t á r

Készült: 19..... 09. 25-én
raktározásánál

Önkényes ingóságainak

Jelen vannak: rendőrség,
gondnok

- 1 pokróc ingóság
- 1 db villanykandaló
- 1 db gyermekkád (teli kád ingósággal)
- 1 db konyhaszekrény alsó (avult, használt)
- 1 db konyhaszekrény felső
- 1 db zöld heverő, használt
- 1 db faragott láda
- 1 db szék piroshuzat
- 2 db piros fotel
- 1 db hajlított fa szék
- 1 db rekamié
- 1 db villanytűzhely
- 1 db hajlított karszék
- 1 db vasvázás fotel (műbőr huzat)

*

L e l t á r

19..... IV. 17.

Budapesti

alatti volt lakásomban maradt ingóságom

- 1 db ORION sztár TV 6500 Ft
- 1 db Európa sztár magnós rádió 3500 Ft
- 15 db kazetta 900 Ft
- 1 db csatnélküli Oris automata karóra 1800 Ft
- 1 db szteppel bélelt orkán cszeki 1200 Ft
- 1 db Velur műszőrel beült nagykabát
- 3 db kor bársony nadrág
- 2 db bársonyíng

2 db bársony cszeki
2 db falmer nadrág
8 db különféle garbópulüverek
2 db komplett öltöny tükörbársony néger barna
Több db-ból álló atléta, Több pár zokni
1 pár veszten csizma
3 pár edző cipő adidasz
2 pár fekete színű cipő
5 db törököző
1 gernetura ágynemű, párna, paplan pluszhuzatok
Ezen felül különböző apró tárgyak
Mind ezeket tanusítani tudják *Tanu*
Tulajdonos

A „raktárnak” kijelölt helyiségek maguk is szükséglakások vagy polgári védelmi helyiségek (magyarul légópincék). A raktár címét nem írják rá a kilakoltatott értesítőjére, amaz elraktározott dolgait csak akkor kapja vissza, ha a kilakoltatás és a raktározás költségeit kifizette (így pl. a meleg ruhák, tankönyvek — pénz híján — kiválthatatlanok). Másként ezeket a költségeket nem is sikerül a tanácsnak behajtania. A raktározási, szállítási költségek pedig sokszor meghaladják az elraktározott holmik értékét, hiszen a különböző használati tárgyakat, a bútorokat a lakásfoglalók általában lomtalanításkor szedik össze. A címet pedig azért tartják titokban, nehogy a kilakoltatottak a bútoraikhoz költözzenek (néhány esetben erre is volt példa).

Az elfoglalt lakást — a kiürítés után — lepecsételik, a kulcsokat átadják a házkezelőségnek.

A kilakoltatás megtörténtét ritkán jelezte valami az irattári anyagokon. Arra vagy következtetni lehetett, vagy az egyik iratra kézzel ráírták („kihelyezve” — dátum, olvashatatlan aláírás), ritkábban egy formanyomtatvány kíséretében küldték az aktát az irattárba, mint befejezett, lezárt ügyet: „A karhatalom megtörtént, további intézkedést nem igényel”.

1. A másodfokú hatóság most már a Köztársasági Megbízotti Hivatal. Ettől — úgy tűnik — sok minden nem változott, ugyanaz az ügyintéző írja ugyanazokat a válaszokat.

2. A gyámügyis a gyerekek védelmére (ha ott tartózkodnak, a kilakoltatáskor ideiglenesen állami gondozásba veszik őket).

Salamin Pálné

A létminimum és akik alatta élnek

Az utóbbi években a gazdasági nehézségek fokozódásával, a KGST összeomlásával, a piacgazdaságra való gyorsított ütemű áttéréssel, a munkanélküliség megjelenésével és gyors terjedésével kapcsolatban az alacsony jövedelmű, illetve hátrányos helyzetű rétegek problémái több ok miatt is a korábbinál élesebben vetődtek fel.

A külső és belső gazdasági egyensúly fenntartása, a fogyasztói ártámogatások leépítése kikényszeríti a megszokottnál gyorsabb ütemű fogyasztói áremelkedést. Az áremelkedések és a nominális munkajövedelmek, (illetve a társadalmi juttatások nominális értéke) között nincs intézményesített kapcsolat. A lakossági jövedelmek reálértékének csökkenését csak részleges, illetve eseti ellentételezés enyhíti. Ez a helyzet különösen a pénzbeni társadalmi juttatások esetén igényel fokozott figyelmet, mert

— a pénzbeni társadalmi juttatások nominális értékének növelése csak központi intézkedések útján lehetséges. Egyes juttatások emelése az áremelkedéseket csak később követte, s jelentős részüknél a kompenzálás nem volt teljes mértékű, míg más pénzbeni társadalmi juttatásoknál az áremelkedések miatti korrekcióra egyáltalán nem került sor;

— az alacsony jövedelmű rétegeknél a pénzbeni társadalmi juttatások az összjövedelmen belül az átlagosnál nagyobb hányadot tesznek ki.

Az áremelkedéseket és a kisebb-nagyobb szociálpolitikai megszorítások hatásait a lakosság egy része ellensúlyozni tudta a munkajövedelem növelésével: a teljesítmények fokozásával, a második gazdaságba való bekapcsolódással.

Az újabb, nagyobb jövedelemszerzési lehetőségek megragadására koruk, egészségi állapotuk, családi kötöttségeik miatt, az alacsony jövedelmű nyugdíjasoknak, sok gyermekeseknek, gyermeküket egyedül nevelő szülőknek nemigen van lehetőségük, valamint azoknak sem, akik nem „konjunkturális” szakmákban dolgoznak.

Emiatt a társadalom alacsony jövedelmű rétegei olyan helyzetbe kerülhetnek, hogy eddig is alacsony színvonalon kialakult, megszokott létfenntartási szintjüket sem tudják megtartani.

Ezenkívül újabb problémát vet fel az eddig ingyenes társadalmi juttatások „piacosítása”. Ez az oktatás, egészségügy területén érezteti elsődlegesen hatását, s főleg a többgyermekes, illetve nyugdíjas háztartásokat érinti kedvezőtlenül.

Az anyagi nehézségek fokozódása kiélezte a társadalmon belül eddig is meglévő feszültségeket, például a lakáshelyzetben meglévő problémákat. Az állami lakásépítés csökkenése, a magánérs építkezések jelentős drágulása, az eddig is rossz helyzetben lévők számát tovább növelte; a gyermekgondozási segély reálértékének csökkenése fokozta az alacsony keresetű, lakásgondokkal küzdő fiatalok anyagi-megélhetési gondjait.

Az alacsony jövedelmű vagy hátrányos helyzetű csoportoknál saját helyzetük szubjektív megítélése a valóságosnál is sokkal kedvezőtlenebb. Ezt a természetes emberi reakciót még az is tovább erősíti, hogy az utóbbi időben feltehetően megnőtt a jövedelmek közötti szóródás, nőttek a szűkös és a jó anyagi körülmények között élők jövedelmi színvonalá közötti relatív és abszolút különbségek, ennek következtében a mások által birtokolt látványos javak frusztráló hatásai.

Éppen ezért már évek óta több helyen és többféle módszerrel számolnak Magyarországon létminimumot. A létminimum-számítás azonban jellegénél fogva csak a folyó jövedelmekre koncentrál, jóllehet a magyar közgazdászok, szociológusok, statisztikusok a szegénységnek számos, elméletileg részét képező további kritériumát — vagyoni helyzet, egészségi állapot, lakásviszonyok, kulturális helyzet, családi kötelezettségek, jövedelem-felhasználási kényszerek stb. — dolgozták fel. A szegénység fogalma az idők folyamán természetesen változásokon ment át, s tartalma ma már nem az éhezéshöz (a régi értelmezés szerinti nyomorhoz) kapcsolódik. A szegényekhez ma azokat sorolják, akiknek helyzetét a társadalmi „átlagos helyzethez” viszonyítva különösen rossznak, a fejlődés általános menetéhez képest lemaradónak ítélik, akiknek szükséglet-kielégítési szintje a valamilyen módon megállapított „normához” képest tartósan elmarad. Az ilyen helyzetben lévők közös jellemzője az, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javakból-forrásokból, ezeken belül különösen az anyagi javakból aránytalanul kevésbé részesednek.

Létminimum-számítások Magyarországon

Magyarországon a minimumszámítások az 1920-as években kezdődtek. 1923 és 1939 között az akkori SZOT-ban havonta számítottak öttagú munkáscsaládra vonatkozó „Heti létminimum”-ot, és ezt rendszeresen publikálták. Ezeket az összegeket azután évente egy-egy alkalommal összehasonlították a megfigyelés idején érvényes ipari átlagkeresetekkel, vagy például a nyomdászok átlagkeresetével, továbbá a megfelelő árindexekkel korrigálva egészen 1914-ig visszavezették.

Bár az akkori számításokat létminimum-számításoknak nevezték, céljuk volt az alapvető javak árszínvonalának nyomon követése is, illetve a II. világháború idején a szakszervezetek által követelt „drágasági pótlék” bevezetéséhez és növeléséhez szolgáltak alapul.

A II. világháborút követően, 1955–1956-ban a SZOT-ban állítottak össze empirikus módszerrel egy létminimumra vonatkozó becslést, két

családtípusra (3 illetve 4 tagú családokra). Abban az időben azonban sokan vitatták, vajon szükség van-e ilyen számításokra szocialista viszonyok között, ezért aztán ezek abba maradtak.

Az újabb minimumszámításokra 1968-ban került sor a KSH-ban. Kétféle minimumot számítottak: a „társadalmilag indokolt szükségletek minimumát” és a „szegénységi küszöböt”.

A társadalmi minimumot olyan összegű jövedelemnek tekintették, amely racionális gazdálkodás mellett biztosítja az emberi lét „fizikai fenntartásán felül a gazdasági, társadalmi, és kulturális fejlettség adott szintjén kialakult és általánosan tömegigénnyé vált javaknak és szolgáltatásoknak szerény, de társadalmilag még elfogadható színvonalú fogyasztását”.

A számításokat ún. *empirikus módszerrel* végezték, és 7 családtípusra (az aktív népesség 5, az inaktív népesség 2 típusára) tették közzé. Az empirikus módszer olyan fogyasztói kosárral számol, amely tételenként tartalmazta a társadalmilag indokolt szükségleteknek megfelelő fogyasztási javak teljes listáját. A lista meghatározásakor a fogyasztási statisztika adataiból indul ki, és csak a Magyarországon általánosan elterjedt fogyasztási javakat vette figyelembe.

A társadalmi minimumból kiindulva egyszerű módszerrel határozták meg az úgynevezett szegénységi küszöböt, amely a folyamatos életvitellel kapcsolatban is csak nagyon szűkös megélhetést biztosított. (Az egyszerű módszer lényege: a legszükségesebb tápanyagok biztosításához szükséges olcsóbb élelmiszerek árának figyelembevétele, az élelmiszereken túl pedig csak a folyamatos életvitellel kapcsolatos legalapvetőbb szükségletek biztosításának költségeivel számolnak.) Az empirikus módszer használatával kapcsolatos tapasztalatok a következők:

— A módszer munkaigényessége mellett nagymértékben szubjektívnek bizonyult, lehetetlen volt mindenki számára elfogadható struktúrát kimunkálni. Az 1968-ra kiszámított jövedelmi-minimumok összegeit az évek során a fogyasztóiár-index-szel korrigálták.

— Az empirikus módszer hátrányai különösen akkor mutatkoztak meg, amikor 1972-ben a számításokat meg akarták ismételni. Kiderült, hogy 3–4 évenként nem lehet felmérni, hogy mely javak váltak időközben társadalmilag szükségessé, indokoltá.

1972-ben kísérletet tettek a KSH-ban a társadalmi minimum regressziós analízissel történő kiszámítására. A módszer lényege a következő volt: családtípusonként empirikus módon meghatározták az élelmiszer-fogyasztási szükségleteket, majd a háztartási-költségvetési felvétel fogyasztási arányszámai alapján kiszámították az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás nagysága és az összkiadások közötti regressziós függvényeket, és ezek alapján határozták meg a létminimum összegeit. A regressziós analízissel végzett számítások azonban igen ellentmondásos eredményre vezettek, ezért ezek közzétételére nem került sor.

1976-ban ismételten felmerült a gondolat, hogy a társadalmi minimum számításával kapcsolatos kutatásokat tovább kell folytatni. Egy egyszerű módszerrel becsléseket készítettek erre az évre is, de ezeket az eredményeket sem publikálták.

Ezt követően ifj. Fekete Gyula, a KSH munkatársa 1981-ben a Társadalomtudományi Intézet megbízásából kiszámította a „fiatal keresők”, illetve a „nyugdíjasok” társadalmi és létminimumát. A számításoknál ő is az empirikus módszert alkalmazta. A lakásfenntartási költ-

ségek meghatározásakor az országos statisztikai megoszlást vette alapul, és ennek megfelelő arányban szerepeltette a különböző lakástípusok, fűtési módok stb. eltérő költségeit. Az általa összeállított fogyasztói kosárban szereplő valamennyi tételhez részletes indoklást fűzött, és ugyanígy járt el a mennyiségek meghatározásánál is.

Ezek után 1983-ban merült fel az igény, hogy elsősorban a távlati jövedelem- és szociálpolitika kialakítását segítő, a KSH határozza meg a *társadalmilag indokolt szükségletek minimumát* (társadalmi minimum), és a számítások eredményeit évről-évre aktualizálja. 1984-ben a nemzetközi gyakorlat és a hazai lehetőségek ismeretében a KSH javaslatot tett egy tizennégy, országos hatáskörű szerv és társadalmi szervezet képviselőiből álló bizottságnak a minimum fogalmára, a számítások módszerére, és arra, hogy milyen rétegekre illetve családtípusokra célszerű a számításokat elvégezni. E bizottságban merült fel, hogy a társadalmi minimum mellett szükség van egy ennél alacsonyabb szintű megélhetést biztosító, úgynevezett *létminimum* meghatározására is. A bizottság viták után közmegegyezéssel elfogadta a fogalmakat, a számítási módszert és a számítások családtípusok szerinti részletezettségét. Ennek alapján 1984-ben a KSH elvégezte a számításokat (visszamenőleg 1982-től), majd a további években aktualizálta azokat; az utóbbi években — egészen 1989-ig — egyszerűsített módszerrel, a fogyasztói árindexekkel korrigálva vezette tovább az előzőleg meghatározott összegeket.

A fogyasztói árnövekedés felgyorsult üteme indokoltá tette azt az igényt, hogy a minimumszámítások eredményei ne csak a távlati tervezés céljait szolgálják, hanem a napi szociálpolitikai döntések, intézkedések számára is tájékoztatósi támpontot jelentsenek. Ugyanakkor a közvélemény részéről is jogos igény, hogy romló életszínvonal közepette tájékoztatást kapjon a számítások eredményeiről, hogy ily módon ki-ki megítélhesse családja jövedelmi helyzetét e minimumhoz viszonyítva. Ezért döntés született, hogy a minimumszámítások eredményeit a továbbiakban a KSH nyilvánosan is közreadja.

A módszer kialakításakor arra törekedtek, hogy a társadalmi- és létminimum-számításoknál elkerülhetetlen szubjektivitás minimális legyen, a fogyasztói szokások viszont minél nagyobb mértékben érvényre jussanak.

A számításokat a háztartásokat alkotó személyek gazdasági aktivitása és a családösszetétel alapján kialakított „típus-családokra” végezték el, külön a városokban és a községekben lakókra (azoknál a típusoknál, amelyeknél elegendő adat állt rendelkezésre). Természetesen az „összesen” adatokra vonatkozó számítások során a „típuscsaládoktól” eltérő összetételű háztartások is figyelembe lettek véve.

A számítási módszer alapja az a régóta ismert szoros összefüggés, miszerint minél kisebb a jövedelem színvonala, annál magasabb az élelmiszer-fogyasztás aránya az összefogyasztáson belül. Ezt felhasználva, a különböző nemű és korú személyek tápanyag-szükségletéből kiindulva — ezeket az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet nemzetközi normatívák és saját kutatásai alapján állapította meg — kialakították a KSH-ban azt az „élelmiszer-kosarat”, amely — viszonylag olcsón — biztosítja a tápanyag-szükségletek kielégítését. Ezt követően az átlagos fogyasztói árak figyelembevételével típuscsaládonként kiszámították az *élelmiszer-szükségletek* forint-értékét.

Az összes személyes célú kiadásból elkülönítetten kezelték a lakásfenntartási költségeket, mivel hazánkban a lakáshelyzet (és az ezzel is összefüggő korlátozott lakáscsere-lehetőségek) következtében a családok jelentős része nem akkora és nem olyan lakásokban lakik, mint amit a család nagysága és összetétele indokolna. Ezért a *lakásfenntartási költségeket* a tényleges lakáshelyzetet tükröző tapasztalati adatok alapján tételesen határozták meg a különböző családtípusokra.

Az *egyéb* (tehát nem táplálkozási és lakásfenntartási) *személyes célú kiadásokat* regresszió-számítással határozták meg a minimális élelmiszer-fogyasztási szükségletekből kiindulva, a háztartási költségvetési felvétel tényadatainak felhasználásával. Ezzel elkerülhető volt az a nagymérvű szubjektivitás, amely a táplálkozáson kívüli szükségletek normatív megállapításából fakadna. A tényadatokon alapuló számítások ugyanakkor figyelembe veszik a tényleges fogyasztói szokásokat, illetve a meghatározott minimumösszegek lehetővé teszik a különböző kiadási tételek közötti átcsoportosítást az egyes családok preferenciájának megfelelően.

A KSH legutolsó adatközlése a minimumszámításokról 1989-re vonatkozott (az 1989-es Statisztikai Zsebkönyvben és Statisztikai Évkönyvben jelent meg). Ezek a mutatók az 1984-ben végzett részletes számítások eredményeiből vannak, árindexek segítségével továbbvezetve.

Időközben az empirikus, tételesen meghatározott minimumszámítási gyakorlat is követőkre talált. Amikor 1987 végén megalakult az Újpesti Családsegítő Központ (a továbbiakban UJCSAKÓ), és munkatársai meghatározták az új intézmény működésének alapelveit, azonnal felmerült, hogy szükség lenne az Újpestre szabott létminimum-számítás elvégzésére. Ennek kialakításakor ifj. Fekete Gyula számításaiból indultak ki. Figyelembe kellett azonban venni, hogy az általa végzett számítások elkészülte óta 7 év telt el, és ennyi idő alatt jelentősen módosulhatott a társadalmilag indokolt szükségletek struktúrája. Ugyanakkor arra is tekintettel kellett lenniük, hogy az elmúlt években az életszínvonal csökkent, így a fogyasztás szerkezetének korszerűsödése nem járhatott együtt a társadalmilag indokolt szükségletek jelentős bővülésével. Ezért az ifj. Fekete Gyula számításaiban szereplő fogyasztói kosár összetételében csak kisebb módosításokat eszközöltek. Néhány korszerűtlenné vált és a piacról azóta eltűnt terméket hasonló funkciót betöltő korszerűbb termékkel helyettesítettek, vagy megváltoztatták az igénybevételi arányokat. (A statisztikai adatokat figyelembe véve, jelentősen csökkentették például az olajfűtést, és növelték a gázfűtés részarányát a lakásfenntartás költségeiben stb.). Ifj. Fekete Gyulától eltérően sem mint költségnövelő, sem mint költségcsökkentő tényezőt nem vették figyelembe a háztáji gazdálkodást. Úgy gondolták ugyanis, hogy Újpest jellegéből adódóan az önellátó „háztájizás” a kerület lakóinak életében nem játszik komoly szerepet. A legjelentősebb eltérés ifj. Fekete Gyula számításaitól a lakásfenntartási költségek területén volt. Ő ugyanis a számítások során 60 m²-es alapterületű, átlagos lakásnagyságból indult ki, a fűtési költség számításánál pedig 3,5 méteres átlagos belmagasságot vett figyelembe. Az UJCSAKÓ viszont úgy ítélte meg, hogy átlagos alapterülettel számolva, indokolatlanul megemelkednél az 1, 2 és 3 tagú háztartások létminimuma. Mivel a mai újpesti lakásállomány jelentős része paneles lakó-

telepi lakás, az átlagos belmagasságot 3 méterben határozták meg.

A fenti szempontok alapján a következő számítási módszert használták:

— egytagú háztartás esetén 30 m²-es alapterület és 90 m³-es lakástérfogat;

— kéttagú háztartás esetén: személyenként 15 m²-es alapterület és 45 m³-es lakástérfogat;

— minden további esetben: személyenként 12 m²-es alapterület és 36 m³-es lakástérfogat.

Mindez azt jelenti, hogy az egytagú háztartásra számított értéket kéttagú háztartás esetén 2-vel, 3 és többtagú háztartások esetén pedig 2,5-tel osztották, és így kapták meg az egy főre jutó lakásfenntartási költséget.

Az UJCSAKÖ azóta is rendszeresen, újabban havonta publikálja a különböző típusú háztartásokra vonatkozó létminimum-összegeket.

A KSH-ban végzett minimumszámításokban új fejezet kezdését indokolják az utóbbi években bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások, a felgyorsult infláció, a létminimum gyakorlati felhasználásának igénye a szociálpolitikában és az érdekvédelem síkján. A minimumszámításoknak alkalmasaknak kell lenniük a közvetlen gyakorlati felhasználásra és a fogyasztói árindexhez hasonlóan a mindennapok részévé kell válniuk. A folyamatosan, operatív, áttekinthető módon közreadott minimumértékeknek fontos orientáló szerepük van a szociálpolitika és az érdekvédelem területén. Ezért 1990 őszén dr. Surján László népjóléti miniszter megbízásából parlamenti szakbizottság jött létre a KSH-ban, a létminimum-számítás módszertani felülvizsgálatára és a felhasználás módjára irányuló javaslattevés céljából. A bizottság elnöke ifj. Fekete Gyula országgyűlési képviselő, titkára pedig Zafir Mihály statisztikai főtanácsos lett. A bizottság tagjai közgazdászok, szociológusok, statisztikusok, az érintett minisztériumok munkatársai, érdekképviselői szervek tagjai, valamint országgyűlési képviselők.

A bizottsági munka eredményeként sikerült megállapodni a minimumszámítás módjáról, amelynek elvi, módszertani alapjai az 1984. évihez viszonyítva többségükben nem változtak. Ennek megfelelően, a KSH továbbra is a normatív élelmiszer-szükségletekre alapozza a számításokat; élelmiszer-kosarát azok az élelmiszer-mennyiségek képezik, amelyeket az Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet által összeállított (1—1 heti, tavaszi, nyári, őszi, téli) étrend egész évre igényel az Intézet és a KSH által megállapított nyersanyag-felhasználással. Ezenkívül a tényleges lakásrezsire alapozzák a lakásfenntartási költségeket (a lakással nem rendelkezőkre, illetve a lakásszükséglet minimális szintjét sem elérőkre gondolva, némi piaci lakbérrel is számolva). Ezt követően az élelmiszer-szükséglet függvényében globálisan határozzák meg a szükségletek harmadik összetevőjére (az „egyéb javak”-ra) vonatkozó minimumértéket, a háztartás-statisztikában résztvevő családok kiadási szerkezetének figyelembevételével.

A SZEGÉNYEK JELLEMZŐI

Mint az már a megelőző részből kiderült, a szegénység bemutatásánál a statisztikailag is mérhető körre tudok csak koncentrálni, ugyanis

az e témakörben folyó kutatások még távolról sem tekinthetők befejezettnak, így a népesség szegénynek tekinthető részének összetétele, jövedelmi és fogyasztási jellemzőik, életviteli sajátosságai nincsenek szisztematikusan feltárva, feltérképezve.

Mindezekre csak közvetve lehet következtetni. Így a szegénységnek egy leszűkített fogalmát kell alkalmaznom, amelyet a megfelelő jövedelem hiánya jellemez.

Adatforrásként a KSH 1989-re publikált létminimum-adatait és az 1989-es háztartási-költségvetési felvétel adatait használtam.

Az 1989-es létminimum-számokat a KSH az 1984-ben összeállított minimumadatokból árindex-szel vezette tovább. Tekintve, hogy azóta mind a társadalom szerkezetében, mind a fogyasztói árakban és árárányokban nagyon jelentős változások történtek, a KSH-ban, az előző részben foglaltaknak megfelelően, bizottsági keretek között fogtak hozzá az 1989-es minimumértékek új alapokon történő újra megállapításának.

A háztartási-költségvetési felvétel nem szegényfelmérés, csak olyan háztartásokra terjed ki, amelyek képesek és hajlandók a háztartási feljegyzések vezetésére. A felmérés természetesen nem foglalja magába a hajléktalan, nem tipikus, rendezetlen életvitelű szegény családokat, valamint azokat, akik koruk, vagy egészségi állapotuk miatt nem képesek a háztartási feljegyzések vezetésére. E korlát ismeretében kell tehát az adatokat használni.

A felmérés módszere az volt, hogy az aktív és inaktív háztartásokra vonatkozó létminimum-érték alatti háztartásokat kiválasztottam, s az átlagoshoz legközelebb álló jövedelemkategóriába tartozó háztartások adataival vetettem össze. Az aktív háztartásoknál alkalmazott létminimum-érték 3940 Ft, az inaktív háztartásoknál 3640 Ft volt havonta, egy főre számítva. Az átlag körüli jövedelmet az aktívknál a 7500—8000 Ft, az inaktívknál pedig 6600—7000 Ft fejenkénti jövedelemszint képviselte. (Természetesen ezek az országos átlagszámoknak felelnek meg, a háztartási-költségvetési felvétel mintájának a válaszmegtagadásokból következő torzulása ennél alacsonyabb átlagokat eredményez.)

A létminimum alatt élő háztartások népessége a háztartási-költségvetési felvétel teljes népességének 10 százalékát képezi. Mivel a minta az alacsony jövedelműek esetében túl- (a magas jövedelműek esetében pedig alul-) reprezentált, a valóságban feltehetően ennél kisebb a létminimum alattiak aránya.

Ezzel kapcsolatos az a probléma is, amely abból adódik, hogy a létminimum alattiakat nem a típusháztartásokra megállapított eltérő fejenkénti összegű jövedelem alatt élő népesség összeadásával számoltam ki, hanem a globális aktív, illetve inaktív népességre megállapított átlagos létminimum-összeg szerint. A kétféle számítás jelentős, százazres nagyságrendű eltérést okoz, mégpedig olyan módon, hogy a globális szám alapján megállapított létminimum alatti népesség a több. Ennek magyarázata igen egyszerű és könnyen belátható, miután a létminimum alatti népesség elsősorban a népesebb háztartásokból tevődik össze, akiknek egy főre számított létminimuma jóval alacsonyabb a globális számnál. Példával alátámasztva, a helyzet a következő: 1989-ben az aktívknál az átlagos minimumérték 3940 Ft volt, a gyermek nélküli városi háztartásoknál pedig 5080 Ft-ot tett ki, a háromgyermekes háztartásoknál 3310 Ft volt, a létminimum szempontjából különö-

sen érintett 4 és többgyermekeseknél pedig még ennél is alacsonyabb. Ha a létminimum alattiak számbavételénél az átlagos 3940 Ft-nál húzzuk meg a határt, akkor a házaspárból álló szegény családok egy része kimarad a figyelembe vett népességből (azok, akiknek fejenkénti jövedelme 3940 és 5080 Ft között van), a háromgyermekesekből pedig a valóban létminimum alatt élőkön kívül egy jelentős hányad bekerül a figyelembe vett népességbe (akiknek jövedelme 3310 és 3940 Ft között van). Mivel az előbbieket közül a létminimum alatt viszonylag kevesen élnek, az adott típusháztartásra megállapított minimum alapján csak kevéssel nő a létminimum alatti népesség, az utóbbinál viszont fordított a helyzet, és a csökkenés a figyelembe veendő népesség számában az első esethez képest jóval nagyobb lesz. Ez okozza az előbbieken említett eltérést.

Mindezekkel együtt úgy vélem, hogy az elemzésben használt adatok a létminimum alatti népesség összetételét, demográfiai és képzettség szerinti jellemzőit, lakáshelyzetét, fogyasztási szerkezetét orientáló pontossággal kifejezik.

KIKBŐL KERÜLNEK KI A SZEGÉNYEK?

Gazdasági aktivitás szerint

Az emberek többségében az a kép él, hogy a szegények jelentős része nyugdíjas. Manapság már nem ez a helyzet. El kell ugyan ismer-nünk, hogy néhány évvel ezelőtt a szegénység kockázata a nyugdíjas háztartásoknál jóval magasabb volt, mint az aktív keresős családoknál. Az azóta bekövetkezett egyik legdrámaibb változás az volt, hogy e tendencia markánsan módosult, a nyugdíjasok esélye e téren csökkent, miközben az aktív keresős háztartásokban élőknel megnőtt. A legutóbbi háztartási költségvetési felmérés adatai szerint mind az aktív keresős, mind a nyugdíjas háztartások *azonos* eséllyel kerülnek a szegények közé, vagyis mivel az össznépességben az aktív és inaktív családokban élő személyek aránya 4 az 1-hez, a szegények negyötöde is aktív háztartásokból kerül ki, és csak 1/5-e él nyugdíjas háztartásokban.

Van azonban egy lényeges különbség az aktív és inaktív háztartások szegénysége között.

Az aktív keresős háztartások körében a *szegénység* inkább *átmeneti állapot* és bizonyos élethelyzetekhez kötődik, mint amilyenek a válás, az aktív kereső halála, a munkanélküliség, a gyermek születése miatti jövedelemcsökkenés stb. A szegénység viszont tartós állapot az alacsony iskolázottságúaknál, a szegények körében több mint 20 százalék a 8 általános iskolát el nem végzett, 15 éven felüli személyek aránya.

A nyugdíjasoknál a *szegénység jellemzően állandó állapot*, mivel koruk, iskolai végzettségük nem teszi lehetővé, hogy saját erejükből, a társadalom segítsége nélkül, kiemelkedjenek ebből a helyzetből. Kö-rükben azok az igazán szegények, akik (most már általában 70 évnél idősebbek) 15–20 évvel ezelőtt mentek — viszonylag alacsony nyugdíjjal — nyugdíjba. Nyugdíjuk vásárlóereje azóta jelentősen lecsök-kent, és idős koruk és egészségi állapotuk miatt már nem képesek arra, hogy nyugdíj melletti munkavégzéssel ellensúlyozzák az áremelke-dések miatt bekövetkezett veszteségeiket.

Az elmondottak összegezetten jutnak kifejezésre a létminimum alatti népesség jellegzetes megoszlásában.

Kor	Aktív háztartások		Inaktív népessége	
	átlagos jövedelműek	létminimum alattiak	átlagos jövedelműek	létminimum alattiak
0—5 évesek	4,4	12,9	0,8	3,1
6—14 évesek	14,1	27,7	0,4	6,2
15—44 évesek	47,3	47,5	1,6	9,9
45—69 évesek	32,2	10,2	73,8	42,7
70 év felettiek	2,0	1,7	23,4	38,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A település típusa szerint

A hivatalosan megállapított lét- és társadalmi-minimumok a városokban magasabbak, mint a községekben. Ez azért van, mert a városi élet drágább, elsősorban a jobban felszerelt összkomfortos lakások magasabb aránya miatt. Az ezzel kapcsolatos költségek azonban az elmúlt időszakban jelentősen emelkedtek, s ezzel a keresők egy részének jövedelme nem tudott lépést tartani. A másik tényező az, hogy az élelmiszerek is jelentősen megdrágultak, s a városokban jóval kisebb a lehetőség a saját termelésű fogyasztásra. Így a másik jelentős változás a településtípus szerinti megoszlásban következett be. A *szegénység városi jelenség lett* az elmúlt évek során. Míg a hatvanas években a tipikus szegény a viszonylag idős, falun élő nyugdíjas vagy tsz-járadékos volt, aki egyedül, vagy háztársával élt, manapság a tipikus szegény városban él, viszonylag fiatal, és gyermeke(ke)t nevel.

A háztartás típusa szerint

A lét- és társadalmi minimum meghatározása a következő típusokra történt:

A) Aktív keresős háztartások	B) Nyugdíjas háztartások
1. Egy szülő egy gyermekkel	6. Egyedülélők
2. Házaspár gyermek nélkül	7. Házaspárok
3. Házaspár egy gyermekkel	
4. Házaspár két gyermekkel	
5. Házaspár három gyermekkel	

Az adatok azt mutatják, hogy az aktív háztartások közül az első és az ötödik csoportba tartozók kerülnek az átlagosnál nagyobb eséllyel a szegénységi szint alá. De meg kell mondani, hogy az aktív háztartások körében ezek a típusok csak a személyek felét fedik le, s a többi szegény háztartások egyre nagyobb része egyszülős, illetőleg egyszemélyes háztartás. Az egyszülős háztartásban élők száma jelentősen megnőtt az elmúlt évtizedekben a válások, különélések, halálozások, házasságon kívül született gyermekek számának növekedése miatt.

Feltételezhető, hogy különösen a női háztartásfővel rendelkező csonka családoknak, valamint a négy- és többgyermekes háztartásban élőknek van az előbb említetteken kívül az átlagosnál nagyobb esélyük a szegénységre.

A helyzet némileg eltérő a nyugdíjasoknál, ahol az egyedülélők nagyobb valószínűséggel kerülnek a szegények közé, mint a házaspárok. Ez teljesen érthető, mivel az egyedülélő nyugdíjasok jelentős része özvegyasszony, aki sok esetben csak özvegyi nyugdíjat kap, ugyanakkor egy egész háztartás költségeit egyedül kell fedeznie (pl. fűtés, világítás, lakbér stb.) ebből a viszonylag alacsony összegből.

Megyéenként

Vinyonylag nagy életszínvonalbeli különbségek vannak azok között, akik Magyarország különböző részein élnek. Ezt számos tényező okozza: a keresők képzettség szerinti összetétele eltérő, emiatt a bérek és a keresetek jelentősen különböznek, vannak területek, ahol az eltartottak száma tradicionálisan magas (az átlagos családnagyság jelentősen meghaladja az országos átlagot), nem beszélve a munkanélkülségről vagy az idegenforgalom az előbbiével ellentétes hatásáról, amely döntően néhány megyére korlátozódik. Ráadásul a városi és a falusi népesség aránya is más és más a különböző megyékben. Így a megyék sorrendje — lakosaik életszínvonala alapján — már hosszú ideje viszonylag stabil.

A legkedvezőbb gazdasági helyzetben levő megyék Magyarország nyugati részén helyezkednek el (Vas, Veszprém, Győr-Sopron), itt a szegények aránya az átlagosnak 60—70 százaléka. A legkedvezőtlenebb helyzetben lévő megyék, ahol a szegények aránya az átlagosnál jóval magasabb, az ország keleti és észak-keleti részén helyezkednek el (Hajdú-Bihar, Borsod, Szabolcs-Szatmár). Az itt élők 1,5—1,6-szeres valószínűséggel kerülnek a szegények közé. Az adatokat az alábbi táblázat mutatja:

Aktívák

Megyék	Létminimum alattiak aránya a megyében ‰	Létminimum alattiak aránya az országos átlaghoz (=100) viszonyítva
Hajdú-Bihar	15,8	160,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	15,3	155,1
Szabolcs-Szatmár	14,8	149,7
Bács-Kiskun	12,9	130,7
Somogy	11,7	118,5
Szolnok	10,9	110,5
Nógrád	10,8	109,7
Pest	10,8	109,5
Békés	9,7	97,8
Budapest	9,1	92,5
Baranya	9,1	92,0
Fejér	8,9	89,7
Zala	8,6	87,2

Megyék	Létminimum alattiak aránya a megyében ‰	Létminimum alattiak aránya az országos átlaghoz (=100) viszonyítva
Komárom	8,3	83,6
Csongrád	7,6	77,4
Tolna	7,4	74,9
Heves	7,2	73,4
Győr-Sopron	7,1	72,3
Veszprém	6,0	60,5
Vas	5,7	57,6

Inaktívák

Megyék	Létminimum alattiak aránya a megyében ‰	Létminimum alattiak aránya az országos átlaghoz (=100) viszonyítva
Szolnok	13,2	154,6
Szabolcs-Szatmár	12,8	149,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	12,1	141,1
Pest	12,0	140,4
Hajdú-Bihar	11,9	138,6
Fejér	11,6	135,9
Bács-Kiskun	10,9	127,6
Budapest	9,6	112,2
Baranya	9,3	109,1
Békés	8,5	98,6
Somogy	8,1	95,0
Zala	8,0	93,6
Veszprém	7,8	90,8
Tolna	7,0	82,1
Komárom	6,7	78,6
Heves	6,5	76,3
Nógrád	6,4	75,2
Vas	5,7	66,2
Csongrád	5,1	59,0
Győr-Sopron	4,9	57,1

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a szegény és átlagos szinten élő családok között jelentős eltérések tapasztalhatók gazdasági aktivitás, kor és iskolai végzettség szerint. Mivel a magyar jövedelemeloszlásnak az a jellegzetessége, hogy az aktív háztartások körében a jövedelmi különbségek előidézésében nem a kereseti különbségeknek, hanem az eltérő családösszetételnek, az eltartottak — főleg az eltartott gyermekek — számában fennálló különbségeknek van elsődleges szerepük, nem meglepő, hogy az átlagos szinten élők és a szegények között jelentős az eltérés e területen. A szegényeknél ugyanis jóval kisebb az aktív keresők (elsősorban nők) aránya, ugyanakkor az eltartottak — főleg az általános iskolás és annál fiatalabb gyermekek — aránya jelentősen meghaladja az átlagos szinten élőkénél tapasztalható mértéket. Az

egyéb eltartottak, gyes-en, gyed-en lévőek magasabb aránya is szoros kapcsolatban áll a több gyermekkel, s elsősorban a kisebb gyermekek magasabb arányával. Az, hogy az aktív háztartásokon belül a szegénység által sújtottak jelentős része gyermek, egyértelműen kiderül a korcsoportos adatokból. Míg átlagosan a 14 éven aluli gyermekek aránya 18,5 százalék, a szegények körében ez az arány 41 százalék körüli.

A jövedelmi különbségek másik előidézője, a keresetek különbözősége elég szoros kapcsolatban áll az iskolai végzettséggel. A szegények hátránya ezen a téren is jelentős. Míg átlagosan az aktív keresős háztartásokban élő 15 év feletti népesség 10 százaléka rendelkezik 8 osztálynál alacsonyabb végzettséggel, a létminimum alatt élőkénél arányuk ennek kétszerese. A másik oldalon, a középiskolai végzettségűek aránya az átlagosnak fele, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőké pedig alig több mint negyede az átlagosnak.

Az inaktív (nyugdíjas) háztartásokra megállapított összegek az aktívakénál némileg alacsonyabbak, a létminimum 3640 Ft volt.

A szegények aktivitás szerinti összetétele náluk is jelentősen különbözik az átlagos szinten élőkétől. Természetesen itt nem az aktív, hanem az inaktív keresők eltérő aránya okozza a jövedelemhiányt. Kor szerinti összetételük is kedvezőtlenebb, szembevetve a 70 évesnél idősebbek igen magas (38–39%-os) aránya, míg a „fiatalabb” nyugdíjasok aránya az átlagos szinten élőkénél (56%) jóval alacsonyabb (38–42%). Ezenkívül érdemes megemlíteni, hogy a gyermekek aránya, főleg a létminimum alatt élőkénél eléggé magas (9%).

A nyugdíjasok helyzetét szintén két tényező befolyásolja: az, hogy mekkora a nyugdíj, és hogy hányan élnek belőle. Az átlagos háztartásnagyság (az aktív háztartásokhoz hasonlóan) a szegények körében nagyobb, s mivel náluk több, mint kétszeres az eltartottak aránya, ez jelentősen hozzájárul kedvezőtlen helyzetükhöz. A nyugdíj nagyságát pedig a nyugdíjazás előtti években elért kereset, valamint a nyugdíjazás óta eltelt idő befolyásolja, mivel a nyugdíjak az évek során egyre veszítenek vásárlóerejükből. Az iskolai végzettség terén hasonló, bár az aktívakénál még kedvezőtlenebb helyzetet tapasztalhatunk, a szegények döntő többsége (70%-a) 8 osztálynál kevesebb végzettséggel rendelkezik, 22–23 százalékuk végezte el az általános iskolát, s mindössze 7 százalékuknak van ennél magasabb végzettsége. Ez keresetüket, s ezáltal nyugdíjukat egyértelműen kedvezőtlenül befolyásolta. Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a létminimum alatt élő nyugdíjasok az átlagos szinten élőkénél idősebbek és képzetlenebbek, s mindehhez társul a nyugdíjjal nem rendelkező eltartottak (főleg feleségek) magasabb aránya.

AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK FŐBB JELLEMZŐI

Lakáshelyzet

A lakások *tulajdonjellegét* illetően megállapítható, hogy összességében a szegények kisebb hányada él tanácsi bérlakásban, mint az átlagos jövedelműeké. E téren eltérés tapasztalható az aktív és a nyugdíjas háztartások között. Az aktív keresős, létminimum alatti háztartások között a tanácsi bérlakásban élők aránya kissé magasabb az átlagosnál,

míg a nyugdíjasoknál fordított a helyzet: a kedvezőbb jövedelmi helyzetben élők között jóval nagyobb a bérlakásban élők aránya. Így nem állíthatjuk, hogy a szegények általában támogatott tanácsai bérlakásokban élnek.

A lakások *nagyságában* (akár az alapterületet, akár a szobák számát tekintve) igen mérsékeltek a különbségek, bár a szegények az átlagosnál valamivel kisebb lakásokban laknak. Ebben az játsza a fő szerepet, hogy hosszú ideig kizárólag kis lakások épültek.

A *laksűrűség* a szegényeknél jóval kedvezőtlenebb, mint az átlagos jövedelműeknél. Ez elsősorban a család népesebb voltával függ össze, s a lakások méretkülönbsége kevésbé meghatározó, mivel az aktív háztartásoknál jelenleg Magyarországon 2—3 szobás, a nyugdíjasoknál pedig 1—2 szobás lakás a jellemző.

A *lakások minőségét* illetően megállapítható, hogy a szegények az átlagos szinten élőknel rosszabb minőségű lakásokban élnek. A folyóvízzel, fürdőszobával, korszerű fűtéssel rendelkező lakások aránya a szegények körében jóval alacsonyabb, mint az átlagos jövedelműeknél. A létminimum alatti inaktív háztartások lakásminőségi mutatói még kedvezőtlenebbek: lakásaiknak csaknem 2/5-e nincs folyóvízzel ellátva, csaknem felében nincs sem fürdőszoba, sem WC, és a lakások 70 százaléka hagyományos helyiségfűtésű. Ez a tény valószínűleg kapcsolatos jelentősen eltérő korösszetételükkel. A szegények között nagyon magas a 70 év feletti nyugdíjasok aránya, akik lakásaik színvonalát és nagyságát illetően utolsó aktív kereső éveik, a hatvanas-hetvenes évek szintjén élnek. (Nyugdíjba vonulásuk óta inkább további leromlás a jellemző.) Az átlagos szinten élő nyugdíjasoknál viszont a lakásminőség az elmúlt 5—10 év kedvezőbb szintjének felel meg.

Néhány, lakással kapcsolatos mutató

	A k t í v		I n a k t í v	
	h á z t a r t á s o k			
	Átlagos jövedel- műek 7500— 8000 Ft/fő	Létmini- mum alattiak	Átlagos jövedel- műek 6600— 7000 Ft/fő	Létmini- mum alattiak
Lakásnagyság (m ²)	74,4	68,4	67,9	59,2
Szobátlan lakások aránya (‰)	0,2	0,6	0,0	0,3
1 szobás lakások aránya (‰)	6,9	14,2	21,9	25,8
2 szobás lakások aránya (‰)	45,5	46,7	51,9	43,6
3 szobás lakások aránya (‰)	37,5	33,2	23,3	26,2
4 és több sz. lak aránya (‰)	9,9	5,3	2,9	3,5
Bérlakások aránya (‰)	17,6	19,0	28,0	19,1
Fürdőszoba, WC van (‰)	88,2	64,1	81,6	40,9
Fürdőszoba, WC nincs (‰)	6,5	30,6	13,2	48,1
Folyóvízzel ellátott	95,4	73,8	92,0	63,1
Telefonnal lakások aránya (‰)	18,6	5,3	19,4	7,1
Hagyományos helyiségfűtésű lakások aránya (‰)	19,7	46,3	34,7	69,1

Tartós fogyasztási cikkek állománya

Az olyan általánossá vált javak, mint a rádió, televízió, hűtőszekrény, mosógép a létminimum alattiaknál szinte ugyanúgy megtalálhatók, mint az átlagos csoportban.

A jövedelmi hátrány nem tükröződik megfelelően az ellátottsági mutatókban, mivel a javak beszerzése az esetek többségében több év alatt fokozatosan történik, így ezeket a javakat mind az aktív, mind a nyugdíjas háztartások mégakkor beszerezhették, amikor kedvezőbb anyagi helyzetben voltak. Ugyanakkor a korszerű, s egyúttal drágább javak tekintetében (pl. fagyasztógép, automata mosógép, sztereo-rádió, színes televízió, gépkocsi stb.) a szegények ellátottsága jóval kisebb mértékű.

E korszerűbb termékek elterjedése a legutóbbi időben ugrásszerű volt. Mivel — mint a lakáshelyzetnél tárgyaltuk — az átlagos szinten élő nyugdíjasok az 5—10 évvel ezelőtti idők, a szegények pedig jellemzően a hatvanas-hetvenes évek színvonalán lényegében megrekedtek, ezért e javak tekintetében elmaradásuk különösen jelentős.

Egyes tartós javak állománya az átlagos jövedelmű és szegény családoknál 1989-ben (100 háztartásra jutó darab)

Megnevezés	A k t í v		I n a k t í v	
	háztartások			
	átlagos jövedel- műek	létmini- mum alatt élők	átlagos jövedel- műek	létmini- mum alatt élők
Hűtőszekrény	104	92	99	93
Fagyasztógép	54	22	32	12
Mosógép	108	99	100	92
ebből: automata, félautomata	50	24	23	13
Személygépkocsi	54	30	18	4
Rádió	141	106	134	112
ebből: sztereó	43	27	22	9
Televízió	128	106	116	97
ebből: színes	70	32	41	19
Lemezzátszó	37	19	20	8
Magnetofon	26	19	8	5
HI-FI torony	10	5	2	1
Képmagnó	22	9	0	2
Személyi számítógép	10	2	0	0

A létminimum alattiak fogyasztása

Az aktív háztartások körében a létminimum alattiak egy főre jutó jövedelme havi 3040 Ft, az átlagos népességcsoporthoz tartozókéénak csupán 40%. Kiadásaik viszont valamelyest meghaladják az átlagos csoporténak 50 százalékát, ugyanis a szegények jövedelmükhöz előző megtakarításaik feléléséből, illetve kölcsönkérésekből is pótolnak, vi-

szont az átlagos jövedelműek jövedelmeikből valamennyit megtakarítanak.

A létminimum alattiak kiadásai kényszerpályán mozognak. A létminimum alatti aktív háztartások élelmiszerre, lakásfenntartásra, ruházkodásra fordított kiadásai együttesen elérik jövedelmük 70 százalékát. Így másra nagyon kevés marad.

Az élelmiszerekre fordított kiadások relatíve a legnagyobbak, az átlagos jövedelműek élelmiszer-fogyasztásának értékéhez képest 64 százalékot képeznek. Ez önmagában — ha tekintetbe vesszük, hogy a létminimum alattiak körében több a gyermek és az idős személy, mint az átlagos csoportban — nem fejez ki túlzottan nagy elmaradást, figyelembe kell azonban venni az élelmiszer-fogyasztás szerkezetét is. A létminimum alattiak jellemzően az olcsóbb, kalóriadús élelmiszereket fogyasztják. Kenyér, péksütemény, szárazhüvelyes fogyasztásuk szinte azonos az átlagos szinten élőkével. 10—15 százalékkal kevesebb csak zsír, szőlő, tej, liszt és száraztészta fogyasztásuk. Ezzel szemben például a friss gyümölcs, a zöldség, főzelék, sajt, tojás fogyasztása 40—60 százaléka az átlagos szinten élőkének.

Relatív legkisebbek az egészségügyre és testápolásra, művelődésre és üdülésre, tartós javak beszerzésére fordított kiadásai. Ezek az átlagos csoporthoz képest 38, 36 illetve 30 százalékot tettek ki.

A létminimum alatt lévő *inaktív háztartások* esetében a jövedelem egy főre jutó havi átlaga 3080 Ft, majdnem pontosan annyi, mint a létminimum alatti aktívaké. Esetükben a jövedelem és a kiadások között nincsen érdemleges különbség, ami arra utal, hogy jövedelmen kívüli forrásaik általában nincsenek. A fogyasztási kényszerpálya ugyanúgy jellemző rájuk, mint az aktívakra: élelmiszerre, lakásfenntartásra, ruházkodásra fordított kiadásai együttesen közel 70 százalékát teszik ki jövedelmüknek. Hasonlóak azok az arányok is, amelyek az egyes kiadási csoportokban az átlagoshoz képest mutatják helyzetüket. Különösen keveset fordítanak ruházkodásra, alig vásárolnak tartós fogyasztási cikkeket, gyakorlatilag nem fordul elő körükben lakás- és ingatlanvásárlás, továbbá a létminimum alatti aktív háztartásokénál ugyan kisebb mértékben, de rájuk is jellemző az élelmiszerfogyasztásnak az aktívknál tárgyalt egyoldalúsága.

Egy főre jutó évi fogyasztás forintértéke a létminimum alatti háztartásokban

Megnevezés	A k t í v		I n a k t í v	
	háztartások			
	Ft	átlagos csoport = 100	Ft	átlagos csoport = 100
Élelmiszerek	15 254	64	16 711	59
Italok, dohány	3 279	63	2 889	54
Ruházkodás	3 863	54	2 271	59
Lakásfenntartás	6 318	51	6 143	49
Gépkocsifenntartás	1 947	35	659	30
Egyéb közlekedési kiadás	797	44	792	44

Megnevezés	Aktív		Inaktív	
	háztartások			
	Ft	átlagos csoport = 100	Ft	átlagos csoport = 100
Háztartási kiadások	1 250	49	1 288	40
Egészségügy, testápolás	915	38	1 631	54
Művelődés, üdülés	1 752	36	1 313	44
Egyéb személyes célú kiadások	1 356	48	930	31
Tartós javak vásárlása	2 583	30	1 283	32
Lakásépítés, ingatlan vásárlása	3 043	97	282	18
MINDÖSSZESEN	42 358	53	36 191	50

Az anyagi viszonyok és a családok közötti támogatási szokások

Számos szociológiai és közgazdasági kutatás alapján ismert, hogy a 70-es évek eleje óta a magyar családok életében egyre nagyobb szerepet játszik a második gazdaság. E zömében a lakosság által szervezett gazdasági szféra térhódításában több tényező is közrejátszott.

Az egyik igen komoly tényező az első gazdaság teljesítőképességének romlásával kapcsolatos, amely a lakosság szempontjából oly módon jelent meg, hogy ez az első gazdaság — korábbi „csúcsteljesítménye” után — nem tudott elegendő forrást biztosítani a megélhetéshez. Ezzel szorosan összefügg a második tényező, nevezetesen az, hogy a fogyasztási javak terén ez idő tájt felgyorsuló modernizáció olyan többlet forrásigényt támasztott, melynek jelentős részét eleve csak valamilyen kiegészítő jövedelmekből lehetett fedezni. Más magyarázó okokat is említhetünk a második gazdaság növekvő terjedésére, azonban az itt vizsgált kérdések szempontjából a fentiek a legfontosabbak.

Tekintve, hogy a második gazdaságot alapvetően a lakosság tartotta a kezében, ezért működési elveit, továbbá az itt megtermelt jövedelem elosztását illetve újraelosztását is saját hatáskörben oldotta meg. Az adott körülmények között meglehetősen korlátozottak voltak a lehetőségek a lakossági megtakarítások termelési célú befektetésére, ezért a második gazdaság keretei között megtermelt jövedelem túlnyomó része a családok növekvő fogyasztásának finanszírozását szolgálta. Miután azonban az első gazdaságból származó jövedelmek csökkenése az újonnan családot alapító nemzedékeket sújtotta a legnagyobb mértékben, továbbá a modernizációs igények is a fiatalabb korosztályokban jelentkeztek a legerőteljesebben, ezért a szülői család arra kényszerült, hogy többletjövedelmével segítse a fiatal generációk önálló otthonteremtését.

Ez a körülmény egyúttal azt jelentette, hogy a lakosság fokozatosan kiterjesztette a — valamilyen formában korábban is létező — családi szintű redistribúció rendszerét. A fentiekben felvázolt jellemzők természetesen csupán vázszerű leírását jelentik ennek az igen bonyolult, és viszonyossági alapon működő támogatási rendszernek. A későbbiekben bemutatásra kerülő adatok azonban bizonyos betekintést adnak majd ennek néhány konkrét megnyilvánulásáról is.

Előrebocsátva is megállapítható, hogy az említett családi szintű redistribúció sajátos védőhálót jelentett a makroszférából érkező kedvezőtlen hatások kiegyenlítésére. Ennek hiányában a családok tömegesen kerültek volna igen súlyos helyzetbe, ráadásul a különböző mo-

dernizációs hatások egymást keresztezve még fel is erősítették az e téren jelentkező feszültségeket. Az egyik oldalon ugyanis — éppen a modernizáció hatására — meghatározó tendencia volt a nukleáris család mint együttélési forma terjedése. Komoly gondot okozott azonban, hogy ehhez nem voltak meg a szükséges anyagi alapok, és ebben a helyzetben a fogyasztási javak terén felgyorsuló modernizáció csak növelte az igények és a lehetőségek között tátongó rést. Ebben a kritikus helyzetben jelentkezett tehát mentő megoldásként a családi szintű újraelosztás rendszere, amelyet bizonyos mértékig a korábbi nagycsaládi keretek között kialakított funkciók újraélesztésének is tekinthetünk.

Mielőtt azonban részletesen is bemutatnám az e jelenségről számot adó vizsgálatok adatait, röviden kitérek a családok anyagi viszonyait tükröző mutatók értékelésére, illetve az e mutatókkal kapcsolatosan felmerült gondok jelzésére. Az ezzel kapcsolatos problémák számbavétele nélkül ugyanis nem válik világossá sem a családok közötti újraelosztás jelensége, sem az ennek nyomán kialakuló anyagi helyzet.

Magyarországon — más országokhoz hasonlóan — a családok anyagi helyzetének jellemzésére hosszú idő óta a családi jövedelem szolgál az alapvető információk forrásául. A családi jövedelmek mérésére — 1963 óta — ötéves gyakorisággal rendszeres adatgyűjtést végeznek. A statisztikai módszerek korlátaiból adódóan azonban az így gyűjtött információk elsősorban az első gazdaságból származó jövedelmekről adnak pontos információt, és a második gazdaságból származó jövedelmek esetében érthetően csak hozzávetőleges képet nyújtanak.

A 60-as években — amikor a második gazdaság kiterjedése viszonylag szűkebb körű volt — ezekkel a mérési módszerekkel meglehetősen biztonsággal lehetett bemutatni a családok anyagi helyzete szempontjából legfontosabb összetevő, a jövedelem nagyságának alakulását. Ebből következik, hogy amilyen mértékben elterjedt a második gazdaság, ezzel párhuzamosan növekedett azon kiegészítő jövedelmi források aránya, amelyekről a statisztikai módszerek korlátaiból adódóan nem lehetett pontos információt szerezni.

Az időmérleg-vizsgálatok adatai is jelezték, hogy a második gazdaság kiterjedése és hozadéka feltehetően jóval nagyobb mértékű, mint amennyit a lakossági jövedelmi vizsgálatok alapján ki lehet mutatni. A lakossági felhalmozásra (lakásépítés) és fogyasztásra (tartós fogyasztási cikkek) vonatkozó adatok ugyancsak arra hívták fel a figyelmet, hogy jelentős eltérés van a statisztikailag rögzíthető jövedelem (input) és a felhalmozásban és fogyasztásban megjelenő anyagi javak (output) között. Más szavakkal a számba vett javakat nem lehetett a statisztikailag mért jövedelmekből finanszírozni.

Ez a helyzet olyan mérési módszerek kialakítására ösztönzött, amelyek egyrészt alkalmasak arra, hogy pontosabb képet adjanak a családok anyagi viszonyairól, mint a folyó jövedelmeket rögzítő statisztikák; másrészt lehetőséget adnak a családi újraelosztási rendszer főbb jellemzőinek a megismerésére.

Az új, kísérleti módszerek kialakításához viszonylag jó információbázist nyújtottak a KSH 1986/87. évi¹ életkörülmény-, életmód- és időmérleg-vizsgálatai. E reprezentatív vizsgálat mintájába a 15—79 éves népesség 0,14%-a, mintegy 11 ezer fő került, és a vizsgálat témaköre kiterjedt a családok anyagi helyzetét bemutató lakás- és háztartás-

felszereltségi tényezők számbavételétől a családok közötti anyagi és nem anyagi támogatás különféle formáinak a bemutatásáig szinte minden fontosabb életkörülmény, életmód jellemzőre (beleértve az időmérleget is).

Az egyik kiinduló feltételezés az volt, hogy a háztartások felszereltségét jellemző mennyiségi és minőségi mutatók alapján olyan háztartástípusokat lehet kialakítani, amelyek — ha nem is tökéletesen, de a jövedelmi adatoknál jobban — tükrözik a háztartások, családok anyagi helyzetét. A minőségi kritériumok megragadására azért volt szükség, mert jelenleg alapvetően már nem abban különböznek az egyes háztartások egymástól, hogy van-e háztartási gépük, vagy nincs, hanem abban, hogy hány féle és milyen típusú háztartási gép van a birtokukban. A minőség, mint kritérium, oly módon jelent meg, hogy a háztartási gépeknél és kulturális eszközöknél azt is figyelembe vettük, hogy az adott berendezés hagyományos, tehát többnyire technikailag elavult, vagy modern, automata rendszerű-e.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a modernizációs skálán való elhelyezkedés igen fontos rétegző szempontot jelent. Különösen nagy a jelentősége az e skálán elfoglalt helynek a szegénységi zónába tartozóknál, minthogy ma már számos olyan tartós fogyasztási cikk van, amelynek elterjedtsége általánosnak mondható, és ezért e javak birtoklásának egyszerű — a minőségi szempontokat mellőző — regisztrálásával nem dönthető el, hogy az adott család szegény-e vagy sem.

E szempontok figyelembevételével a háztartási gépeknél külön kategóriába soroltuk

— a hagyományos gépeket: hagyományos mosógép, centrifuga, por-szívó, hűtőszekrény;

— a modern gépeket: automata mosógép, hűtőláda, háztartási robotgép.

A kulturális eszközök esetében

— hagyományos eszközök: nem sztereo rendszerű rádió, illetve magnórádió, lemezjátszó, kazettásmagnó, fekete-fehér TV;

— modern eszközök: sztereo rendszerű rádió, magnórádió, lemezjátszó, magnó, színes TV, Hifi-torony, képmagnó, videokamera, filmfelvevő, számítógép, CB-rádió.

A felvétel során a fogyasztási cikkeknek az itt említetteknek jóval bővebb körét rögzítettük, azonban az előzetes elemzések alapján kiderült, hogy a típusképzéshez elégségesek a fentiekben felsoroltak.

Háztartástípusok

Az összes tartós fogyasztási cikkel való ellátottság alapján végül is olyan háztartástípusokat lehetett körvonalaítani, amelyek a köznapi tapasztalatokkal egybecsengően jelenítik meg a modernizációs skálán, illetve — ehhez kapcsolódóan — az anyagi viszonyok ranglétráján elhelyezkedő rétegeket.

A csoportképzési szempontok alapján a háztartások nyolc kategóriáját alakítottuk ki.² Az aktív keresős háztartások körében a következő típusokat lehetett megkülönböztetni:

— alsórétegek:

— szegénységi zónába tartozók (1. kategória)	14%
— társadalmi minimumot elérők (2. kategória)	22%
— középrétegek:	
— alsóközép (3., 4. és 8. kategória)	29%
— felsőközép (5., 6. kategória)	21%
— felsőrétegek:	
— felsőréteg (7. kategória)	14%
	100%

A tipizálás alapján az *alsórétegekbe* kerültek azok a háztartások, ahol csak hagyományos készülékek vannak, és amelyekből vagy hiányos, vagy közepes az ellátottság. Az előbbieket (1—2 készülék) a szegénységi zónába, az utóbbiak egyfajta társadalmi minimumot elérők csoportjába sorolhatók.

A *középrétegek* kategóriájába több, különféle összetételű csoport tartozik. Közös jellemzőjük, hogy modernnek tekinthető gépek és eszközök is megjelennek a háztartásban, és a modern gépek számától — tehát a modernizációs skálán való elhelyezkedéstől — függően két alcsoportra különíthetők. E két alcsoport az aktív keresős háztartások felét teszi ki.

A *felsőrétegek* közé kerültek azok a háztartások, ahol a háztartási gépek és a kulturális eszközök esetében is teljesen modernizált a háztartás, vagy megközelíti azt a szintet. Az ide tartozók aránya 14%, ám nyilvánvaló, hogy ez a csoport is alcsoportokra bontható, ehhez azonban további finomabb információkra lenne szükség. Csupán illusztrálásképpen érdemes felsorolni, milyen háztartási gépekkel és eszközökkel rendelkeznek az ebbe a csoportba tartozók: automata mosógép, hűtőláda, háztartási robotgép, színes TV, sztereo magnó, lemezjátszó, rádió, és/vagy video berendezések, CB-rádió, Hifi-torony.

Az itt bemutatott országos átlagok önmagukban is elég informatívak, azonban sokkal „életszerűbb” a kép, ha e kategóriák különböző metszetekben megjelenő összetételét is szemügyre vesszük.

A *településtípusok* közötti különbségek e téren is igen jelentősek. Budapesten és a nagyvárosokban például 18—25% körüli az alsórétegekbe tartozók aránya, a falvakban viszont 50% körüli. Még nagyobb a különbség a felsőréteg esetében, ahol a budapestiek körében 30%-os, a falvakban 5—7%-os részarány figyelhető meg. Az itt kimutatott területi különbségek alapján szembetűnő a falusi népesség kedvezőtlen anyagi helyzete, azonban az általam képzett mutató némileg „felnagyítja” ezeket a különbségeket, tekintve, hogy a falusi népesség részben az eltérő életforma, részben az erőteljesebb felhalmozói magatartás következtében eleve ritkábban vásárol ilyen eszközöket, és ezért hátrányosabb helyzetben van a mutató által mért modernizációs skálán. Éppen ezért ebben a metszetben ez a mutató nem csupán az anyagi viszonyokban jelentkező különbségeket, hanem a különböző értékrendeken alapuló „másságok” által előidézett társadalmi különbségeket is tükrözi. (Az anyagi viszonyokban meglévő különbségek tisztább mérésére komplexebb mutatót kellene alkalmazni, például olyant,

Háztartástípusok az összes tartós fogyasztási cikkel való
felszereltség alapján

Aktív keresős háztartások

Településtípus	A háztartásnak									
	Csak hagyományos készülékek vannak, amelyekből az ellátott- ság					modernizált készülékei is vannak, amelyekből				
	hiányos	közepes	a háztartási gépek ha- gyományo- sak, a kultu- rális eszkö- zök között van mo- dernizált is		a kulturális eszközök hagyomá- nyosak, a háztartási gépek kö- zött van modernizált is	mindkét eszköznél van mo- dernizált is	csak a háztartási gépek tel- jesen mo- dernizáltak	mindkét eszköz teljesen modernizált vagy meg- közelíti ezt a szintet	Egyéb vegyes összetételű	Összesen
Budapest	10,0	8,0	10,9	6,5	18,9	6,8	30,3	8,6	100,0	
Megyeszékhely	10,3	15,0	19,6	6,2	21,5	5,0	18,3	4,2	100,0	
Egyéb város	10,0	20,2	16,9	7,1	17,7	7,5	15,8	4,8	100,0	
Önálló község	18,3	28,2	18,5	7,7	11,8	5,8	6,8	3,0	100,0	
Társközség	18,4	30,9	17,5	8,9	9,8	5,7	5,0	3,6	100,0	
Külterület, városhoz csatolt község	30,4	27,4	19,3	5,5	5,2	1,6	4,5	6,1	100,0	
Összesen	14,1	21,7	16,6	7,4	15,0	6,3	14,1	4,9	100,0	

amelyik a vagyoni helyzetet és a termelési javakat is figyelembe veszi.)

Az adatok azt mutatják, hogy a család- és háztartás-összetétel is jelentősen differenciálja a háztartások felszereltségét.

E téren a kétgyermekes (15 éves és fiatalabb gyermekek) házas családok vannak a legkedvezőbb, és az egyedül élő nyugdíjasok a leginkább kedvezőtlen helyzetben. Ha ugyanis az ellátottság szempontjából legalsó két kategóriába tartozók arányát vesszük alapul, akkor ők az egyedül élő nyugdíjasok 49%-át, a kétgyermekes házasok 9%-át teszik ki. A különbség tehát ötszörös. Ha a felső két kategóriába tartozókat vesszük alapul, akkor a kétgyermekes házasoknak 27%-a, az egyedül élő nyugdíjasoknak csak 3%-a tartozik ide, tehát a különbség kilencszeres.

E mutató esetében is azonban — akárcsak a többiekénél — igen óvatossan kell kezelni az így kialakult arányokat, mert ebben az esetben sem lehet olyan következtetést levonni, hogy a kétgyermekes családok — háztartási gépekkel mért — anyagi helyzete akár ötszörösen, akár kilencszeresen kedvezőbb, mint az egyedül élő nyugdíjasoké. Ezek az arányok ugyanis nem annyira az anyagi helyzetben meglevő „távolságot”, mint inkább az életformák, életkörülmények másságát tükrözik.

Ezt az értelmezésbeli megszorítást is figyelembe véve a különböző típusú háztartások között — a (háztartási gépekkel való ellátottság alapján) két alsó és két felső kategóriába tartozók aránya szerint — a következő sorrend állítható fel:

- egy- és két kiskorú gyermeket nevelő (aktív keresős) házasok,
- kiskorú gyermeket nem nevelő (aktív keresős) házasok,
- három és több kiskorú gyermeket nevelő (aktív keresős) házasok,
- kiskorú gyermeket nem nevelő többcsaládos háztartások, ahol az egyik család házaspár,
- kiskorú gyermeket nevelő többgenerációs háztartások,
- kiskorú gyermekét egyedül nevelő (aktív kereső)
- egyedül élő aktív kereső,
- egyéb többcsaládos háztartás,
- nyugdíjas házaspár,
- egyedül élő nyugdíjas.

A kapott eredmények nyomán, ismételten felmerülhet a kérdés, hogy vajon a háztartások felszereltsége alapján kialakított típusok mennyiben fedik le az anyagilag kedvezőtlen helyzetű, tehát a szegénységi zónába, illetve a tehetősebbek kategóriájába tartozó rétegeket.

A statisztikai vizsgálatok korlátait ismerve, megállapítható, hogy az így kialakított csoportosítás is csak közelítő, tájékoztató jellegű információkat tud nyújtani erre vonatkozóan. A különböző mérési módszerek korlátait azonban viszonylag jól lehet érzékeltetni azokkal a mutatókkal, amelyek az anyagilag legrosszabb kategóriába sorolt háztartások néhány jellemzőjét próbálják megragadni. A mérési módszerek összehasonlításához a KSH jövedelmi és háztartás-statisztikai adatai alapján kialakított „létminimum alatt élő népesség”³ és az általam kialakított „háztartás-felszereltségi minimum” kategóriájába tartozókat vettem alapul.

Az összes tartós fogyasztási cikkel való ellátottság család- és háztartásösszetétel szerint; %

Család- és háztartás- összetétel	A háztartásnak								Összesen
	modernizált készülékei is vannak, amelyekből								
	Csak hagyományos készülékei vannak, amelyekből az ellátottság		a háztartási gépek ha- gyomá- nyosak, a kul- turális esz- közök kö- zött van	a kulturális eszközök hagyomá- nyosak, a háztartási gépek kö- zött van	mindkét eszköznél van mo- dernizált is	csak a háztartási gépek tel- jesen mo- dernizáltak	mindkét eszköz teljesen mo- dernizált vagy meg- közelíti ezt a szintet	Egyéb vegyes összetételű	
	hiányos	közepes	modernizált is	modernizált is					
<i>Egycsaládos háztartások</i>									
1. 15 év alatti generációt egyedül nevelő (aktív)	15,3	26,7	19,2	5,9	12,5	5,0	10,9	4,6	100,0
2. Egyedül élő									
— aktív kereső	32,8	18,7	3,9	7,5	12,1	2,4	8,3	14,2	100,0
— nyugdíjas	46,5	33,6	5,8	5,2	4,2	1,6	0,9	2,3	100,0
3. Házas, gyermek* nélkül									
— csak aktív kereső van	12,6	23,2	17,4	7,2	13,5	6,1	14,9	5,1	100,0
— aktív és nyugdíjas	17,1	29,2	16,2	6,9	11,5	5,7	7,1	6,4	100,0
— nyugdíjas	31,8	36,3	8,4	8,0	5,7	4,7	2,5	2,5	100,0
4. Házas (aktív keresők)									
— egy gyerekkel*	11,0	18,6	16,2	6,7	18,6	7,4	16,5	5,0	100,0
— két gyerekkel	8,1	19,9	15,4	7,4	18,3	8,1	18,8	4,2	100,0
— három és több gyerekkel	20,8	20,9	14,0	5,3	12,4	5,3	15,2	6,1	100,0

Többszalados háztartások

5. Házas, gyermek* nélkül, és más család is él a lakásban									
— csak aktív kereső van	16,3	24,6	17,0	5,7	9,9	6,5	12,5	7,5	100,0
— aktív és nyugdíjas	16,9	22,7	16,5	8,8	12,6	6,9	11,7	3,9	100,0
6. Házas, gyermekkel*, és más személy is él a lakásban									
— csak aktív kereső van	21,0	17,0	21,5	6,7	13,0	6,5	7,4	7,0	100,0
— aktív és nyugdíjas is	16,8	22,8	13,1	8,9	14,6	6,8	12,9	4,3	100,0
7. Házas, gyermekkel*, és más házaspár is él a lakásban									
— csak aktív kereső van	24,4	21,8	10,6	12,2	13,0	6,3	8,7	3,0	100,0
— aktív és nyugdíjas is	15,1	31,9	12,7	8,2	12,8	5,4	12,0	2,0	100,0
8. Nem házas, 15 év feletti gyermekkel									
— csak aktív kereső van	20,6	19,1	20,2	7,0	12,5	3,3	10,8	6,5	100,0
— aktív és nyugdíjas is	30,0	31,0	13,0	1,2	13,3	2,4	2,6	6,5	100,0
9. Egyéb több családos háztartás									
— csak aktív kereső van	36,2	22,9	13,3	7,1	10,3	4,1	1,6	4,5	100,0
— aktív és nyugdíjas is	25,2	28,3	16,9	7,1	9,5	1,7	6,5	4,7	100,0

A létminimum alatt élő háztartások körében (1989-ben)

— fagyasztógéppel rendelkezett	22%
— színes televízióval rendelkezett	32%
— személygépkocsival rendelkezett	30%
— Hifi-toronnyal rendelkezett	5%
— képmagnóval rendelkezett	9%

A háztartás-felszereltségi minimum alapján kialakított kategóriában már csak a képzési szempontok miatt sem volt olyan háztartás, amely rendelkezett volna az itt felsorolt fogyasztási javakkal. Kivételt csupán a személygépkocsi jelentett, amely az e kategóriába tartozó háztartások 1%-ában volt. Úgy vélem, hogy a fenti összefüggések viszonylag jól érzékeltetik a különböző mérési módszerek korlátait, illetve azt is jelzik, hogy — a különböző mérési módszerek kombinálásával — ezek a korlátok bizonyos mértékig tágíthatók. Az anyagi ellátottság és a jövedelmi helyzet *együttes* figyelembe vételére épülő minimum számítások azonban eddig nem készültek. Ezért egyelőre csak arra érdemes felhívunk a figyelmet, hogy a különböző előfeltevéseinkből kiinduló mérések a szegénység mértékéről és terjedelméről némileg eltérő képet hoznak — s ezt mindenkor fejben kell tartanunk, ha a korrekció szociálpolitikai lehetőségei felől gondolkodunk.

A családok közötti támogatás szerepe

A tények azt mutatják, hogy a tartós fogyasztási javakkal való ellátottságot jelentős mértékben befolyásolja az a körülmény is, hogy az adott család részt vesz-e a családok közötti támogatási rendszerben, vagy sem. Így például, ha a háztartási gépekkel legrosszabbul felszerelt háztartásokat vesszük alapul, akkor azt találjuk, hogy itt meglehetősen alacsony azoknak a háztartásoknak az aránya, amik — akár mint adók, akár mint kapók — részt vesznek a családok közötti anyagi támogatás rendszerében. Ezek hányada mindössze 9 százalékot tesz ki. A következő, a „második legrosszabb” kategóriában már 45 százalékot, a többiekben pedig 58—63 százalékos részarányt mutat a támogatás különböző formáiban résztvevő háztartások aránya. Az összes háztartási eszköz figyelembe vételével mért ellátottságot alapul véve már némileg kisebbek a rosszul ellátott, tehát a zömében szegény rétegekhez tartozók, és a jobban ellátottak, tehát a tehetősebb rétegek közötti különbségek.

Ezek a tendenciák arra hívják fel a figyelmet, hogy a rossz anyagi helyzet (amit ez esetben a tartós fogyasztási javakkal mértünk) és az anyagi támogatás rendszerében való részvétel között igen szoros összefüggés van. A háztartások közötti anyagi támogatás rendszerén „kívül rekedt” családoknak ugyanis sokszorosan nagyobb az „esélye” arra, hogy a szegénységre jellemző viszonyok között fognak élni, mint a támogatás védőhálóját élvező családoknak.

A családi védőhálónak ez az óvó-védő szerepe azonban csak ahhoz elégséges, hogy az érintett családokat a közepesnek megfelelő szintig emelje. Az újonnan családot alapító nemzedékeknek ezt a szintet 5—10 éven belül el kell érniük ahhoz, hogy erre építve — megfelelő lehetőségek esetén — a közepes szintről továbbléphessenek.

Összehasonlítva a háztartások felszereltségét meghatározó különböző tényezőket, megállapíthatjuk, hogy a családok közötti támogatási rendszernek ugyanakkora befolyásoló hatása van, mint a társadalmi csoportok, valamint a településtípusok között kialakuló különbségeknek.

További meghatározó vonás, hogy ez a támogatási rendszer csak viszonylag szűk körben mutat összefüggést a társadalmi tagozódás, illetve a településtípus jellemzői alapján kirajzolódó különbségekkel. Ezért — hatásmechanizmusát tekintve — inkább önálló, a másik két dimenziótól többnyire független tényezőnek kell tekintenünk az anyagi támogatás rendszerében való részvételt.

A családok megélhetési módjai és stratégiai szempontjából azonban különbség van a társadalmi tagozódás és a településtípus befolyásoló szerepe nyomán lehetővé váló „korrekciók” hatásmechanizmusai, valamint az anyagi támogatás rendszerében való részvétel között. A család szempontjából nézve az előbbieket sajátos „külső”, az utóbbi viszont egy „belső” burkot képeznek.

A családok közötti anyagi jellegű támogatás a háztartás felszereltsége szerint, %

Aktív keresős háztartások

A háztartás felszereltsége	Anyagi jellegű támogatást				
	adnak és kapnak	csak adnak	csak kapnak	nem adnak nem kapnak	összesen
<i>A háztartás összes tartós fogyasztási cikkei alapján</i>					
1. legrosszabb helyzetű	7,7	11,2	5,0	76,1	100,0
2.	25,8	21,8	8,6	43,8	100,0
3.	28,6	18,2	11,5	41,6	100,0
4.	26,4	26,2	8,4	39,0	100,0
5.	28,4	21,5	12,8	37,3	100,0
6.	32,1	20,9	13,8	33,2	100,0
7. legjobb helyzetű	30,5	22,5	12,7	34,3	100,0

Nyugdíjas háztartások

A háztartás összes tartós fogyasztási cikkei alapján

1. legrosszabb helyzetű	19,2	22,6	5,2	52,9	100,0
2.	23,0	38,9	6,3	31,8	100,0
3.	18,4	30,8	6,7	44,1	100,0
4.	25,1	37,8	7,3	29,9	100,0
5.	20,1	46,3	5,6	28,0	100,0
6.	32,8	46,1	1,8	19,2	100,0
7. legjobb helyzetű	23,6	47,3	2,9	26,2	100,0

A két burok bizonyos értelemben két „védővonalnak” is felfogható. E két védővonal ellátja a közvetítő mechanizmusok szerepét. A makroviszonyokból eredő hatásokat ugyanis valamilyen módon közvetíteni kell a családok felé, és e két védővonal éppen ezen hatások szűrését és „korrigálását” végzi el. Az egyes családok helyzetét tehát döntő mértékben meghatározza, hogy az ő szempontjukból nézve hogyan működnek a „védővonalak”. A makro- és mikroszintű integráció e védővonalak működésén keresztül valósul meg.

Feltételezhető, hogy e védővonalak működésük során valamiféle „munkamegosztást” alakítanak ki egymás között. A társadalmi rendszer azonban zavarokat idézhet elő e védővonalak által kialakított „munkamegosztásban”.

E gondolatmenet alapján joggal feltételezhetjük, hogy az első gazdaság munkamegosztási rendszerében elfoglalt pozíció (amit a társadalmi tagozódás képez le) önmagában nem volt képes feltartóztatni makroviszonyokból kiinduló — és a családok felé tartó — kedvezőtlen folyamatokat. Itt alapvetően arra gondolok, hogy az első gazdaságbeli pozíció — széles társadalmi csoportokat tekintve — nem tudta biztosítani a családok által „méltányosnak” tekintett forrásokat, s ezáltal a családok megélhetési problémákkal találták szembe magukat.

Ez — a családok szempontjából — olyan kihívás volt, amelyre valamiképpen reagálni kellett. A társadalmi pozíció korrekcióját a második „védővonal”, azaz a családok közötti anyagi támogatás rendszerének hatásosabb működtetésével valósították meg — akik tudták.

Összegezve az eddigieket tehát azt mondhatjuk, hogy a családokat is — mint minden élő organizmust — védőháló, védővonalak rendszerre veszi körül.

A történelmi tapasztalatok természetesen azt mutatják, hogy ezek a védővonalak meglehetősen törekenyek — nemcsak a társadalmi csoportok, hanem az egyes családok szintjén is.

Vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy a magyar társadalomban az utóbbi évtizedekben számos, közvetítő mechanizmusként működő védővonal — a fennálló rendszer működése következtében — megsérült. Ebben a helyzetben a családoknak azt a védővonalat kellett leginkább megerősíteniük, amelyre lehetőségük volt. A tények arra engednek következtetni, hogy e célra a családok közötti anyagi támogatás, vagy — szélesebb értelmezésben — a családi szintű redistribúció rendszere bizonyult az egyik leginkább hatásos eszköznek.

A családi szintű redistribúció azonban — amint azt a tények is mutatták — a szegény családok körében meglehetősen korlátozott mértékben van jelen, bár a célzott szociológiai vizsgálatok, többek között Győri Péter és Gábor László kutatásai⁴ azt jelezték, hogy a működtetésre való törekvés a szegény családokban is kitapintható. Hatékony-sága azonban e körben — egyszerűen az újra elosztható családi források szűkössége folytán — szükségszerűen csak igen szerény lehet.

Az összefüggések mindenesetre azt jelzik, hogy ez a támogatási rendszer arra alkalmas, hogy — adott szinten lévő családoknál — megakadályozza a rokonsági körbe tartozó családoknak-egyéneknek a szegénységi zónába süllyedését. Arra viszont nem alkalmas, hogy a szegénységi zónában lévőket kiemelje onnan és a közepes, vagy ahhoz közeli szinthez segítse őket. Ez természetesen képtelenség is lenne, hiszen ez azt jelentené, hogy a szegény családok az összefogás révén „hajuknál

fogva" képesek önmagukat kirántani hátrányos helyzetükből. Azt lehet tehát mondani, hogy a szegények társadalma önerőből nem tudja, nem tudhatja megoldani a szegénysége révén jelentkező problémákat. Helyzetük javításához szükség van a megfelelő makroszintű redistribúcióra, amelynek kialakítása nem az egyes egyének, hanem a szociálpolitika feladata.

Jegyzetek

1. Falussy Béla—Harcza István: Időmérleg (1976 és 1986 tavasza) KSH, 1987.
Farkas János—Vajda Ágnes: Időgazdálkodás és munkatevékenységek. KSH, 1989.
Falussy Béla: A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77. évi és az 1986–87. évi időmérleg-felvételek alapján. KSH, 1990.
2. A tipizáláshoz szükséges adatbázist a KSH 1986/87. évi életmód-, életkörülmény- és időmérleg-vizsgálatai szolgáltatták.
3. Lásd. Salamin Pálné: A létminimum — és akik alatta élnek című tanulmányát jelen számunkban.
4. Győri Péter—Gábor László: Díjhátralékosok — díjhátralékosság. Szociálpolitikai Értesítő. 1990. 2. sz. 147–322. old.

A KSH állásfoglalása a létminimum-számítások ügyében*

A Statisztikai Hivatal 1991 áprilisától kezdve módosítja létminimum-számítási rendszerét és publikációs rendjét. A megújított létminimum-számítás továbbra is arra kíván választ adni, hogy *mekkora az a havi nettó összeg, amelyből egy háztartás, egy család a legszerényebb, de a társadalomban még elfogadható fogyasztási színvonalon képes megélni.* Változást jelent ugyanakkor az, hogy a KSH ezután évközben rendszeresen publikál majd létminimum értékeket: negyedévente, de szükség szerint havonta is. Ezzel a jelenlegi inflációs ráta mellett segítséget, támpontot kíván nyújtani egy rászorultsági elvű szociálpolitikai gyakorlat kiépüléséhez.

A KSH eddigi minimumszámítási gyakorlatából megtartottuk azt az alapelvet, hogy *csak élelmiszer-fogyasztásra határozzuk meg tételes kosarat*, külön számoljuk a *lakással kapcsolatos kiadásokat*, és az élelmiszer- és lakásszükségleten felüli összes *egyéb szükségleteket egy összegben határozzuk meg.* Megváltoztattuk ugyanakkor e három minimum-összetevő konkrét kiszámítási módját. Továbbá: az új minimumszámítások a *modulelvre épülnek*, tehát a jobb gyakorlati hasznosíthatóság szem előtt tartásával úgy készülnek, hogy a minimumértékek ne csak a néhány leggyakoribb, hanem az elképzelhető összes családtípusra viszonylag egyszerűen, *részelemekből összeállíthatók* legyenek.

A létminium *élelmiszer-kosara* ezúttal is a táplálkozástudomány ajánlásaira, a fiziológiai szükségletekre épül. A mennyiségek összeállításánál azonban nemcsak arra ügyeltünk, hogy a szükséges mennyiségek feltétlenül biztosítva legyenek, hanem arra is, hogy egyetlen összetevőből (pl. zsiradék, szénhidrát) se tartalmazzon túl sokat a kosár. *Élettanilag* tehát az élelmiszerkosár nem valamiféle minimális, hanem *optimális táplálkozási szükségletet képvisel.* A minimumszámítás követelményeihez a szükséges energia- és tápanyagmennyiség biztosítása úgy igazodik, hogy a konkrét élelmiszerek közül az *olcsóbbak* kerültek kiválasztásra. A kosárba kerülő élelmiszer-féleségeknél azonban ezúttal figyelemmel voltunk arra, hogy azok ne csak egyszerűen a szükséges energia, vitamin stb. mennyiségeket képviseljék, hanem belőlük valóságos, változatos és élvezhető ételeket lehessen készíteni. Ennek megfelelően a számítások négyféle egyheti — tavaszi, nyári, őszi és téli — étrendekre készültek. (Az étrendeket és a receptúrát mellékeljük.)

Az élelmiszer-szükségleteken felüli összes *többi kiadásnál* nem normatív előírások, hanem az *össztlakossági átlagnál szegényebb háztartá-*

* Az 1990. április 10-én tartott sajtótájékoztatón ismertetett anyag bővített változata.

sok statisztikailag felmért kiadásai jelentik a kiindulópontot. Azon háztartások kiadásait fogadtuk el minimumértéknek, amelyeknél az élelmiszer-fogyasztás értéke megegyezett a fentiekben jelzett élelmiszer-normatíva értékével.

Az alapszámítások a rendelkezésre álló legutóbbi háztartási költségvetési felmérés eredményeire épültek; ennek megfelelően 1989-re vonatkoznak. Kialakításra került ugyanakkor a *továbbvezetés* módszere is, amely alapvetően a fogyasztói árindex felhasználására támaszkodik; így a mindenkori havi, negyedéves árindexeket követően publikálhatók a továbbvezetett létminimum-értékek is.

A KSH előző, 1984. évi számításait 1989-ig vezette tovább, erre az évre tehát mind a korábbi, mind az új minimumértékek rendelkezésre állnak. Az 1989-re továbbvezetett és a most kiszámított létminimum-értékek között a városi aktív háztartások, továbbá a városi és községi nyugdíjas háztartások esetében összességüket tekintve nincsen érdemleges különbség, az egyes típusoknál külön-külön mérhető legnagyobb különbség pedig nem több 5%-nál. (A mostani számítás eredménye a 2 felnőttből és 3 gyermekből álló háztartástípus esetében kb. ennyivel több, a másik oldalon, az 1 személyes városi nyugdíjas háztartástípus esetében ennyivel kevesebb, mint a továbbvezetett adat.) Ugyanakkor *érdemleges különbség van a községi aktív háztartások esetében*: a mostani számítás eredményei esetükben 10–15%-kal magasabbak, és megítélésünk szerint reálisabbnak tekinthetők a továbbvezetett adatoknál.

A létminimum legfrissebb, országos, egy főre jutó átlagos adata 1991. februárjában 6450 Ft volt. Mivel azonban a lakóhely jellege és a háztartás összetétele szerint eltérőek a minimumértékek, ez az átlag valójában senkire sem vonatkozik: így célszerűbb a publikációnál a háztartás-típusokat (1. táblázat), illetve a létminimum modulelemeit (2. táblázat) tartalmazó adatokat állítani előtérbe. Így például egy városi, 4 tagú, kétgyermekes háztartás létminimum-igénye a modulelemből a következőképpen határozható meg. A háztartásban élő első felnőtt 1991. február havi személyi szükséglete 6860 Ft (2481 Ft élelmiszerre, 4379 Ft egyéb kiadásra), a második felnőtté 6295 Ft (2481 Ft élelmiszerre, 3814 egyéb kiadásokra). Ez együtt 13 155 Ft. A két gyermek költsége 8416 Ft (3862 Ft élelmiszerre, 4554 Ft egyéb kiadásokra). Ez összesen 21 571 Ft személyi szükséglet, ehhez egy négy-személyes városi háztartás lakásköltségei még 4469 Ft-ot igényelnek; végeredményben tehát e *négytagú városi család minimális költségigénye 26 040 Ft.* (A 2. sz. táblázat a számolás gyorsítása érdekében a személyi költségeket összevonva tartalmazza.)

A fenti leírásból kitűnik, hogy végeredményét tekintve a létminimum-számítás valójában nem valamiféle „biológiai” minimumértéket, hanem a hazai élethelyzetekre épített szükségleti minimumot igyekszik számszerűsíteni. Az élelmiszer- és lakásszükségleten kívüli „egyéb” kiadásoknak a meghatározása azt a valóságos helyzetet tükrözi vissza, hogy a háztartások még igen szerény fogyasztási szint mellett is rangsorolnak, tehát különbözően használják fel jövedelmüket. A létminimum-alattiság ebből következően nem feltétlenül és egyidejűleg azonos az alultápláltsággal, a zsúfolt, egészségtelen lakásviszonyokkal, a társadalmi normáktól teljesen elszakadó ruházatkodási, kulturális stb. körülményekkel. Ugyanakkor e veszélyzőna a létminimumnál tágabb:

a „szegénységi küszöbre”, „társadalmi minimumra” vonatkozó korábbi számításában a KSH ezt igyekezett jelezni. Az adatok azt mutatják, hogy a *társadalmi minimum* határértéke (tehát egy olyan megélhetési szint, amely a társadalmi normák jobb követésére, illetve némi tartalékolásra is esélyt nyújt) a létminimum mindenkor értékéhez igazodva, azt mintegy 15⁰/₀-kal haladja meg. 1991. februárjában a társadalmi minimum országos, egy főre jutó átlaga ennek megfelelően mintegy 7400 Ft-ra volt tehető.

A létminimum alatt élők számának meghatározásához az időnként végrehajtott reprezentatív jövedelmi felmérések nyújtának statisztikai támpontot; a legközelebbi ilyen felmérés 1993-ban 1992-ről készülne. Tekintve a felgyorsult életszínvonal-változásokat, az adatok iránt jelentkező igényt, a KSH jelenleg azt tervezi, hogy a következő jövedelemfelmérést egy évvel előrehozza.

A rendelkezésre álló — töredékes — makrogazdasági adatokra támaszkodva az valószínűsíthető, hogy a létminimum alatt élők száma — legalábbis 1989-ig — nem haladta meg az egy millió főt.

1. sz. táblázat

A leggyakoribb háztartástípusok létminimum-értékei

1991. február hó

	Egy háztartásra		Egy főre	
			forint	
	városok	községek	városok	községek
AKTÍV HÁZTARTÁSOK*				
1 aktív korú felnőtt	9 111	8 342	9 111	8 342
1 aktív korú felnőtt, 1 gyermekkel	14 085	13 179	7 043	6 590
1 aktív korú felnőtt, 2 gyermekkel	19 239	17 552	6 413	5 851
2 aktív korú felnőtt	16 015	15 110	8 008	7 555
2 aktív korú felnőtt, 1 gyermekkel	21 483	19 750	7 161	6 583
2 aktív korú felnőtt, 2 gyermekkel	26 040	24 455	6 510	6 114
2 aktív korú felnőtt, 3 gyermekkel	29 621	27 725	5 924	5 545
2 aktív korú felnőtt, 4 gyermekkel	32 836	30 743	5 473	5 124
3 aktív korú felnőtt	23 413	21 681	7 804	7 227
3 aktív korú felnőtt, 1 gyermekkel	28 284	26 653	7 071	6 663
3 aktív korú felnőtt, 2 gyermekkel	32 701	30 629	6 540	6 126
3 aktív korú felnőtt, 3 gyermekkel	35 916	33 647	5 986	5 608
3 aktív korú felnőtt, 4 gyermekkel	39 131	36 665	5 590	5 238
NYUGDÍJAS HÁZTARTÁSOK**				
1 személy	6 566	5 920	6 566	5 920
2 személy	11 530	10 295	5 765	5 148
3 személy	16 697	15 210	5 566	5 070

* A gyermek 0–14 éves, a 15 éves és idősebb személy felnőttként van figyelembevéve.

** Aktív kereső nélküli háztartások.

2. sz. táblázat

A különböző létszámú és összetételű háztartások létminimuma
kiszámításának segédadatai

1991. február hó

	Városok	Községek
<i>I. A létminimum személyi szükségletei lakásköltség nélkül, Ft^a</i>		
Aktív korúak (15—54, ill. 59 évesek) ^b		
1 személy	6 860	6 488
2 személy esetén	13 155	12 410
3 személy	19 450	18 322
További személyek, fejenként	6 295	5 922
Gyermekek (0—14 évesek) ^b		
1 személy	4 365	3 991
2 személy esetén	8 416	7 715
3 személy	11 631	10 733
További személyek, fejenként	3 215	3 018
Nyugdíjas korúak (55, ill. 60 évtől)		
1 személy	4 696	4 298
2 személy esetén	9 218	8 448
3 személy	13 740	12 598
További személyek, fejenként	4 522	4 150

II. A lakásköltség összegei háztartásonként, Ft

Aktív háztartások		
1 személyes	2 251	1 854
2 személyes	2 860	2 700
3 személyes háztartás esetén	3 963	3 349
4 személyes	4 469	4 330
5 vagy több személyes	4 835	4 582
Nyugdíjas háztartások ^c		
1 személyes	1 870	1 622
2 személyes háztartás esetén	2 312	1 847
3 vagy több személyes	2 957	2 612

a) Ebből az élelmiszer-fogyasztás személyenkénti értékei: az aktív korúaknál 2481, a gyermekknél (0—14 évesek) 1931, a nyugdíjas korúaknál 2188 Ft, városokban és községekben egyaránt.

b) A 15 éves és idősebb gyermek a létminimum szempontjából aktív korú személynek számít.

c) Aktív kereső nélküli háztartások.

Tájékoztatás a felhasználásról

A háztartás létminimuma a háztartásban élő aktív korúak, gyermek (0-14 évesek) és nyugdíjas korúak lakásköltség nélküli létminimum értékeinek (I.), továbbá a háztartás létszámának megfelelő lakásköltség-adatnak (II.) az összege.

Például:

— két aktív korú felnőttből és két gyermekből álló városi háztartás létminimuma: 13 155+8 416+4 469, összesen 26 040 Ft, ami egy főre átlagosan 6 510 Ft-ot tesz ki;

— két aktív korú felnőttből, egy 12 éves és egy 16 éves gyermekből álló községi háztartás létminimuma: $18\,332 + 3\,991 + 4\,330$, összesen 26 653 Ft, ami egy főre átlagosan 6 663 Ft-ot tesz ki;

— Egy aktív korú felnőttből, egy kisgyermekből és egy nyugdíjasból álló városi háztartás létminimuma: $6\,860 + 4\,365 + 3\,963 = 19\,710$ Ft, ami egy főre átlagosan 6 570 Ft-ot tesz ki;

— egy községi nyugdíjas házaspár létminimuma: $8\,448 + 1\,847 = 10\,295$ Ft, ami egy főre átlagosan 5 143 Ft-ot tesz ki.

A tavaszi étrend nyersanyag-összetétele

1 aktív korú felnőttre számítva

(Tisztított súlyban. A fűszerek nincsenek részletezve)

Ebéddek

1. nap

Rizsleves	
rizs	30 g
liszt	12 g
zsír	8 g
tej	50 g
vöröshagyma	5 g
Sült virsli	
virsli	100 g
olaj	10 g
Paradicsomos burgonya	
burgonya	200 g
paradicsompüré	30 g
liszt	8 g
cukor	25 g
olaj	10 g
Alma	150 g

2. nap

Csirke raguleves	
csirkeaprólék	100 g
sárga-fehérrépa	80 g
szárzészta	15 g
liszt	8 g
vöröshagyma	10 g
Burgonyás tészta	
burgonya	150 g
kockatészta	120 g
zsír	25 g
vöröshagyma	20 g
Kubai narancs	100 g

3. nap

Paradicsomleves	
paradicsompüré	30 g
rizs	10 g
liszt	8 g
zsír	5 g
Hurka	
májás hurka	120 g
véres hurka	80 g
zsír	10 g
Tört burgonya	
burgonya	200 g
zsír	5 g
Párolt káposzta	
fejes káposzta	100 g
zsír	5 g
Alma	150 g

4. nap

Burgonyaleves	
burgonya	100 g
liszt	8 g
olaj	5 g
Rakott kel	
kelkáposzta	200 g
rizs	40 g
sértés lapocka	50 g
szójagranulátum	10 g
olaj	15 g
vöröshagyma	20 g
Alma	100 g

5. nap

Lencseleves kolbásszal	
lencse	50 g
olaj	6 g
liszt	8 g
tejföl	30 g
lecsókolbász	50 g
Káposztáskocka	
káposzta	160 g
olaj	20 g
kockatészta	120 g

6. nap

Zöldborsóleves	
zöldborsó	100 g
zsír	6 g
liszt	8 g
szárzészta	10 g
Sértés vagdalt	
sértésdagadó	50 g
szójagranulátum	20 g
zsemle	27 g
tojás	10 g
zsír	20 g
Burgonyafőzelék	
burgonya	200 g
liszt	12 g
zsír	8 g
tejföl	30 g

7. nap

Karalábéleves	
karalábé	50 g
liszt	8 g
olaj	6 g
tejföl	30 g

Zúzapörkölt

csirke zúza	150 g
hagyma	30 g
olaj	20 g
füstölt szalonna	10 g

Spagetti

spagetti	120 g
olaj	10 g
Vegyes savanyúság	
Alma	200 g

Reggelik

Vacsorák

A receptúrában előforduló nyersanyagok mennyisége adagonként.

tejesital	400 g	tej	400 g
margarin	30 g	felvágott	70—80 g
lekvár	50 g	margarin	20—25 g

Reggelik

felvágott 70 g
tojás 1,5 db

Vacsorák

sajt 20 g
szardínia 100 g
túró 100 g
tejföl 50 g
burgonya 300 g
savanyúság 80–100 g
hónapos retek 50 g

A nyersanyag-összetételnél külön nincs feltüntetve az elfogyasztott kenyér mennyisége. Ebből naponta 1 felnőttre 29 dkg, a péksüteményből pedig 2–3 naponta 1 db jut. Az éves élelmiszer-szükségletben ezek a mennyiségek szerepelnek.

A tavaszi-nyári évszakok heti étrendje

	Reggeli	Ebéd	Vacsora
Tavaszi étrend			
1. nap	Tejeskávé Margarin	Rizsleves Sült virsli Paradicsomos burgonya Alma	Héjában sült burgonya Margarin Céklasaláta
2. nap	Aludttej	Csirkeraguleves Burgonyástészta Kubai narancs	Paradicsomos szardínia Margarin Tea
3. nap	Tea Zalahús Lila hagyma	Paradicsomleves Hurka Tört burgonya Párolt káposzta Alma	Tej Trappista sajt Margarin
4. nap	Kakaó	Burgonyaleves Rakott kel Alma	Bundás kenyér Tea
5. nap	Tej Margarin Lekvár	Lencseleves kolbásszal Káposztáskocka	Húskenyér Savanyú káposzta Tea
6. nap	Tejeskávé	Zöldborsóleves Sertésvagdalt Burgonyafőzelék	Tejfölös túró Hónapos retek Tea
7. nap	Tea Tojásrántotta	Karalábeleves Zúzapörkölt Spagetti Vegyes savanyúság Alma	Tej Kenőmájas
Nyári étrend			
1. nap	Kakaó	Gyümölcsleves Rakott burgonya Savanyú káposzta	Szardínia Paradicsom Tea
2. nap	Tej Margarin Méz	Sárgaborsóleves Sajtos spagetti Őszibarack	Lecsó krinolinnal
3. nap	Kockasajt Tejeskávé	Tarhonyaleves Zöldborsófőzelék Tükörtojás	Körözött Zöldpaprika Tea
4. nap	Tea Sertészsír Zöldpaprika	Hamis gulyásleves Tojásos galuska Fejes saláta Cseresznye	Nyári felvágott Margarin Paradicsom

	Reggeli	Ebéd	Vacsora
5. nap	Tej Margarin Paradicsom	Gombaleves Rizseshús Káposztasaláta Alma	Sült paprika tojással
6. nap	Kakaó	Tojásleves Töltött paprika	Margarin Zöldhagyma Alma Tea
7. nap	Aludttej Margarin	Burgonyabombóc-leves Rántott csirke Petrezselymes rizs Vegyes savanyúság Görögdinnye	Tejbendara kakaóval Sárgabarack

Az őszi-téli évszakok heti étrendje

	Reggeli	Ebéd	Vacsora
Őszi étrend			
1. nap	Tejeskávé Margarin	Zellerpüréleves Tarhonyáshús Céklasaláta Körte	Finomfőzelék Tükörtojás Tea
2. nap	Tej Kétféle túró	Májgombóc-leves Szilvágombóc	Tea Párizsi Margarin Szőlő
3. nap	Tea Túrasajt Margarin	Daragaluska-leves Krinolinpörkölt Burgonyafőzelék	Tejeskávé Fokhagymás pirítós Margarin Alma
4. nap	Tejeskávé Tepertőkrém Paradicsom	Rántott leves zsemlekockával Rakott karfiol Alma	Tea Héjában sült burgonya Lilahagyma Margarin
5. nap	Tejeskávé Margarin	Gulyásleves Bukta Őszibarack	Tea Rizses lecsó
6. nap	Tea Tojásrántotta	Zöldségleves Gombapaprikás Spagetti Szilva	Kakaó Margarin Alma
7. nap	Tea Késmáj	Csontleves Sült csirke Burgonyapüré Savanyú káposzta	Tejeskávé Fokhagymás pirítós Alma
Téli étrend			
1. nap	Karamellás-tej Margarin	Zöldborsóleves Reszeltmáj Főtt burgonya Káposztasaláta	Túrós tészta Almakompót
2. nap	Tejeskávé Párizsi Margarin	Zöldségleves Sertés vagdalt Burgonyafőzelék Pogácsa	Tej Disznósajt Vöröshagyma Sütlők

	Reggeli	Ebéd	Vacsora
3. nap	Tejeskávé Méz Margarin	Szárazbableves Túrógombóc Alma	Paprikás burgonya Savanyú káposzta Tea
4. nap	Tea Kockasajt Margarin	Daragaluska-leves Rakott káposzta	Karamellás tej Zalahús Margarin Lilahagyma
5. nap	Tea Sertészsír	Lebbencsleves Parajfőzelék Tükörtojás Alma	Tepertő Tea
6. nap	Tejeskávé Lekvár Margarin	Karfiolleves Csirkepaprikás Galuska Vegyes savanyúság	Tea Olasz felvágott Margarin Vöröshagyma
7. nap	Tejeskávé Margarin	Csontleves Rántott heck Céklasaláta Párolt árpagyöngy	Tea Lágytojás Alma

Létminimum- és szegénységszámítások külföldön

Magyarországon az utóbbi időben megélénkült az érdeklődés a létminimum-számítás módszerei és felhasználása iránt. Ezért érdeklődésre tarthat számot mind a nemzetközileg alkalmazott módszerek nagy változatossága, mind pedig az, hogy milyen jelentős különbségek vannak a számításokból levonható következtetésekben attól függően, hogy milyen módszert alkalmaznak. Minden esetben OECD országok 1961 és 1990 közötti adatairól és tapasztalatairól van szó. Az információkat A. B. Atkinson: *Comparing Poverty Rates Internationally: Lessons from Recent Studies in OECD Countries* (Suntory—Toyota International Centre for Economics and Related Disciplines. Welfare State Program WSP/53. 1990) alapján közöljük.

Az alacsony jövedelmet jelentő határ meghatározása

Nagy-Britannia: (1988) A hivatalos segélyezési küszöb (Supplementary Benefit Scale), vagy ennek 110, 120 ill. 140%-a;

(1990) Átlagjövedelem 50, 60, 70, 80, 90 ill. 100%-a.

Franciaország: (1964—85) A medián jövedelem 50 ill. 60%-a.

Nyugat-Németország: (1963 és 1983 között) Az átlagjövedelem 40 ill. 50%-a (együttal ez a hivatalos segélyezési küszöb is).

Írország: (1980—87) Az átlagjövedelem 40, 50 ill. 60%-a.

Finnország: (1966—86) A mindenkor nemzeti (állampolgári) nyugdíj, vagy a medián jövedelem 50%-a.

Svédország: (1967—1985) A segélyezési küszöb (a tényleges lakásköltségekkel), az árakhoz indexelve.

Egyesült Államok: (1959—90) A hivatalos szegénységi küszöb, az árakhoz indexelve, valamint e szint 125%-a.

Kanada: (1961—90) A kanadai statisztika szerint „alacsony jövedelmi küszöb (Low Income Cut-Off), 5—6 évenként újra számítva, árakhoz indexelve.

Ausztrália: (1966—86) Henderson-féle szegénységi küszöb, eredetileg átlagkeresethez, 1981 óta személyes fogyasztásra kerülő egy főre jutó jövedelemhez igazítva.

Görögország (1974—82) Az egy felnőtt egységre számított fogyasztási kiadások mediánjának 2/3-a.

Atkinson négyféle átszámítási módszerből adódó következtetéseket mutat be. Ezek a következők: *szubjektív becslés* arról, hogy mennyiből lehet megélni; a *megfigyelt fogyasztás* alapján képzett fogyasztási egyenértékek és küszöbök; a *politikában* (a különböző járandóságok

Egy házaspár ill. egy 15 éven aluli gyermek megfelelő minimális jövedelmének átszámítása fogyasztási egyenértékre

	Házaspár	15 éven aluli gyermek
	minimális jövedelem-szükségletének egyenértéke fogyasztási egységben	
Nagy-Britannia	1,62—1,64*	0,15—0,44*
Franciaország	1,70	0,50
Nyugat-Németország	1,80	0,45—0,75
Írország	1,6—1,7	0,3—0,5
Finnország	1,7	0,5
Svédország	1,59	0,44*
Egyesült Államok	1,25	0,21—0,46**
Kanada	1,36	0,18—0,37**
Ausztrália	1,41	0,34
Görögország	2,0	0,25—0,40*

* Kortól függően.

** Családon belüli helytől függően.

Az egyenérték-skálára vonatkozó eltérő becslési módszerek hatása a szegénységi arányra

vagy segélyek szintjének megállapításánál) használt küszöbök; az OECD és más szervek statisztikai számításaiban alkalmazott küszöbök.

A módszertől függően a szegénységi arányok akár kétszeres különbséget is mutathatnak. Általában a segélypolitikában alkalmazott küszöbök, illetve az OECD hivatalos statisztikáiban alkalmazott szegénységi küszöbök a legalacsonyabbak — ennek megfelelően az e küszöbök szerint számított szegénységi arányok a legkisebbek.

A medián 50%-a alatt élők százalékos aránya

(Az összes személy, illetve a 60 éven felüliek háztartásaiban élő fők százalékos aránya)

	Szubjektív becslés	Megfigyelt fogyasztás	Politikai cél	Statisztikai módszer
	alapján képzett skálák szerinti számítás			
<i>Egyesült Államok, összes</i>	17,9	17,8	17,2	17,2
Idősek	30,5	28,3	24,3	20,7
<i>Ausztrália, összes</i>	16,0	14,8	12,3	11,7
Idősek	37,1	32,7	18,7	8,9
<i>Nagy-Britannia, összes</i>	15,2	14,0	11,4	8,1
Idősek	66,2	64,9	55,4	34,9
<i>Kanada, összes</i>	15,0	14,4	13,2	12,3
Idősek	32,3	29,9	22,7	15,1
<i>Svájc, összes</i>	10,5	9,8	8,5	8,3
Idősek	45,4	39,9	30,1	19,0
<i>Norvégia, összes</i>	10,3	8,9	5,1	5,2
Idősek	54,6	49,3	22,5	18,4

	Szubjektív becslés	Megfigyelt fogyasztás	Politikai cél	Statisztikai módszer
alapján képzett skálák szerinti számítás				
<i>Svédország, összes</i>	7,9	6,5	5,4	5,3
Idősek	34,8	25,3	11,6	5,1
<i>Nyugat-Németország, összes</i>	7,6	6,6	5,2	5,4
Idősek	64,3	60,2	50,4	34,2
<i>Hollandia, összes</i>	7,3	7,2	8,0	8,8
Idősek	15,7	12,8	10,8	9,4

Forrás: B. Buhmann—L. Rainwater—G. Schmaus—T. M. Smeeding: Equivalence Scales, Well-Being, Inequality and Poverty. *Review of Income and Wealth*, 1988. 34. 115—142. old. (Az adatok alapja a Luxemburg Income Study.)

Bánfalvi Csaba

A munkanélküliek szociális jellemzőiről

Vizsgálatunkra 1991. január végén került sor. A munkát a záhonyi polgármesteri hivatal és közvetlenül Bajor Tibor polgármester felkérése és megbízása alapján végeztük. A kutatásban kérdezőbiztosként a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola 10 szociális munkás hallgatója vett részt. A vizsgálat során két alapvető módszert alkalmaztunk: kérdőíves megkérdezést és magnós interjúzást.

A vizsgálat alaphipotézise Marie Jahoda a 20-as években végzett marienthali vizsgálatainak megállapításain, illetve ezen megállapítások 1982-es összefoglalásán alapult (Jahoda, 1982). Eszerint az emberek számára a munka nem egyszerűen a jövedelem forrása, hanem gazdasági jelentőségén messze túlmutató szociális jelentéssel bír: a munkavégzés és a munka intézményei az élet egészének legalapvetőbb szervezői közé tartoznak a modern társadalomban. Ezért a munkanélküliek sokkal alapvetőbb dolgoktól vannak megfosztva, mint a jövedelemtől (vagy annak egy részétől), amikor nincs munkahelyük.

Jahoda elemzései kimutatták, hogy ez a megváltozott élethelyzet hatással van az emberek egészségi állapotára, önértékelésére, társas kapcsolataira, társadalmi-közösségi aktivitására; a megváltozott élethelyzethez a munkanélküliek nem egyforma mértékben képesek alkalmazkodni.

Jahoda korai vizsgálatainak megállapításait mások későbbi kutatásai teljes mértékben igazolták. A legkülönbözőbb országokban elvégzett elemzések egyöntetűen azt derítették ki, hogy a munkanélküliek jövedelmi viszonyai, társadalmi integrációja, részvételük a társadalmi tevékenységekben, valamint egészségi állapotuk alakulása a munkanélküliség hatására lassan eltér azoktól a jellemzőktől, amelyeket ugyanezek az emberek még aktív munkavállalókként mutattak (lásd erről például: Brenner — Olof-Starrin, 1988; Iversen — Sabroe, 1988; Kessler—Turner—House; 1988). Az is kiderült, hogy ezeknek az „elváltozásoknak” jó része megszűnik, ahogy az emberek újra munkába állnak.

Az alábbiakban a fenti alapidimenziók szerint ismertetjük vizsgálatunk fő eredményeit.

A vizsgálati minta általános jellemzői

A kérdőíves vizsgálat 409 főre terjedt ki: ez a helybeli lakosság

mintegy 8—9 százalékát jelenti. A válaszadók 44⁰/₀-át tették ki a nők, 56⁰/₀-át a férfiak.

A mintában szereplők között 20—20⁰/₀-ban voltak a 16—25 és a 25—30 évesek, közel 50⁰/₀ volt a 30 és 60 év közöttiek, és 10⁰/₀ a 60 évnél idősebbek aránya.

A megkérdezettek közül 27-en (7⁰/₀) születtek Magyarország mai határain kívül, és a Magyarországon születetteknek csak 6⁰/₀-a született Záhonyban! Záhony egyik fontos demográfiai jellemzője, hogy a lakosok döntő többsége nem tősgyökeres záhonyi, hanem betelepült. A Záhonyban lakók 83⁰/₀-a azonban több mint 5 éve lakik a településen. Az emberek többségét az 50-es évek óta éppen a városban eddig meglévő stabil munkahelyek vonzották, és a munkavállalás kapcsán váltak a környék falusi lakosai záhonyi városi polgárokká.

A vizsgálatban szereplők munkavállalói státusza a vizsgálat időpontjában az alábbiak szerint csoportosítható:

Munkavállaló	250 fő
Vállalkozó	5 fő
Inaktív (htb., eltartott, nyugdíjas)	121 fő
Munkanélküli	30 fő
Ismeretlen	3 fő
Összesen	409 fő

A munkavállalók között további 19 fő volt, aki korábban valamennyi ideig már volt munkanélküli.

A vizsgálatban a munkaadókkal készítettünk magnós interjút, illetve tőlük gyűjtöttünk írásos anyagokat. A megkérdezett munkaadók a következők voltak: MÁV, *Lignimpex*, *Compack*, TSz, ÁFÉSZ óvoda, *szakközépiskola*, SZAVICSAV. Beszélgetést folytattunk a városháza, a helyi munkakörhivatal és a kultúrház több kompetens vezetőjével is.

Az interjúk célja annak kiderítése volt, hogy a helység jelentős munkaadói részéről milyen foglalkoztatási szándékok körvonalazódnak a következő egy-két évre.

A vizsgálat fő tapasztalatai

Záhony minden szempontból speciális történetű és helyzetű város. A szocialista korszak egyik mintavárosa, a magyar—szovjet kereskedelem és szállítás fő átrakó telephelye, ennek a meghatározottságnak minden előnyével és nyűgével együtt. Akármilyen és akárhogyan hozta is létre a várost, kétségtelen tény, hogy a helyzetét determináló tényezők némelyike tartós hatású lesz a jövőben is. Záhony mindenekelőtt megmarad az európai kelet—nyugati kereskedelem egyik fő kapujaként. A közeli jövőben nem változik meg az a tény sem, hogy a város alapvetően a vasútra épült, a vasútból él, és lehetőségeit a vasút lehetőségei lényegesen befolyásolják. Belátható ideig Záhony a környező települések vonzáspontja lesz. Itt kínálkozik munkalehetőség és a lakossági szükségletek kielégítéséhez megfelelő infrastruktúra. Gazdasági szempontból a város előnyös adottságai közé tartozik általában is a relatíve fejlett háttérágazat: a vasút és a közút, a telefon és az egyéb információs csatornák, a városiasság, a viszonylag olcsó és szorgalmas

munkaerő megfelelő létszáma, a kelet—nyugati kereskedelemben felhalmozott tapasztalatok.

Gazdasági és szélesebb társadalmi szempontból a település gyengesége: a viszonylag nagy létszámú kvalifikálatlan és marginalizálódott szubkultúrájú lakossági réteg, a „tisztes” piaci magatartás hagyományainak és ezzel összefüggően a tartósan üzleti vállalkozásra való berendezkedés ösztönzőinek, a demokratikus társadalmi érintkezésnek és politikai kultúrájának a hiánya.

A jelen döntő változást hoz és kényszerít ki. A korábbi jelentős állami segédlet helyét át kell vegye (de legalábbis mellé kell lépjen) a saját lábra állás és a vállalkozás. A város vezetésének egyszerre kell a környék legjobb adottságait kiaknáznia, és egyben a fent említett nehézségekből adódó buktatókat kikerülnie, vállalva az átállással együttjáró konfliktusokat is. Az egyik legnyomasztóbb probléma és a legsúlyosabb konfliktusforrás a növekvő munkanélküliség.

1991 áprilisában az ország egészében a munkanélküliség aránya a valóságos mértéket csak részben tükröző hivatalos adatok szerint is mintegy 3,4% (közel 150 ezer fő). A megye az ország egyik leginkább sújtott régiója, ahol helyenként a munkanélküliségi arány a 10%-ot is eléri (lásd: OMK, 1991).

Záhony azonban mind ez ideig nem volt ennyire súlyos helyzetben. Ennek mindenekelőtt az az oka, hogy a helyi munkaképes lakosság 65%-át foglalkoztatás MÁV-nál 1991 elejéig nem került sor lényeges létszámcsökkenésre. Oka továbbá az is, hogy a záhonyi munkahelyekről munkanélkülivé váltak (1991 elején 390 fő) mintegy 70—80%-a nem záhonyi, hanem Záhony környéki lakos. Ugyancsak kevésbé sújtotta a munkahelyek csökkenése a városban és környékén lakókat azért is, mert a nők, de a férfiak jelentős része is a háztáji mezőgazdasági szférába, valamint a háztartásba vonult vissza az állami szférában elvesztett munkahelyekről, és így a munkanélküliség sok esetben nem öltött nyílt formát.

1989. január 1. és 1990. szeptember 30. között 38 fő kért és kapott Záhonyban munkanélküli segélyt. A mintánkban szereplő és az év elején a hivatalos statisztikákban nyilvántartott munkanélküliek mintegy kétötöde legfeljebb 8 általánost végzett, a felsőfokú végzettségűek aránya 5%-a alatt maradt.

A hivatalos nyilvántartás szerint a munkanélküliek között helyben 58% a fizikai, 42% a szellemi dolgozók aránya. A mi megkérdezésünk önbevallásos adatai szerint 18 és 25% között mozog a szellemi dolgozók, és 75 és 82% között a fizikaiak aránya (a pontos arányt definíciós nehézségek miatt nem lehet megadni). A vizsgálat pillanatában éppen munkanélküli 30 fő adatait a múlt év során munkanélküli személyek (7 fő) adataival kiegészítve azt láthatjuk, hogy a munkanélkülivé váltak között sokan vannak gimnáziumi érettségivel rendelkező szellemi munkát végzők.

A munkaadók (főleg a MÁV) jelzése alapján 1991-ben komoly rosszabbodás várható a foglalkoztatás területén. A magyar—szovjet külkereskedelem összeomlása nyomán a külkereskedelemben épült helyi vasúti átrakó telephely időnként szinte munka nélkül marad, vagy csak csökkentett kapacitással üzemel. A MÁV-nak a központi döntések értelmében az év során minimum 10%-kal, azaz 700 fővel kell csökken-

tenie a jelenleg mintegy 7000 fős állományát. Ennek a 700 fős létszámcsökkentésnek mintegy 50—60%-a (350—450 fő) a természetes létszámcsökkenés révén (nyugdíj, halálozás, elköltözés), valamint a kedvezményes nyugdíjazás lehetőségével élve valósul meg. A kikerülőkhelyére nem vesznek fel új embereket.

Továbbra is megmarad azonban két komoly gond: hogyan lehet a további 250—350 fős csökkentést megvalósítani, és hogyan fognak elhelyezkedni a helyi szakközépiskolából kikerülő vasúti szakmunkások.

A MÁV mellett a többi munkaadó is csökkentést fontolgat, de legalábbis nem kívánja növelni a létszámot. Nincs tehát lehetőség a helyi munkaerő-felesleg felszívására, a munkanélküliség az év végéig várhatóan megháromszorozódik, és eléri a régióban az ezer főt, Záhonyban pedig a 150—200 főt.

Egyéb tényezőket változatlanul tekintve, a gondok növekedéséhez hozzájárul majd az is, hogy a 90-es évek elején viszonylag nagy létszámban lépnek a munkaerő-piacra a fiatal munkavállalók, akiknek aránya a vizsgált régióban még az országosnál is magasabb. Az iskolák jelenlegi zsúfoltsága mellett az is figyelmeztet ezekre a veszélyekre, hogy a munkanélküliek között már most is van olyan, aki az iskola elvégzése után nem talált munkát.

A vizsgálatunk idejében vagy korábban munkanélküliek között egy személy volt, aki az iskola után nem tudott elhelyezkedni, 13 személy saját felmondással, 16 fő viszont vállalatának gondolai miatt vált munkanélkülivé. A fenti adatok magyarázatra szorulnak, különösen abból a szempontból, hogy miért ilyen magas a saját felmondás aránya a munkanélkülivé válásban.

Megkérdeztük a jelenlegi és a korábbi munkanélkülieket, hogy különböző szempontokból mennyire voltak elégedettek a munkanélküliség előtti munkahelyükkel. Külön is bemutatjuk a válaszokat aszerint, hogy valaki saját felmondással vagy egyéb módon vált munkanélkülivé. Íme a válaszok:

	Saját felmondással (N:13)		Egyéb módon (N:21)	
	Elégedett	Elégedetlen	Elégedett	Elégedetlen
a keresetével	6	4	7	10
a beosztásával	2	5	2	16
a végzett munkával	2	8	1	14
a munkaidő-beosztással	3	8	3	13
a munkahelyi légkörrel	0	10	4	12
a munkatársaival	0	11	2	15

Láthatjuk, hogy a munkanélküliek korábbi fizetésükkel és a munkaidő-beosztással voltak legkevésbé megelégedve, a többi tekintetben azonban általában legalábbis kielégítőnek tartották korábbi munkahelyüket.

Ha összehasonlítjuk a saját felmondással munkanélkülivé váltakat a többiekkel, azt láthatjuk, hogy az előbbieket *relative* kevésbé voltak elégedetlenek előző keresetükkel, beosztásukkal és az általuk végzett munkával. Viszonylag *elégedetlenebbek* voltak azonban utolsó munkahelyükön a munkahelyi légkörrel, munkatársaikkal és beosztásukkal.

A szóbeli információk arról győztek meg bennünket, hogy a munkanélküliek általában nem önként választják a munkavállalói státus helyébe a munkanélküliséget, hanem

— vagy mert arra családi okokból rákényszerülnek (gyerekek, betegek ellátása nem oldható meg a korábbi munkahely munkarendjében dolgozva),

— vagy mert olyan alacsony volt a korábbi bérük, hogy attól még a munkanélküli segély (központilag meghatározott minimuma) sem marad el jelentősen.

Korábbi munkahelyén a 35 fő válaszoló kétharmada (1990-ben!) 10 000 forint alatti bruttó fizetéssel rendelkezett, és több, mint negyedének volt a bruttó fizetése a hivatalos létminimum (1990-ben 5800 forint) alatt. A 35 fő közül csak négyen voltak korábban vezető állásban, heten középszintű, 24-en pedig alsó szintű beosztottak voltak.

A környék egészére rendkívül jellemző, hogy a fizetések igen alacsonyak (szakmánként 20—30%-kal kisebbek mint az országos átlagok) és az emberek a második gazdaságból tartják el magukat. A második gazdaságnak itt is két szektora létezik: a piac és a háztartási önellátás.

A piacon értékesül a ház körül és a bérelt földön termett javak jelentős része, de ebben a régióban speciális jelentősége van a „KGST piac” közvetítő kereskedelmének, a feketézésnek és a csempészésnek is. A forint fekete piaci árfolyama messze (3—4-szeresen) meghaladja a hivatalos átváltási árfolyamokat (egy szovjet rubel például 4—5 forintért vehető), így a megkeresett forint vásárlóértéke jóval magasabb, mint a hazai bolti vásárlóérték.

Részen piaci, részben önellátó funkciót tölt be a ház körül és a háztartásban végzett munka. Ennek mértékéről az alábbi táblázat alapján alkothatunk képet.

*A házi munka mértéke egy átlagos hétköznapon és hétvégén a különböző munkavállalói státuszok esetében**

	Munkavállalók	Napi házi munka		Összesen
		Inaktívák	Munkanélküliek	
4 óránál kevesebb	87	39	12	138
4—6 óra között	34	18	6	58
6 óránál több	43	30	11	53
Hétféligi házi munka				
4 óránál kevesebb	43	32	12	89
4—6 óra között	34	22	6	62
6 óránál több	83	30	11	124

* A házi munkába beleértettük az autószerelést, a kerti munkát és az építkezést is.

Az aktívak 26%-a végez hét közben, és 42%-a hét végén több mint 6 óra házi munkát. A munkanélküliek körében a két arány mindkét időpontban 38%. Vagyis mindkét munkavállalói csoport sokat dolgozik otthon, de a munkanélküliek esetében a terhelés egyenletesebben oszlik meg, mint a foglalkoztatottak időbeosztásában. A munkanélküliek 46%-a több, 21%-a ugyanannyi házi munkát végez hét közben, mint

akkor, amikor még alkalmazásban állt. A hétvége vonatkozásában a munkanélküliek 67%-a azt nyilatkozta, hogy több házi munkát végez, mint amikor még volt állása, s 16% dolgozik ugyanannyit mint régebben.

Hogyan töltik az emberek a szabadidejüket?

*Szabadidős elfoglaltságok hét közben és hét végén
a különböző munkavállalói státuszúak esetében*

	Napi szabadidős elfoglaltság			
	Munkavállalók	Inaktívak	Munkanélküliek	Összesen
Túlóra	3	0	0	4
Pénzért dolgozik				
a munkahelyen kívül	22	6	0	28
Házi munkát végez	98	36	19	153
Nem dolgozik	75	58	9	142
Hétvégi szabadidős elfoglaltság				
Túlóra	17	4	0	22
Pénzért dolgozik				
a munkahelyen kívül	35	11	1	44
Házi munkát végez	116	52	15	183
Nem dolgozik	73	52	12	137

Amit a válaszolók szabadidő alatt értenek, az az esetek legnagyobb részében munkával telik el. A válaszolóknak csak 42%-a nem dolgozik hét közben, és 34%-a hét végén a szabadidejében. A gazdaságilag aktívaknál és a munkanélküli válaszolóknál ugyanez az arány egyharmad-egyharmad hét közben, a hét végén pedig 28, illetve 41%.

Áz emberek egészében véve igen sokat dolgoznak szabadidejükben, a munkanélküliség sem jelent teljes munkátlanságot. A munkavégzés alapvető alkotóeleme az életnek. A munkanélküliek kivétel nélkül szeretnének újra elhelyezkedni, túlnyomó többségük amilyen hamar csak lehet. Csak 25%-uknak volt olyan állásajánlata az elmúlt év során, amit nem fogadott el. Az elutasításnak a válaszok szerint két fő oka volt: vagy a fizetés lett volna nagyon alacsony, vagy nem felelt meg a munka az illető szakképzettségének.

Milyen fizetést várnak el a munkanélküliek jövődöbeli munkahelyüktől?

A várt fizetés	A munkanélkülivé válás módja	
	Saját felmondás	Egyéb
5000 forintig	3	0
5000—10000 forint között	6	7
10000—15000 forint között	2	11
15000 forint fölött	2	3
Összesen:	13	21

Ha a korábbi tényleges kereseti adatokkal összehasonlítjuk a kívánatos kereseteket, akkor azt látjuk, hogy a válaszolók az inflációhoz

igazították ugyan kívánságaikat, de a megjelölt keresetek még így is jóval alatta maradnak az országos átlagnak. A válaszolók közel fele 10000 forint alatti bruttó keresettel is elégedett lenne új munkahelyén. A korábban relatíve magasabb fizetéssel rendelkezőkre pedig éppen az jellemző, hogy az előző fizetéssel megegyező, vagy annál akár alacsonyabb fizetésért is hajlandóak lennének elhelyezkedni:

Várt kereset (ezer Ft-ban)	Az előző kereset (ezer Ft-ban)		
	5000 Ft és kevesebb	5—10000 Ft	10000 Ft felett
5000 Ft és kevesebb	2	5	2
5—10000 Ft	0	7	5
10000 Ft felett	2	1	10

A munkahellyel kapcsolatos elvárások fontosságát illetően a 43 megkérdezett álláskereső (igennel vagy nemmel válaszolva) a következőképpen nyilatkozott:

	Fontos	Nem fontos
Megfelelő fizetés	38	5
Biztos munkahely	25	18
Ne legyen nehéz fizikai munka	3	40
Ne kelljen egy óránál többet utazni	5	38
Ne legyen veszélyes a munka	0	43
Jó munkahelyi légkör	19	24
A munka legyen érdekes	6	37
A munka legyen fontos a társadalomnak	10	33
A munka feleljen meg a képzettségének	17	26
Legyen kötetlen a munkaidő	6	37

A munkát keresők a fizetés mellett a biztos foglalkoztatásnak tulajdonítanak jelentőséget a jövőbeni munkahellyel kapcsolatban. Igen figyelemre méltó, hogy olyan primér szempontok sikkadnak el számukra, mint amilyen a munka fizikai nehézsége, az utazás időigénye, vagy az, hogy ne legyen veszélyes.

Nincs eltérés a preferenciákban a munkanélküliek neme szerint. Kor szerint olyan eltérést találtunk, hogy a 30 és 40 év közötti korosztály másoknál fontosabbnak tartja a munkahelyi légkört és azt, hogy a végzett munka feleljen meg a képzettségének, a 25 évnél fiatalabbak pedig a végzett munka társadalmi fontosságát jobban hangsúlyozzák az egyéb korosztályokba tartozóknál.

Azt is megfigyeltük, hogy a középiskolát végzettek számára lényegesebb szempont, hogy a végzett munka igazodjon a szakképzettségükhöz, mint az alacsonyabb iskolázottságúak számára, akiknek nincs, vagy csak igen alacsony szakképzettségük van. Kiderült, hogy a házasoknak viszont kevésbé lényeges a munka képzettségüknek való megfelelése — a házasok általában a többiekénél alacsonyabb szintű elvárásokat támasztanak jövőbeni munkájukkal kapcsolatban, ami a munkahelyhez jutásra való fokozottabb ráutaltságukból következhet.

Általában véve szó sincs tehát arról, hogy a munkanélküliek túlzottan „válogatósak” lennének, és emiatt ne találnának munkát.

A munkanélküliség azonban mégis rendelkezik egy ellentmondásos

vonással. Két olyan alcsoport is van ugyanis a munkanélküliek között, ami számára a munkanélküliség választása önkéntes lehet (ez nem azt jelenti, hogy örömteljes is.)

Korábban szoltunk már azokról, akik éppen relatíve és abszolúte nyomorúságos jövedelmüket cserélik fel munkanélküli segélyre, és így több idejük marad kiegészítő jövedelem szerzésére. Az ő esetükben a munkanélküliség nem a jobbik alternatíva, hanem a kisebbik rossz.

A másik problémás alcsoportot azok alkotják, akiket a termelőszövetkezet alkalmaz. A fennálló jogszabályok lehetővé teszik, hogy ezeket az embereket a téli időszakban a szövetkezet munkanélküli státuszra helyezze, így nem kell számukra bért fizetnie, a munkanélküli segély meg nem a szövetkezet kasszáját terheli. Ők a munkanélküliek hullámmó csoportját alkotják, akiknek létszáma ősszel emelkedik, tavasszal csökken. A példa egyébként nem egyedi, minden szezonális jellegű gazdasági ágban élnek hasonló megoldásokkal (pl. az idegenforgalomban). Az új munkaügyi törvények mára már megszüntették az ilyen munkaerő-átcsoportosítás jövőbeli lehetőségét.

Vizsgálatunkban arra is kíváncsiak voltunk, hogy az állást keresők hogyan próbálják megtalálni a jövőndő munkahelyet. A 43 válaszoló leginkább a munkaközvetítés hivatalos intézményeiben (65%) és a személyes információs hálózatban (54%) bíz. Önálló vállalkozó a válaszolók 9%-a kíván lenni.

Hogyan élik meg az emberek a munkanélküliséget?

Annak ellenére, hogy a vizsgálat alapvető megállapítása szerint a munkanélküliek lényegében nem hibáztathatóak azért, mert nincs munkahelyük, kíváncsiak voltunk arra, hogyan élik meg a munkanélküliséget, mennyiben különbözik véleményük a nem munkanélküliekétől, és hogyan látják ugyanazokat a munkanélküliséggel kapcsolatos kérdéseket a különböző munkavállalói státusszal rendelkezők.

	Nem munkanélküli	Munkanélküli
Mindennap sokféle emberrel találkozom	219 (58%)	15 (52%)
Egész nap van valami elfoglaltságom	299 (80%)	14 (48%)
Ami én csinálom, az a társadalom egészére nézve hasznos	291 (77%)	10 (34%)
A társadalom, az emberek általában megbecsülik az olyanokat, mint amilyen én vagyok	247 (66%)	11 (38%)
Majdnem minden nap vannak rendszeres tennivalóim	252 (67%)	18 (62%)
	N:376 (100%)	N:29 (100%)

A munkanélküliek kevésbé érzik magukat megbecsültnek és hasznosnak a társadalomban. Kevésbé vannak rendszeres elfoglaltságaik, mint másoknak, de nem érzik magukat teljesen izolálva. Mi lehet ennek az oka?

Jahoda vizsgálatai is kimutatták, hogy az izolálódás veszélye és a szociálpszichológiai ártalmak megjelenése kevésbé tapasztalható a nők,

a vidékiek és az alacsony iskolai végzettségűek esetében. Ők azok, akik hagyományosan kevésbé kötődtek a formális foglalkoztatáshoz, több pilléren nyugszik életvitelük (pl. háztartás, fusizás, házi munka), környezetünk kevésbé nézi le őket a munkanélküliség miatt, és a munkanélküli segély nem sokkal kevesebb korábbi, relatíve alacsony fizetésüknél. A vizsgálatunkban szereplő munkanélküliek többsége a társadalomnak ezekhez az említett gyenge csoportjaihoz tartozik, ezért ők általában hasonlóan élik meg és értékelik a munkanélkülivé válás és a munkanélküli lét élményeit.

Pregnáns eltérések látszanak azonban akkor, ha a munkanélküli-séggel kapcsolatos alábbi nézeteket vetjük össze:

Az alábbi kijelentésekkel egyetértők aránya (%)

	Munka- nélküliek	Munka- vállalók
A munkanélküliségnél még a nehéz munka is jobb	64	85
A munkanélküliek maguk is hibásak abban, hogy nincs munkahelyük	21	42
Akiknek van munkahelyük, nem képesek megérteni, hogy mit jelent munkanélkülinek lenni	65	52
Ha az ember elveszíti az állását, könnyen el tud helyezkedni máshol	0	6
Ha magas a munkanélküli segély, akkor sokan inkább a munkanélküliséget választják és nem keresnek állást	21	57
	N:29	N:249

A különbség nyilvánvaló: a munkavállalók sokkal negatívabban nyilatkoznak a munkanélküliekről, és bagatelizálják a munkanélküliséget, a munkanélküliek véleménye ezzel szögesen ellentétes. Az egyik (nem munkanélküli) interjúalany például úgy jellemezte a munkanélkülieket, hogy azok „felveszik a pénzt, aztán semmit sem csinálnak, csak otthon fekszenek, meg a kocsmában isznak”.

A munkanélküliek véleménynyilvánításaiban nem mutatkozott lényeges eltérés sem a nem, sem pedig az életkor, az iskolai végzettség, a munkanélkülivé válás módja, vagy más tekintetben.

Az, hogy a munkanélküliek számára milyen kényelmetlen és szégyenletes érzés maga a munkanélküliség, meg az, hogy rendszeresen meg kell jelenjenek a helyi munkaközvetítő irodában, az abból is kiderül, hogy a munkaközvetítő iroda vezetője szerint „nehéz ám őket megkérni, hogy az ilyen szociológiai kérdőívet kitöltsék, mert — bár maximum öt perc alatt elintézzük mindegyiknek a dolgát — még azt az öt percet sem tudják türelemmel kivárni, amíg végzünk velük. Mindegyik siet meg sürget.”

Közéleti-politikai érdeklődés

Jahoda elemzései megmutatták, hogy a tartósan munkanélküliek

politikailag is passzívakká válnak, közéleti érdeklődésük általában is csökken.

A mintánkban szereplők a következőképpen minősítették politika iránti érdeklődésüket:

Mennyire érdekli önt a politika?
(%)

	Munka- vállaló	Munka- nélküli	Összesen
Nagyon	11	10	11
Meglehetősen	36	48	35
Nem nagyon	35	34	36
Egyáltalán nem	18	7	18
	N:240	N:29	N:378

Talán csak abban a tekintetben meglepőek a válaszok, hogy a munkanélküliek szokatlan magas politikai érdeklődésről számoltak be. Természetesen mindenki mást érthet a politika iránti érdeklődés alatt. Éppen, mert pontosabb és összehasonlíthatóbb fogalmat akartunk alkotni az emberek politikai érdeklődéséről, másféle kérdésben is érdeklődtünk.

*Tagja-e Ön, vagy el tudná-e képzelni, hogy tagja
legyen az alábbi szervezetek valamelyikének?*
(%) (N:374)

	Tagja	Csatlakozna	Nem csatlakozna
Politikai párt, vagy annak ifjúsági szervezete	17	14	69
Szakszervezet	50	6	44
Vallási szervezet	29	7	63

Bár korábban a megkérdezettek majdnem fele azt vallotta, hogy érdekli a politika, tényleges politikai szervezeti tagsága csak kevesebb mint ötödüknek van, bár mintegy 14%-uk csatlakozna ilyen szervezethez. Figyelemre méltó, mennyire két pólusú a szakszervezethez való viszony.

Az egyes munkavállalói státuszok szerinti bontásban folytatva az elemzést, az derül ki, hogy kétféle véleménynyilvánítási inkonzisztencia a munkanélküliek esetében magas. Miközben elvben érdekli őket a politika, csak kevesen tagjai a felsorolt szervezetek valamelyikének (vagy csatlakoznának valamelyikükhöz). A legnagyobb az elutasításuk a vallási szervezetek, ezt követően a politikai pártok és ifjúsági szervezeteik iránt (74 illetve 67%).

Az aktív munkavállalók 63 illetve 61%-a nem is csatlakozna a vallási illetve a politikai szervezetekhez. Esetükben is fennáll az elvi érdeklődés és a gyakorlati tagság között egy enyhe inkongruencia, de korántsem olyan erőteljesen, mint a munkanélküliek esetében.

A munkanélküliek mindazonáltal kevésbé mutatják a passzivitás és a politika apátia jelenít, mint azt Jahoda elemzései alapján hinni le-

hetett volna. Ennek minden bizonnyal az az egyik oka, hogy a tartós munkanélküliség ma még nem jellemző, a vizsgálatban szereplők is csak néhány hónapja munkanélküliek. Egy későbbi vizsgálat az addigra megjelenő (?) tartós munkanélküliség viszonyairól újra ellenőrizheti a Jehodától származó állítások magyarországi valóságtartalmát.

A megkérdezettek egészségi jellemzői

A nyugati vizsgálatok szerint a munkanélküliek egészségi állapota rövid távon javul, mert általában nehéz és veszélyes munkahelytől „szabadulnak meg”, és több idejük is van saját egészségükkel törődni, mint korábban. Hosszú távon azonban a munkanélkülieknél súlyos pszichológiai és pszichoszomatikus ártalmak jelentkeznek. Mit mutat a záhonyi felmérés?

Saját egészségi állapotukat a megkérdezettek a következőképpen minősítették (%):

	Munka-vállaló	HTB	Eltartott	Nyug-díjas	Munka-nélküli	Összes
Jó	46	48	82	10	62	44
Közepes	44	36	44	36	14	39
Rossz	10	16	4	51	3	17
	N:251	N:25	N:27	N:68	N:29	N:400

E nyilatkozatok lényegesen jobb képet mutatnak az emberek egészségi állapotáról, mint a valóságos helyzet. A kérdezőbiztosok megjegyzései alapján úgy tűnik, hogy alacsony az emberek betegségtudata. (A tényleges egészségi állapotnál pozitívabb önértékeléshez az is hozzájárulhatott persze, hogy a munkanélküliek többségével a munkaközvetítő irodában töltöttük ki a kérdőívet, és a munkanélküliek úgy vélhették, hogy rontja elhelyezkedési esélyüket, ha magukat rossz egészségi állapotúnak minősítik.) Mindazonáltal a válaszolók 35%-a számolt be valamilyen krónikus betegségről. Ez az arány a munkanélküliek között azonban csak 10%, a munkavállalók között 30%, legmagasabb a nyugdíjasok között (76%).

A válaszolók mintegy 10%-ának van valamilyen testi vagy érzékszervi fogyatékosága. Legtöbb a nyugdíjasok között (25%), őket követik a munkavállalók és az eltartottak (8 illetve 7%) és csak ezután következnek a munkanélküliek (4%)!

Arra a kérdésre, hogy hányszor voltak orvosnál az elmúlt egy év alatt, a megkérdezettek a következőket válaszolták (%):

	Munka-vállaló	HTB	Eltartott	Nyug-díjas	Munka-nélküli	Összes
Soha	30	32	7	14	40	26
Néha	52	48	71	22	40	48
Gyakran	3	12	0	9	7	5
Igen gyakran	15	8	22	55	13	22
	N:253	N:25	N:27	N:69	N:30	N:404

Csak a megkérdezettek egynegyede került kifejezetten sűrűn orvos elé az elmúlt évben. Ha figyelembe vesszük, hogy a mintánkban do-

mináló vasúti dolgozók számára kötelező a legalább egyszeri orvosi vizsgálat évente, akkor megint megállapíthatjuk, hogy a lakosok betegségtudata nem kifejezetten magas. A munkanélküliek 2/5-e egyáltalán nem volt orvosnál, de a munkavállalók és a háztartásbeliek közel egyharmadát sem vizsgálta meg orvos az elmúlt egy évben. A magukat közepes vagy annál rosszabb egészségi állapotúaknak vallók aránya sokkal magasabb annál, mint ahányan egyáltalán nem voltak orvosnál az elmúlt év folyamán.

Mivel a vizsgált munkanélküliek még csak viszonylag rövid ideje élnek munka nélkül, ezért esetükben nincs mód a munkanélküliség hosszú távú egészségkárosító hatásainak elemzésére. A vizsgálati adatok azonban cáfolni látszanak azt a közkeletű nézetet, hogy a rosszabb egészségi állapot csak az általános munkaerő-piaci erőpozícióba ágyazottan eredményezi a munkanélkülivé válás esélyének növekedését. A rossz egészségi állapot csak általánosan gyenge munkaerő-piaci pozíció (alacsony iskolai végzettség, szakképzetlenség, alacsony beosztás stb.) esetén jár együtt a munkanélküliséggel. Az erős munkaerő-piaci pozíció a betegség negatív hatásait is képes kompenzálni, és még a viszonylag betegebb munkavállalót is megmentheti a munkanélkülistől.

Irodalom

- Allen (ed.): The Experience of Unemployment, British Sociological Association, 1986.
 Bánfalvy Csaba: A munkanélküliség, Magvető Kiadó, 1989.
 Brenner Sten—Olof-Starrin, Bengt: Unemployment and Health in Sweden: Public Issues and Private Troubles, *Journal of Social Issues*, 1988/4.
 Iversen, Lars—Sabroe, Svend: Psychological Well-Being Among Unemployed and Employed People After a Company Closedown: A Longitudinal Study, *Journal of Social Issues*, 1988/4.
 Jahoda, Marie: Employment and Unemployment, A social Psychological Analysis. Cambridge University Press, 1982.
 Kessler R. C.—Turner J. B.—House J. S.: Effects of Unemployment on Health in a Community Survey: Main, Modifying, and Mediating Effects, *Journal of Social Issues*, 1988/4.
 Munkaerő-piaci helyzetkép. 1990. május, OMK, Budapest, 1990.
 Munkaerő-piaci tájékoztató, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye, 1990. I—III. negyedév, Megyei Foglalkoztatási Központ, 1990.
 Pályázat az Építésügyi és Városfejlesztési Miniszterhez, Záhony 1983, Nagyközségi Közös Tanács.
 Számok és szavak, Záhonyi Lenin Mgtsz., 1990, Záhony.

Leépített légiók

„Aki nem dolgozik, azért egyék.”
(André Gorz)

A korábbi évtizedben is voltak „ujjgyakorlat”-szerűen tömeges létszámleépítések, elbocsátások, rendszeres előfordulásukról azonban csak az elmúlt egy-két évben beszélhetünk. Sokáig úgy tűnt, hogy csak néhány válság sújtotta régióra és ágazatra szűkül körük, napjainkra azonban már szinte nincs olyan ágazat, amelyben nagyarányú létszámleépítésekre ne került volna sor.

Azt, hogy a *tömeges* létszámleépítés nem pusztán egy mennyiségi limit túllépését jelenti csak, hanem nehezen megoldható társadalmi konfliktusok kiváltója lehet, jól jelzi, hogy a fejlett piacgazdaságok kiépített intézmény- és szabályozási rendszerrel igyekeznek kezelni, kordában és mederben tartani a jelenséget. Megkülönböztetett figyelem fordul a tömeges létszámleépítés dezintegráló, szegregációs tendenciákat erősítő hatása felé. Különböző védő és előrejelző mechanizmusok alakultak ki, s legtöbb esetben az állam szabályozó beavatkozására is sor kerül, sőt, esetenként, a munkáltatók cselekvési lehetőségeinek erőteljes korlátozására is. Bár bizonyított tény, hogy a tömeges létszámleépítés önmagában nem vezet tömeges munkanélküliséghez — tehát a kettő között nincs kauzális kapcsolat —, azonban egyáltalán nem kizárt, hogy egy merev vagy szétzilált gazdaságszerkezet esetén a tömeges leépítések nagyobb régiókban is a munkanélküliség tömegessé válásához vezethetnek, s e helyzet hosszabb időre állandósulhat.

Különösen veszélyes e tendenciák felerősödése a központilag tervezett gazdaságok „utódállamaiban”, ahol több évtizeden keresztül tudatos politikával reprodukálták a mozdulatlan technikához — technológiához idomuló munkavállalói rétegeket, csoportokat. Ily módon a piacgazdaságra történő áttérés folyamatában a tömeges létszámleépítések által leginkább érintett rétegek már több generáción keresztül „kijelölődtek” arra, hogy ma a legkiszolgáltatottabb társadalmi helyzetbe kerüljenek. A kelet-európai gazdaságokban egyre gyakoribbá váló tömeges létszámleépítések tehát nemcsak a gazdaság *pillanatnyi* értékeitét tükrözik, hanem a több évtizeden keresztül kialakult *szerkezet* felett mondanak ítéletet. S ezzel a munkavállalók jelentős részének perspektíva-vesztéséhez azért járulhatnak hozzá, mert itt nem pusztán egy átképzési aktusról van szó, hanem életmódváltásról, a kognitív struktúrák radikális átalakításáról. S úgy tűnik, e folyamatnak több lesz a végleges áldozata, mint a túlsó partra valahogy átjutó szerencsefia.

A fejlett piacgazdaságokban „a tömeges munkanélküliség nem jellemző egyformán valamennyi munkavállaló csoportra, hanem bizonyos csoportokat, amelyeket a munkaerőpiac problémacsoportjainak nevez-

nek, különösen erősen érint”.⁴ Az elmúlt néhány hónapban (vagy talán évben) a hazai munkaerő-piacon tapasztalható tendenciák arra engednek következtetni, hogy nálunk a „problémacsoportok” a munkaerő-piacról véglegesen kiszoruló csoportokat fogják jelenteni, mégpedig nagy számban a „szocialista gazdaság” által legnagyobb tömegben igényelt és újratermelt munkástípust: a nem túl kvalifikált, a monoton munkát tűrő, a rossz munkakörülményeket elviselő, alulfizetett munkavállalót. Tehát a tömeges létszámleépítés tömegesen fog érinteni kiszolgáltatottságra tartósan „felkészített” és predesztinált homogén rétegeket. Figyelembe véve a területi mobilitás kilátástalan feltételeit, szinte bizonyosra vehető, hogy a tömeges munkanélküliség meghatározott régiókba zárt merev tömegeit érzékelhetjük a közeljövőben.

A tömeges létszámleépítés munkaerő-piaci és társadalmi következményei döntően függenek attól, hogy milyen modellt követve, milyen ideáltípus feltételezésével illesztjük a leépítést a társadalom reprodukciós folyamatába. Az alkalmazható modell — amint azt a piacgazdaságok gyakorlata bizonyítja — sokféle lehet, azonban a modellt alkotó fő dimenziók ismertek, meghatározottak. Az egyes dimenzióknak a gazdaságokban más-más a történeti-tradicionális hátterük, s a modell meghatározásában betöltött súlyuk, szerepük attól függően is differenciált, hogy a munkaerő-felhasználási stratégiáknak, politikáknak milyen típusú, formái alakultak ki. A létszámleépítési modellek főbb dimenziói — elemzéseink szerint — a következők: a jogforrások, a leépítési folyamat munkajogi szabályozottsága; a finanszírozási források-feltételek, és azok eloszlása a társadalmi partnerek között; az érdekegyeztetés, illetőleg érdekvédelem által nyújtott mikro- és makroszintű cselekvési lehetőségek és garanciák; a piac, a munkaerőpiac befolyásolásra, esetleg korlátozásra, szabályozásra alkalmazott állami eszközök súlya és iránya (a leépítések korlátozása, megnehezítése a cél, vagy a korlátlan-gyors leépítést követő elhelyezkedési lehetőségek biztosítása, támogatása); a munkaerő-piaci intézmények, szervezetek fejlettsége; a leépítésről, a tömeges leépítésről felhalmozott ismeretek egyéni-társadalmi szintje; s e tudás birtoklása azok által, akik „csinálják” a munkanélkülit, illetve akik védik, támogatják őket.

Gazdaságunkban az elmúlt két-három évben — egymást követően, illetve egymás mellett, párhuzamosan együttélve — három, karakterisztikusan megkülönböztethető tömeges létszámleépítési modell alakult ki. Ezek a modellek a teleologikus tételezések különböző szintjét, a gyakorlati alkalmazás eltérő mértékét tükrözik. Bizonyos megfontolásokkal lépcsőfokoknak, fejlődési állomásoknak is tekinthetők: fellelhetők bennük a tömeges létszámleépítések nem szabályozott (de a központilag irányított gazdaság szisztémája által közvetetten túlszabályozott) formái; az állami paternalizmusból táplálkozó kvázi-piaci (de inkább látenssen központosított) megoldási kísérletek, az ún. kritikus körzetek rövid életű szisztémája; és a szporadikusan jelentkező tulajdonosváltás, privatizálás következtében már piaci (finanszírozási gondokkal nem küszködő, s így a leépítést belső forrásból megvalósító) megoldások.

Közelmúltunk tehát a tömeges leépítések több modelljét vonultatta fel, amelyek társadalmi és gazdasági következményeikben, a ráfordítások hatékonyságában, a leépítendő munkavállalóknak nyújtott elátások és garanciák szintjében alapvetően eltérőek. Tanulmányunk-

ban empirikus kutatási tapasztalatok elemzése alapján három tömeges létszámleépítési formát vizsgálunk. Így 1. az elbocsátás típusú, a munkáltatói felmondásra szűkülő tömeges leépítést; 2. a paternalizmussal átszőtt, az érdekek által megszolgált támogatással „könnyített” létszámleépítést: az ún. foglalkoztatási szempontból kritikus körzetek — egyes állami nagyvállalatok — tömeges leépítését; 3. az önfinanszírozó típusú tömeges létszámleépítést.

Az elbocsátás típusú tömeges létszámleépítés

Ez a modell tulajdonképpen a tömeges létszámleépítés átfogó jogi szabályozását célzó első kísérletek előtti helyzetet tükrözi. Azt az időszakot, amikor a magyar munkajog nem tett kellő — az európai jogrendszerben szokásos² — különbséget az egyéni és a csoportosan végrehajtott leépítés között, s a tömegszerűség munkáltatói indokait sem vizsgálta, azok között nem szelektált. E modellben a minden áron és minden eszköz igénybevételével megvalósítható gyors létszámcsökkentés jelenik meg fő célként, s sokszor meghatározóvá, sőt „inspirálóvá” válik a munkavállalónak felróható (például fegyelmi) ok miatti elbocsátás. Ilyenkor gyorsan és váratlanul előkerül a szonda, fellapozzák az elmúlt évek feljegyzéseit, jegyzőkönyveit, s előveszik a fegyelmi vétségben korábban elmarasztaltakat.³

A létszámleépítés helyett, vagy annak örve alatt tehát elbocsátás is folyik, vagyis az elbocsátás és a létszámleépítés ok és okozati viszonyai keverednek, gyakran felcserélődnek. A „bejáratott”, múlttal és tradíciókkal rendelkező piacgazdaságokban eleve megkülönböztetik az önhibájukon kívül és gazdasági indokkal (tehát a munkáltatónál bekövetkező, a gazdálkodással összefüggő ok miatti kényszerű munkahely-megszüntetéssel) leépítettek körét az elbocsátottakétól, illetve a gazdasági indokkal egyénileg leépítettekétől. Természetesen addig, amíg a leépítő munkáltatónak nincs gondoskodási kötelezettsége, amíg a munkavállalók nem részesülnek a helyi munkavállalói érdekképviselések vagy a munkaerő-piaci intézmények védelmében, valóban lehetőség van a leépítési indokok eliminálására, elmosására. Végző soron a Foglalkoztatási Törvényt, illetve az 1990 december végi kormányrendeletet⁴ megelőző időszakban a tömeges leépítések ellen a védelmet egyedül az ún. háromhónapos, a munkaerő-szolgálati irodáknak történő bejelentési kötelezettség jelentette. Azonban ennek be nem tartása a munkáltató részéről nem volt halasztó hatályú a felmondásra: legvégső esetben szabálysértési bírság tárgya lehetett.

Egy, a munkavállalók 42,5%-át 1990-ben három hónap alatt leépítő részvénytársaság munkaügyi vezetője a következőképpen foglalta össze az eseményeket: „A vezetés döntött: a rubel-exportstop a termelés jelentős csökkenését okozta, a meglévő létszám részére nem tudtak munkát biztosítani, tehát komoly, húsbavágó eszközkhöz kellett nyúlni. A létszámleépítéssel nem lehetett tovább várni. A háromhónapos bejelentési kötelezettség mellőzésével március elején közel 100 fő részére átadták az I. lépcsős felmondóleveleket... Áprilisban újabb közel 200 dolgozó kapta kézhez a felmondólevelet.” A tömeges leépítést tehát a munkajogi korlátok nem „akadályozták”, s a kollektív szerződésben sem szerepeltek olyan passzusok, amelyek a munkáltató gon-

doskodási felelősségének rögzítésével — pl. vállalati végkielégítés fizetésével — nehezítették volna a munkáltató helyzetét. Pontosabban: elviselhetőbbé tették volna az azonnali leépítéssel sújtott munkavállalók helyzetét. A „hirtelen” bekövetkezett tömeges leépítés így nemcsak a munkáltatót hozta kényszerhelyzetbe, hanem a munkavállalókat is teljesen kiszolgáltatott állapotba juttatta. A munkavállalói érdekvépviseletek csak asszisztálhattak: nem volt olyan fogódzó, amelynek alapján megkérdőjelezhetnék volna a gyors és tömeges leépítések jogszerűségét. De mit is tehettek volna a szabályokat alig ismerő érdekvépviseletek, amikor „a munkaügyi szervezet az előkészítő munka során kivonatolta az érvényes munkajogi rendeletek, szabályok előírásait, s ezeket a területeket munkahelyi vezetői részére átadta, orientálás céljából. A név szerinti felmondó levelek kézbesítése előtt a munkaügyi apparátus munkajogi szemüveggel még egyszer átvilágította ezeket. Valószínűleg ennek eredménye, hogy az elbocsátásokkal kapcsolatosan munkajogi vitát mindössze 6 dolgozó kezdeményezett. A munkaügyi viták során hozott határozatok jogilag minden esetben a vállalat döntését igazolták.”

Esettanulmányokból vett idézeteink a tipikus cselekvési lehetőségeket illusztrálják. Ezekben a létszámleépítési szituációkban nincs lehetőség azokra az informális megegyezőzésekre, amelyeket korábban a bér- és teljesítményalkuk során begyakorolhattak, de ugyanakkor teljesen hiányoznak a formális érdekegyeztetés kötelező penzumai is. A kollektív szerződések nem rendelkeznek a tömeges leépítések módjáról, a munkavállalók védelméről, ágazati kollektív szerződések sem léteznek.

Néhány esetben találkozhattunk a leépítések szelekciós szempontjainak szerződésben, megállapodásban rögzített garanciáival, például azzal, hogy a leépítendő „kiválasztásánál figyelembe kell venni a hosszabb távon az átlagosnál kiemelkedőbb munkateljesítményt nyújtók, a több irányú szakképzettségűek körét”. Kivételes esetben szociális szempontokat is érvényesítettek. Az egyik kisváros fő munkáltatójánál bekövetkezett nagyarányú leépítés során például megállapodásban rögzítették, hogy „ha egy családból többen dolgoznak a vállalatnál, akkor családonként egy fő munkaviszonyának fenntartását lehetőség szerint biztosítani kell”. Az azonnali leépítés nagyon gyakran láncreakció-szerű folyamatot indít el. Tapasztalhattuk, hogy ha olyan munkavállalók leépítésére került sor, akik lakás nélkül, munkásszálláson húzódtak meg évek, évtizedek óta, szinte pár hét alatt szó szerint a pályaudvarokon vagy az utcán találták magukat, s támogatásukra nem sokan vállalkoztak.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az elbocsátás típusú tömeges leépítés lehetősége (vagy kényszere) nemcsak a múlté. Bár a Foglalkoztatási Törvény nagy létszámú leépítésnél fenntartja a háromnapos bejelentési kötelezettséget, s 10 fő feletti leépítéseknél egyhónapos előzetes bejelentést ír elő (halasztó hatállyal) a felmondást megelőzően, azonban más vonatkozásban nem korlátozza a leépítéseket.⁵ Várhatóan mindaddig, amíg az „üzemi törvény” vagy annak egy új Munka Törvénykönyvbe ágyazott változata nem születik meg, illetve a különböző munkavállalói érdekvépviseletek párhuzamos működését szabályozó jogszabályok nem készülnek el, a munkáltatók és munkavállalók közötti kiszámítható, előre látható és kölcsönösen vállalt terhekkal járó

megállapodások — amelyek pedig meggyőződésünk szerint a tömeges leépítések során elengedhetetlenek — nem fognak létrejönni. A helyzet rendezetlenségét, a viszonyok kuszaságát és a partnerek közötti kapcsolatok áttekinthetetlenségét, vagyis a tényhelyzetet pontosan jelzik a következő sorok: „A vállalatvezetők között, az érdekképviselői szervezetek és a munkajogi szakemberek körében mára már általánossá vált az a nézet, hogy a vállalatok munkavégzéssel összefüggő belső viszonyai a jogi szabályozatlanság senkiföldjévé váltak, és ha a gazdasági jogalkotás felgyorsításával összefüggésben nem kerülnek rendezésre a munkaviszonyt érintő kérdések, akkor rövid időn belül a munkáltatók működőképessége és a munkavállalók munkavégző-képessége kerül veszélybe.”⁶ Ha a munkaadókat kérdezzük a leépítések jelenlegi szabályozásáról, akkor ők keveslik, s korlátozóknak érzik a munkáltatói jogkör gyakorlásához szükséges jogosítványokat. A munkavállalói érdekképviselők viszont a dolgozók jogainak csorbitására irányuló lehetőségként értelmezik azokat, s hiányolják azon mechanizmusokat, amelyekkel befolyásolhatnák, ellenőrizhetnék a leépítési folyamatokat.

Összegezve: az elbocsátás típusú tömeges leépítések a munkajogi szabályozás lehetőségeire (a szabályozatlanságban rejlő mozgástérre), a jogszabályok aszimmetrikus viszonyokat kifejező feltételeire, a meglévő kollektív szerződések kereteire támaszkodnak, és a formális érdekegyeztetés mechanizmusaira építenek. Az érdekképviselők többnyire passzívak, tehetetlenek: a kollektív szerződések nem tartalmaznak garanciákat a létszámleépítésekre vonatkozóan, új szabályok megfogalmazására sem idő, sem lehetőség nincs. A születő új munkavállalói érdekképviselők a „régik” szakszervezetekkel rivalizálnak, sőt, kezdetben a szakszervezeteket megillető jogokkal sem rendelkeznek. Az intézményes érdekegyeztetés így jórészt formálissá válik. A munkáltató gondoskodó funkciója nem érvényesül, a munkavállalók tiltakozási lehetőségei a leépítések ellen minimálisak. A munkáltató mint egyszeri „kibocsátó” viselkedik, aki számára a jövőbeni megjelenés a munkaerőpiacon szinte érdektelen. E rövid távú gondolkodás következményei pedig nyilvánvalóak: a közelmúltban már több olyan esettel is találkozhattunk, amikor az elbocsátó típusú leépítést végrehajtó vállalat piaci viszonyai hirtelen kedvezővé váltak, gyors ütemben próbálta munkaerő-állományát bővíteni, azonban szinte teljesen eredménytelenül. A helyi munkaerőpiacon kiméretlen elbocsátási módszereivel oly mértékben „leértékelte” magát, hogy a városban jellemző közel 8%-os munkanélküliségi ráta ellenére sem képes új munkaerőhöz jutni. Valószínű, hogy a tömeges leépítés e típusa csak a gazdaság szervezet- és intézményrendszerének radikális átalakítása után veszít „vonzerejéből” s mai, meghatározó súlyából.

A paternalista állam kísérlete: az ún. kritikus körzet

A relatíve nagy, központi, állami finanszírozásra alapozott tömeges leépítéseket soroljuk ebbe a kategóriába. Szám szerint hat vállalatot, amelyet 1989–90-ben foglalkoztatási szempontból kritikus körzetté minősítettek, s ún. normatívon felüli foglalkoztatási eszközökkel, ál-

lami pénzekből támogattak a tömeges leépítés során. Ez a kísérletso-rozat — amely a Foglalkoztatási Törvény életbe lépésével félbesza-kadt — a szegény állam pazarló önmutogatásaként is értékelhető. Ebben az akcióban csúcsosodott ki, s lett egyértelműen nyilvánvalóvá a korábbi foglalkoztatáspolitikai gondolkodás csődje, s váltak a „kritikus körzetek” a szakmai műhibák remekévé.⁷

A kritikus körzetek koncepciója arra épült, hogy ha valamely régió-ban a foglalkoztatási feszültségek felhalmozódnak, a munkanélküliségi ráta elér egy határértéket, illetve valamely vállalat nagyarányú lét-számleépítésre kényszerül, akkor — a kormányrendeletben meghatá-rozott feltételek esetén — kérhető a régió *kritikus körzetté* nyilvání-tása, s e régió tömegesen leépítő vállalatainál a leépítések állami esz-közökből történő finanszírozása. A foglalkoztatási szempontból kritikus körzeteknek biztosított többlettámogatások, így az állami végkielégí-tés, az áttelepülési kölcsön, a korengedményes nyugdíjazás terheinek átvállalása, a vállalkozóvá válást segítő juttatás — az elképzelések szerint — arra szolgáltak, hogy a koncentráló feszültségek általuk enyhíthetővé, feloldhatóvá váljanak.

A kritikus körzetté nyilvánításnak sajátos procedúrája is kialakult: szakértői bizottság vizsgálta a jogosultságot, az (Országos) Érdekegyeztető Tanács Munkaerő-piaci Bizottsága ítélte meg a támogatási összegeket, s helyi, regionális érdekegyeztető tanácsok (pl. REF, TEF stb.) jöttek létre a megítélt központi alapok elosztási rendjének kialakí-tására.

Az események gyorsan megmutatták, hogy bár az elképzelés a foglalkoztatási szempontból kritikus helyzetű körzetek, régiók gond-jainak orvoslását ígerte, helyette azonban csak meghatározott számú — lobby- és alkuképes — nagyvállalatot támogatott, részesített előny-ben. Az érdekegyeztető fórumok alárendelődtek a kritikus körzet stá-tuszt elnyert vállalatok érdekeinek: megakadályozták, hogy újabb, a korábbiaknál is nehezebb helyzetbe került vállalatok elnyerhessék a jogos besorolást.⁸ A bajba jutott kisvállalatok tömörülése, összefogása a régióban még erőteljesebb akadályokba ütközött.

Ugyanakkor gyorsan kiderült, hogy a finanszírozás forrása, s annak formája nincs végiggondolva. A kritikus körzetté nyilvánítási — az elmúlt év második felében egyre szaporodó — „igényeket” a központi alapok már nem tudták volna fedezni, így egyre szigorúbbá vált az elbírálás kritériumrendszere, s egyre szerényebbé a megítélt támoga-tási összeg. A kritikus körzetek szisztémájának felfüggesztése előtt, a „maradék pénzekből” 1990 vége felé kritikussá minősített vállalatnál ráadásul már alig volt idő a pénz elköltésére. A helyzet abszurditását jól jellemzi, hogy ennél a cégnél „az egyik hétfői napon 8 órakor ki-hirdették, hogy csütörtökön 9 óráig lehet jelentkezni támogatásért, tehát három nap van arra, hogy valaki jelentkezzen munkanélkülinek, vagy korengedményes nyugdíjért folyamodónak, vagy bejelentse át-települését egy másik városba”.⁹

A kritikus körzetekben nem a leépítés finanszírozása, az eszközök megszerzése jelentette az igazi gondot, hanem a „pénzek elosztása”. A középpontba egy új — tripartit elven felépülő — érdekegyeztető intézmény és mechanizmus kiépítése került: a központi források el-osztásában nemcsak a közvetlenül érintett munkáltató és munkavál-lalói képviselvek vettek részt, hanem a régió számos más társadalmi

szereplője, a kormány képviselőivel együtt. Ily módon a létszámleépítés problémáinak enyhítésére hivatott eszközök felhasználásáról egy olyan intézmény döntött, amelyben — az intézmény struktúrájánál fogva — háttérbe szorultak a közvetlenül érintettek érdekei, s olyan érdekek érvényesültek, amelyeknek a létszám-leépítéshez mint szervezeti folyamathoz nem sok közük volt. Így például gyakran keletkezett konfliktus a kritikus körzetekbe sorolt vállalatok és a megyei munkaügyi apparátus között. Míg a munkaügyi-foglalkoztatási szervezet alapvető érdeke a többletjuttatások megszerzése és ezek felhasználásával a leépítés gyors és konfliktusmentes megvalósítása volt, addig a leépítő vállalat — biztosnak érezve zsebében a többletforrásokat — nemegyszer a leépítés elhúzása érdekében tevékenykedett. Sőt, — esetenként sikeres — kísérletet tett az életben maradásra, a fennmaradásra, gyakran játszva az a lehetőséggel is, hogy a megszerzett pénzeszközök veszendőbe mennek. Az állami paternalizmus kegyének biztos tudata más formában is sajátos helyzeteket teremtett. A regionális érdekegyeztető tanácsokban — a tripartit elveket megcsúfolva — nemegyszer szerepcserének láhattunk tanúi: egyes személyek hol a munkáltatók, hol a munkavállalók képviselőinek sorában ültek, s ez semmilyen tiltakozást nem váltott ki a résztvevőkből.

A leépítés e típusánál sajátosan alakult a munkáltató és a munkavállalói érdekképviselések viszonya. Az állami pénzek megszerzésének időszakában a közös erőfeszítések, az egyeztetett stratégia jellemző kapcsolatukra, majd később, az adományozó, a paternalista állam által juttatott eszközök elosztása során a csoportérdekek kapnak nyílt teret. Jellemző, hogy a leépítést nem mint szervezeti problémát fogják fel, ahol a munkáltató gazdasági, szakmai érdeke és a munkavállalói képviselők érdekvédelmi szerepe csap össze, hanem pusztán elosztási folyamatnak tekintik. A középpontban nem maga a létszámleépítés áll, mint közös munkavállalói-munkáltatói probléma, hanem a „kinek mennyit” kérdése, ezaz az állami kassza feletti alkú.

A kritikus körzet szisztémájának költséges volta is utal, hogy létezésének alig több mint egy éve alatt közel 4200 fő részesült valamilyen támogatásban, s erre összesen több mint 1,1 milliárd forintot fordítottak. Tehát átlagosan több, mint 250 ezer forint jutott személyenként. Ha figyelembe vesszük, hogy 1991 februárjában a egy főre jutó bruttó munkanélküli segély átlaga 6405 Ft volt, akkor a kritikus körzetben adott juttatás átlagosan közel 40 hónapos folyamatos segélyezést tenne lehetővé. Így, figyelembe kell vennünk, hogy a kritikus körzet leépítettje tartósan kizárta magát, s meglehetősen hosszú időre a segélyezésből. Úgy tűnik, a kritikus körzetekben biztosított ellátási rendszernek nem sikerült a foglalkoztatáspolitikai aktív eszközeit előtérbe helyeznie: összesen csak 54 fő részesült vállalkozóvá váást segítő támogatásban, 9-en áttelepülési kölcsönben, 118-an — új munkahelyhez jutva — TB járulék átvállalásban. Ezzel szemben 1866-an végkielégítést kaptak, s 2156 fő ment korongedményes nyugdíjba.

A kritikus körzetek koncepciója tulajdonképpen az első kísérlet volt a tömeges létszámleépítések állami orvoslására. Azonban 1990, a „gyakorlat egyetlen éve” bebizonyította, hogy az alapvetően tervgazdaság gondolkodáskörben kialakított foglalkoztatási eszközrendszer gyorsan összeomolhat, különösen akkor, ha az eszközök finanszírozási feltételei — kiterjesztve az igénybevétel lehetőségét minden jogosultira — tisz-

táza/adatok, és a források ehhez nem biztosíthatóak. Azzal, hogy többnyire egyetlen vállalat alkotott „körzetet”, ugyanakkor az érdekegyeztetés előírt procedúráját végre kellett hajtani (a regionális érdekegyeztető fórumokat létre kellett hozni), a vállalati szintről egy olyan szintre került az érdekegyeztetés, ahol már a résztvevőknek nem volt meg a megfelelő kompetenciája. A paternalizmus szellemében tehát olyan játékokat is játszani kellett, amelyek a releváns leépítési folyamathoz nem kapcsolódtak.

Az önfinanszírozó típusú tömeges létszámleépítés

Találhatunk példát sajátos környezeti feltételek között zajló, önfinanszírozó típusú, piacgazdasági szisztémát képviselő megoldásokra is. Néhány tőkeerős külföldi cég, többségi vagy teljes tulajdonjogot szereztve magyar vállalatoknál, úgy hajtott végre tömeges létszámleépítéseket, hogy szinte észrevétlen maradt az akció még a sajtó számára is. A privatizálás nyomában várt összeesés tehát elmaradt, s a várható tömeges leépítésektől felborzolt kedélyek megnyugodtak. Mondhatni „hermetikus zárttságban” — állami programok, eszközök igénybevétele nélkül — piacgazdasági megoldásokat alkalmaztak a leépítendő kiválasztásában, az ellátási forma meghatározásában. A leépítendő jelentős részét vállalati finanszírozású Korengedményes nyugdíjban részesítették, tetemes végkielégítést nyújtottak, széles körű átképzési akciókat kezdeményeztek. Volt olyan vállalat, amely a fenti módon munkaügyi konfliktusok nélkül közel 3000 fővel csökkentette létszámát egy év alatt. 1991-ben olyan foglalkoztatási tervet kívánnak megvalósítani, amelynek segítségével további 1300 fővel csökken a létszámuk. Mégpedig oly módon, hogy a leépítettek 75%-át átképzési programban részesítik, s 70%-ukat a programba történő bekapcsolódástól számított hat hónapon belül új munkahelyre irányítják.

E modellben jól tükröződik az Európai Közösségben honos gyakorlat, amikor a leépítés előkészítése és végrehajtása során a munkáltató mindent elkövet annak érdekében, hogy jogtalan leépítésért el ne marasztalhassák. Ugyanakkor megtalálhatók azok a mozzanatok is, amikor a leépítés terheit kompenzáló vállalat szociális terveket váltja az újkezdést vagy a prevenciót előnyben részesítő foglalkoztatási terv, vagy pl. a Franciaországban honos rekonverziós program.

Látnunk kell, hogy ebben a modellben domináns szerepe van a korábbi belső túlfoglalkoztatottságot feloldani-megoldani kényszerülő létszámcsökkentésnek, racionalizáló kezdeményezéseknek, s nem pusztán a páci kihívásokra adandó létszámigazdálkodási válaszokkal van dolgunk.

Újra egy új létszámleépítési modell felé

A fejlett piacgazdaságokban a tömeges létszámleépítés önálló „szakmává”, magasan kvalifikált szakértő tevékenységgé vált. Bármennyire ellenérzéseink támadnak is az e tevékenységet gyakorlókkal szemben, be kell látnunk, hogy nagyon is szükségünk lenne olyan külső, objek-

tív, megfelelő szakismeretekkel felvértezett szakértőkre, akik nálunk is képesek e konfliktusokkal terhes folyamatban, a tömeges létszámleépítés mindennapi küzdelmeiben közreműködni.

Olyan szakértői szervezetekre lenne szükség, amelyeket mind a munkáltatói, mind a munkavállalói érdekképviselések — adott esetben együttesen — igénybe vehetnek a leépítés során. Ehhez azonban olyan létszámleépítési modellek, eljárások és szervezeti megoldások kellenek, amelyek biztosan és egyértelműen elkülönítik a leépítési folyamatban a szakelemet az érdekegyeztetéstől. Pusztán az érdekek ütköztetésére, az alkura bízott megoldás nem hatékony eljárás a leépítések során, mégpedig abban az értelemben nem, hogy az alkuk természetes velejárója a döntések információs bázisának eltorzítása, az erőforrások gyors felhasználása, a fenyegetések különböző formáinak kilátásba helyezése, s gyakran azok beváltása. Azaz a problémamegoldás helyett a rivalizálás, a „ki kit győz le”, a „ki kinek enged” harcok válnak uralkodóvá.

Az előzőekben rögzített feltételeket szem előtt tartó, a munkáltatók és a munkavállalók közös problémamegoldását előtérbe helyező hazai tömeges létszám-leépítési modell kidolgozására sor került az elmúlt évben, egy világbanki projekt keretében.¹⁰ E modell a leépítési folyamatot úgy fogja fel, mint a munkáltatók és a munkavállalók közös, együttes munkaerő-alkalmazkodási programját. A tömeges létszámleépítést tudatosan két mozzanatra különíti el: a feladatmegoldó és az érdekegyeztető szakaszra. A modell szerinti leépítési folyamat lényege: a tömeges létszám-leépítésre kényszerülő szervezet munkáltatói és munkavállalói — az önkormányzat, illetve a leépítésben érdekelt más szervezetek képviselőivel együtt — *Együtműködési Szerződést* kötnek, melyben a leépítéssel kapcsolatos szolidaritásukat is kifejezik. Ezt követően a munkáltatók és a munkavállalók képviselőiből egy — paritásos felállású — feladatmegoldó csoportot, ún. *Együtműködési Bizottságot* hoznak létre, amely a leépítést szakfeladatként felfogva tervezi, irányítja és végrehajtja a leépítési folyamatot. E bizottság a leépítés során jelentkező munkaügyi konfliktusok esetén nem vállal érdekegyeztetést, hanem azt az adott, az érdekegyeztetésre hivatott intézményekre bízta. Tehát ha a leépítés során konfliktusok keletkeznek, akkor a problémamegoldásra létrehozott bizottság mindaddig szünetelteti tevékenységét, amíg az érdekelt felek megállapodásra nem jutnak.

Az Együtműködési Bizottság létrehozása napjainkban már nemcsak lehetőségként merülhet fel, hanem kötelezettségként is. Ugyanis 1990 végétől Kormányrendelet írja elő a nagyarányú leépítések során egy bizottság létrehozását. Ha a munkáltató 30 nap alatt 10 főnél nagyobb létszámleépítést tervez, akkor „a létszámleépítés végrehajtására a munkavállalók képviselőit is magába foglaló bizottságot kell létrehozni, amely meghatározza a létszámleépítés végrehajtásának elveit, valamint időbeni ütemezését, továbbá dönt a létszámleépítéssel érintett munkavállalók részére — a jogszabály alapján járó felüli — juttatások odaítéléséről”. Ezek az előírások ma még nem illeszkednek konzisztensen a létszámleépítés teljes folyamatában résztvevő intézmények feladataihoz, azonban jogszabályi keretet és alapot teremthetnek az Együtműködési Bizottságok létrehozására.

A modell szerint az Együtműködési Bizottság tevékenységét külső létszám-leépítési szakértők, szakértői szolgáltatások támogatják, s a

szakértők mindkét fél, a munkáltatók és a munkavállalók képviselői számára is rendelkezésre állnak. A létszámleépítések e típusánál a saját erőforrások együttes feltárása, számbavétele áll a középpontban, s csak ezek hiánya esetén kerül sor állami források egyidejű igénybevételére. A leépítési program végrehajtására a bizottság operatív szervezeteket hoz létre, így például vállalati munkaközvetítő-munkaerő-szolgálati irodát, a kisvállalkozások kezdeményezését támogató csoportot, s számtalan módon segíti az új állások felkutatását, megteremtését. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az adott vállalat és a régió minden intézményét mozgósítja annak érdekében, hogy a leépítendőkhöz számára minél nagyobb kínálatot tárjanak fel. A munkáltató a leépítés költségeit, beleértve a bizottság létrehozásának és működtetésének költségeit — mint a működéshez szükséges és átháríthatatlan vállalati kiadásokat — tervezi és finanszírozza.

Az előzőekben körvonalalaiban leírt tömeges létszám-leépítési modell alapvetően a működő piacgazdaság *egyik*, a hazai viszonyokhoz adaptált modellje. Abból a gazdasági-társadalmi környezetből származik, ahol a leépítés nem kampány jellegű, hanem a gazdasági szervezet működésének gyakori velejárója. A leépítés megkérdőjelezhetetlen gazdasági kényszer eredményeként jelenik meg, s így a hozzá kapcsolódó folyamatok is nélkülözik a különös, a rendkívüli helyzet mozzanatait. Természetesen ehhez társul a munkavállalóknak az a mindennapokban szerzett tapasztalata, hogy a leépítést követően, nagy valószínűséggel, rövidebb-hosszabb idő után új munkahelyhez jutnak. Igaz, nem minden korosztály, és nem minden foglalkoztatási csoport egyenlő eséllyel.

A tömeges leépítés e modelljének átélői, elviselői — a leépítések és az újraelhelyezkedések gyakoriságának növekedésével, a mobilitásra épülő munkaerőpiac kialakulásával — valószínűleg már nem fogalmaznak meg élményeiket olyan érzellemmel telített attitűdökkel, mint ahogy azt egy tömeges leépítés részesévé vált munkavállaló tette, 1990-ben, Magyarországon, a magyar ipar egyik (volt) fellegvárában:

Mint ősszel a fecskék
Ha útra készülnek,
Villanydrótra szállva
Egymás mellé ülnek.

Így vagyunk most mi is.
Ülünk, s beszélgetünk,
És pár nap múlva már
Nekünk is hült helyünk.
(N. K.: Mint ősszel a fecskék ...
versrészlet egy üzemi lapból)

Jegyzetek és hivatkozások

1. Claus Offe—Karl Hinrich: A munkaerőpiac társadalomgazdaságtana és a munkavállalók hátrányos helyzetű csoportjai. In: Munka, technika, társadalom (szerk.: Gyekiczky Tamás) KJK, Bp. 1990. 59. old.
2. Az Európai Közösségek Tanácsának 75/129/EWG számú (1975. II. 17.) irányelve a tömeges létszám-leépítésekről.
3. E megoldásokkal részletesebben foglalkoztunk egy korábbi munkánkban: Ladó Mária—Tóth Ferenc: Le is út, fel is út... *Mozgó Világ*, 1990/5.

A fegyelmelési kampány tudatos létszám-leépítési stratégiaként történő alkalmazásáról lásd még például: Sziráczy Gy.: Redundancy and Unemployment in a North Hungarian Steel Valley. Labour and Society, Vol 13. No. 4. October, 1988. és Dura László: A munkahelyi gazdasági vezetők és a szakszervezeti tisztségviselők közvélemény-formáló megnyilatkozásai az Ózdi Kohászati Üzemek hetilapjának, az Ózdi Vasasnak a hasábjain. Kézirat, 1987. július.

4. A Kormány 125/1990. (XII. 30.) rendelete a Foglalkoztatási Alapról, a munkaerő-piaci szervezetről, valamint egyes foglalkoztatási jogszabályok módosításáról és hatályon kívül helyezéséről.

5. Természetesen ez a megállapítás nem vonatkozik a speciális felmondási tilalom alá eső munkavállalók körére.

6. dr. Pető Róbert: Előkészületben a Munka Törvénykönyve, *Figyelő*, 1991. április 11. 16. old.

7. A kritikus körzetek koncepcióját és gyakorlatát több korábbi munkánkban is elemeztük. Lásd például: Ladó Mária—Tóth Ferenc: A térképen nem található (Kritikus foglalkoztatási körzetek) *Figyelő*, 1990. március 29.; Ladó Mária—Tóth Ferenc: Földönfutás a munka után. *Figyelő*, 1990. április 5.; Ladó Mária—Tóth Ferenc: Felügyelet alatt a REF? (Mozzanatok egy Regionális Egyeztető Fórum működéséről). *Munkügyi Szemle*, 1990/4.; Tóth Ferenc: Elestett körzetek, kritikus országok. *Magyar Napló*, 1990. december 15.

A kritikus körzetekről a — nézeteinkkel sokban ellentétes — korabeli kormányzati álláspontot foglalta össze a következő munka: dr. Pulay Gyula: Nyílt levél, avagy mi a kritikus? *Figyelő*, 1990. április 26.

8. A kritikus körzettel nyilvánított régiókban a többletjuttatásokat élvező vállalat(ko)n kívül, idővel más vállalatok is tömeges létszám-leépítésekre kényszerültek, azonban a kedvezményezettek közé már nem sikerült bejutniuk. Így egy-egy városban párhuzamosan, egy időben került sor tömeges létszám-leépítésekre úgy, hogy az egyik vállalat leépítettjei élvezhették a kritikus körzettel minősítés előnyeit, míg másoknak csupán a munkanélküli segély jutott. Ez a situáció fokozta a munkanélküliek esélyegyenlőtlenségeit egy városban belül is, s egyenlőtlenné tette újrakezdési lehetőségeiket. A kritikus körzettel minősített vállalatok „árnyékában” végrehajtott létszám-leépítések gyakran még drasztikusabbak voltak, mint a kritikus körzeteken kívüli hasonló folyamatok.

9. Ugyanakkor, akik ezeket a többletjuttatásokat megszerezték, meghatározott időre kizárták magukat más foglalkoztatáspolitikai eszközök igénybevételéből. Így, ha adott esetben valaki igénybe vette az állami végkielégítést, s két évi keresetének megfelelő végkielégítést kapott, akkor 6 évre kizárta magát a munkanélküli segélyezésből. E szabályozás társadalmi következményeit jelen dolgozatunkban nem tárgyaljuk.

10. A modell kidolgozására a III. Ipari Szerkezetátalakítási Világbanki Program keretében került sor 1989—1990-ben, több, mint tíz szakértőt egyesítő team munkájának eredményeként. Részletesebben: Garzó Lilla—Ladó Mária—Tóth Ferenc: Tömeges létszám-leépítéstől az új munkahelyig — Az IAS Szakértői Szolgáltatás segítségével. (Zárójelentés a „Tömeges létszám-leépítés speciális módszereinek, eljárási szabályainak kialakítása” c. világbanki projektről.) Munkügyi Kutatóintézet, Bp., 1990. augusztus.

A Foglalkoztatási törvény — amit megold és amit nyitva hagy

A jogszerű munkanélküli segély törvényi szintű szabályozása 1989. januárjában — Európához képest jó 30—50, az 1980 utáni fejleményekből adódó szükségletekhez képest is legalább 5 év késéssel — született meg.¹ 1989 és 1990 folyamán több kisebb módosítás született mind az aktív, mind a passzív munkaerő-piaci eszközökről. Ezek értékelése és vitája alapján készült el az új foglalkoztatási kodifikáció, az „1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról”, amelyet az Országgyűlés 1991. február 12-én fogadott el.

Amit a törvény megold...

A törvénynek számos igen pozitív vonása van. Így:

— Deklarálja az állam felelősségét, ha nem is a teljes foglalkoztatásért (ami érthető), hanem azért, hogy elősegítse a munkát vállalni kívánók foglalkoztatását.

— Deklarálja az aktív foglalkoztatáspolitikát prioritásának. (Erre a célra a Parlament már korábban külön alapot — Foglalkoztatási Alap — hozott létre.) Ezen belül szorgalmazza a képzést-átképzést, de munkahelyteremtő eszközök is szerepelnek a tervezett lépések között.

— Tiltja a munkanélküliek negatív diszkriminációját, és lehetővé teszi a hátrányban lévők pozitív megkülönböztetését, mely (egyébként alkotmányos) elv nem minden magyar törvényben jelenik meg ilyen tisztán.

— Törvényileg szabályozza a foglalkoztatási érdekegyeztetést, valamint a munkaerőpiac szervezetét, s nagy súlyt helyez a tripartit fórumokra.

— Formálisan biztosítási alapra helyezi a munkanélküliségi járandóságot, és kezeli a munkanélküliség több olyan formáját, amelyről a korábbi jogszabályok nem rendelkeztek. (Ilyen például a pályakezdők segélye.)

— A korábbinál emberségesebben szabályozza, hogy mi az elfogadandó, „megfelelő” munka (ebben figyelembe veszi a képzettségi szintet), továbbá — végre téríti a munkakereséssel kapcsolatos közlekedési költségeket.

A törvény egészében „európai színvonalú”, azaz hátrány nélkül összevethető a hasonló tárgyú nyugat-európai jogi szabályozásokkal.

A törvény hézagai

Természetesen már a törvényi szabályozás szintjén is vannak — igen jelentős — hiányosságok. A legfontosabbaknak a következőket vélem:

a) A munkanélküli járandóság csak a tényleges munkanélküliek egy részét fedi le, és a kimaradókkal sem ez, sem más szabályozás nem foglalkozik.

A lefedetlen, és ezért ma gyakorlatilag teljesen ellátatlan körbe tartoznak azok, akik nem felelnek meg a biztosítási feltételeknek. Ide tartoznak például, akik egy évnél rövidebb ideig fizettek járulékot. Márpedig a fiataloknál könnyen előfordulhat, hogy az első munkahelyet rövid idő után elveszítik. A másik nagy csoportot azok jelentik, akiknél a munkanélküli járandóság kimerül. Ez — a biztosítási idő hosszától függően — fél év és 2 év közötti periódus után következik be. Nem kaphatnak járadékot 3 hónapon át azok sem, akik maguk léptek ki a munkából (azaz munkaviszonyuk saját kezdeményezésükre szűnt meg, vagy fegyelmi úton bocsátották el őket).

Az ellátatlan csoportokon belül az 1989. évi törvény egyáltalán nem foglalkozott az első munkába lépés előtt fiatalokkal. Az új törvény részben megoldja ezt a kérdést, de nem egészen megnyugtatóan. Hivatalosan „pályakezdők” csak azok, akik közép- vagy felsőfokú tanintézetben oklevelet szereztek. Az ő számukra bizonyos feltételek mellett, s ha 3 hónapig nem sikerül munkát találniuk, munkanélküli segély jár, ami a minimális bér 75%-a (függetlenül attól, hogy családostok-e, vagy sem). Rajtuk kívül azonban közép- és felsőfokú végzettség nélküli pályakezdők is vannak.

1989-ben a 445 ezer 15–17 éves fiatalból 332 ezer járt valamilyen (nappali tagozatos) iskolába. E fiatalok negyed része, több mint százezren — nagyjából fele részben fiúk, fele részben lányok — tehát lebegtek az iskola és a munka között, minden ellátás nélkül.² Ez természetesen korábban is így volt. Ám akkor a gyerekek könnyebben találtak legalább alkalmi munkákat, és a szülők is valamivel könnyebben tartották el őket. A kereset iránti szükséglet tehát nőtt. A 18 éven aluli nem iskolások azonban, ha nem találnak munkát, csak ún. keresetpótló juttatást kaphatnak, ami a minimális bér 15%-a (ma havi 1000 Ft), s csak akkor, ha képzésben vesznek részt. A törvény igen nagy pozitívuma, hogy elvben ezeknek a fiataloknak a képzését a munkaügyi szolgáltatnak támogatnia *kell*, (míg minden más munkanélküli képzésénél ez nem kötelezettség, csak lehetőség). A szöveg szerint azonban ez csak akkor van így, ha a képzést a „munkaügyi központ felajánlja vagy elfogadja”, azaz nem köteles ilyen képzést felajánlani. Az is kérdés, hogy mennyire lesz a szolgálat ilyen képzések szervezésére felkészülve, azaz, hogy hány gyereket fog elérni a lebegő százezerből.

b) A munkanélküli járandóság szintje tetszőlegesen alacsony lehet. Ez annak ellenére így van, hogy a törvény mértékszabályai közel vannak az (egyébként igen sokszínű) nemzetközi gyakorlathoz, a hosszabb

biztosítási idővel emelkedő jogosultsági (folyósítási) időhöz, s a munkanélküliség tartamával csökkenő arányú járandósághoz. (Lásd 1. tábla.)

Az alacsony szint egyik oka az infláció nem megfelelő figyelembevétele. Noha az infláció az utóbbi években igen jelentős volt, és várhatóan az is marad (és ez elértékteleníti mind a járadék alapjául szolgáló múltbeli átlagkeresetet, mind az ezen az alapon esetleg egy-két éven át kapott járadékot), a törvény sem a megállapítás alapjául szolgáló kereset indexelését nem írja elő, sem pedig a járadék menet közbeni indexelését. Kivétel az az eset, amikor a járandóságot a minimális bér alapján, ennek meghatározott százalékában fizetik.³ Bizonytalanságot jelent az az egyébként igen célszerű adminisztratív egyszerűsítés is, hogy a járadék alapja az utolsó munkáltatónál elért átlagkereset — annak specifikálása nélkül, hogy milyen hosszú időszak átlagát kell venni. Ez (a mai munkajogi szokások szerint) többnyire egy év, de pl. a nyugdíjnál ennél sokkal több. Minthogy erről a törvény nem szól, elvben a mérvadó időszak — a maximális jogosultság elérése esetén — akár négy év is lehet. (Minél hosszabb az időszak, annál nagyobb baj az indexelés hiánya. Jelentős infláció mellett az egy év is túl hosszú lehet. És főleg igen jelentős lehet a járadék értékvesztése azoknál, akik hosszú időn át munkanélküliek.)

1. táblázat

A munkanélküliségi járadék folyósítási ideje a járulékfizetési idő függvényében

	I. szakasz 70%	II. szakasz 50%
a) 360—479 nap járulékfizetési idő esetén	90 nap	90 nap
b) 480—599 nap járulékfizetési idő esetén	120 nap	120 nap
c) 600—719 nap járulékfizetési idő esetén	150 nap	150 nap
d) 720—839 nap járulékfizetési idő esetén	180 nap	180 nap
e) 840—959 nap járulékfizetési idő esetén	210 nap	210 nap
f) 960—1079 nap járulékfizetési idő esetén	240 nap	240 nap
g) 1080—1199 nap járulékfizetési idő esetén	270 nap	270 nap
h) 1200—1319 nap járulékfizetési idő esetén	300 nap	300 nap
i) 1320—1439 nap járulékfizetési idő esetén	330 nap	330 nap
j) 1440 nap feletti járulékfizetési idő esetén	360 nap	360 nap

Forrás: 1991. évi IV. törvény, 27. §.

(Megjegyzendő, hogy a nemzetközi gyakorlatban az egy év biztosítási ill. munkaviszony-kötelezettség, mint minimális feltétel, aránylag hosszú. Főleg a fiatalok esetében gyakran ennél rövidebb tartamot szabnak meg. A 70 ill. 50%-os arány a nemzetközi skálán belül van. [Pieters, 1990.]

Az alacsony szintű ellátások másik oka az, hogy valójában nincs meghatározva a járandóság minimuma. A törvény 26. paragrafusának (3) pontja ugyan kimondja, hogy a járadék összegének alsó határa a minimális bér. Ám a 4. pont tisztázza, hogy ha az átlagkereset a minimális bérnél kevesebb, akkor ez a járadék alapja. Ugyanezen törvény szerint a munkanélkülinek el kell fogadnia azt a munkát, amely-

nél a várható kereset a munkanélküli járadék összege (azaz a minimális bérnél ez már jóval alacsonyabb lehet). Ha a munkavállaló ezt a munkát is elveszti, akkor ennek az alacsony összegnek a 70, illetve 50%-át fogja kapni — és így tovább. (A második munkanélküliség első szakaszában a járandóság a minimális bér 49%-a, később 35%-a, majd ennek fele, azaz 17% és így tovább.)

Ezzel kapcsolatban az egyik nagy probléma az (és ennek tulajdonképpen alkotmányjogi kérdésnek kéne lennie, hogy ha egyszer van jogszabályban rögzített minimális bér, akkor elfogadható-e olyan törvény, amely e jogszabály megszegését szinte természetesnek tekinti. Köztudott, hogy a munkahelyük elvesztésétől féltő munkások-alkalmazottak manapság szó nélkül elfogadják a minimális bér alatti keresetet, és álmukban nem jut eszükbe igazukat jogi úton érvényesíteni. Kérdés, hogy amikor az új törvény ezt a gyakorlatot hallgatólagosan szentesíti, akkor nem bátorítja-e tovább ebbe az irányba a munkáltatókat. (Természetesen részfoglalkozás esetén is lehet a tényleges kereset a minimális bérnél kevesebb. De ha a törvény csak ilyen esetekre gondol, akkor ezt néhány szóval érdemes lett volna jelezni, legalább az indokolásban. Ilyen utalás hiányában érvényesnek tűnik a felvetett jogi dilemma.) Ha a munkanélküli járadék legalább a minimális bér 70%-át minden körülmények között elérné, akkor az ellehetetlenülő sorsok egy része megoldódna.

A másik — általánosabb — probléma a minimális megélhetés ügye. Ma a munkanélküli (ha nem jogosult munkanélküli járandóságra vagy segélyre, illetve ha kifutott az időből) rendszeres segélyt semmilyen jogcímen nem kaphat. (Ez egy 1969-es törvény értelmében csak a 65 ill. 70 éven felüli nők-férfinak, és a legalább 67%-ban munkaképtelennek adható elég szigorú feltételek mellett.) Gyermekei részére (egy 1987. évi rendeletmódosítás óta) akkor is kérhet rendszeres nevelési segélyt, ha nincs kereső foglalkozása, de ennek esélye is, összege is kicsi. Ami marad, az az eseti segélyezés — maximum évente hatszor igen csekély összeg. Az emelkedő rezsi, kamatok, egyéb terhek mellett ennek a kérdésnek a teljes szabályozatlansága miatt rövidesen tizezrek teljes ellehetetlenülése várható.

Összesen tehát több tizezren, de esetleg százezren vagy többen is lehetnek azok, akik vagy kimaradnak az e törvény által szabályozott munkanélküli ellátásokból, vagy az ellátás a minimális létet sem biztosítja számukra. Az természetesen állítható, hogy a foglalkoztatási törvény nem nyúlhat túl önmagán, s a hatálya alá nem tartozókról nem nyilatkozhat, illetve nem vállalhatja fel minden bajukat. Ám ez nem egészen így van. Egyfelől a foglalkoztatáspolitikai, a munkaerőpiaci szervezet minden munkanélküliével köteles foglalkozni, ha jogosult járadékra, ha nem. Másfelől legalább a törvény indokolása tartalmazhatná, hogy e törvényt mi egészíti ki az ellátatlan munkanélküliek esetében. A törvény indokolásának 3. pontja utal más területeken szükséges, kiegészítő rendelkezésekre és felelőségekre, pl. a képzési rendszer szerepére, vagy adórendszeren keresztül történő ösztönzésekre. Ám a megélhetésükben súlyosan veszélyeztetett munkanélküliekre ott sincs utalás, mert más segítség egyelőre nincs. Az Országgyűlés ez évi törvénykezési programja csak az év második felére tervezi a szociális törvény előterjesztését. Úgy tűnik, ez sokaknak túl késő lesz.

A foglalkoztatási törvény jelentős előrelépést mutat az elvek szintjén, és néhány gyakorlati lépése úttörő jelentőségű például a bürokratikus bonyodalmak csökkentésében. (Ilyen például az a vadonatúj szabály, hogy nem kell visszamenőleg több munkáltatót megkeresni a múltbeli kereset megállapításához.) Mindazonáltal e törvény sem tudta levetkőzni az államszocialista szociálpolitika (nem foglalkoztatáspolitikai) két alapvető baját: az emberi léthez elégséges szintű és jogszerű segélyezéstől, valamint az ellátások indexelésétől való idegenkedést.

A törvény megvalósíthatósága

A jó törvények jók, de nem mindig valósulnak meg. A foglalkoztatási törvény megvalósíthatóságának vannak olyan feltételei, amelyek aggodalomra adnak okot.

— A munkanélküliségi járandóság forrása a Szolidaritási Alap, amelybe a munkáltatók a keresetek másfél, a munkavállalók fél százalékát fizetik. Ebből az Alapból kell fizetni a munkanélküli járandóság mellett különböző segélyeket és képzéseket, valamint a munkaügyi szervezet fenntartásának és fejlesztésének összes költségét. A 20% járulék, ha csak a keresetek 50%-át kitevő munkanélküli járandósággal számolunk, 4%-os munkanélküliségre elég. A valóságban (mert a járadék átlagos szintje 50%-nál magasabb, és mert számos egyéb tétel is innen fizetendő), a törvényhozók tudomása szerint sem elég az Alap többre, mint kb. 20%-os munkanélküliség ellátására. A költségvetés nem nyújt teljes garanciát a különbözetre: a keletkező hiány fedezésének csak az Alap 10%-áig terjedő részét vállalja. A törvényben nincs utalás arra, hogy mi történik, ha a kifizetési kötelezettségek ezt a határt túllépik, holott a munkanélküliség várható nagyságára vonatkozó becslések 4 és 20% között mozognak, s ezen belül az 1991 áprilisi munkaügyi minisztériumi prognózis 1991 végére 5–7%-os munkanélküliséggel számol. Természetesen a problémát enyhíti, vagy éppen meg is oldja, ha a munkanélküliek jelentős része nem kap munkanélküli járandóságot.

— A törvény országos munkaügyi szolgáltató hálózatra épít, amely valamennyi foglalkoztatáspolitikai eszköz működtetője és ellenőrzője, emellett minden irányban információkat és sokféle szolgáltatást nyújt. Magyarország (a környező országokhoz képest) viszonylag korán megkezdte e hálózat (és számítógépes bázis) kiépítését, és hatóságiból szolgáltató arculatának kialakítását. A hálózat fejlesztése azonban eddig sem tartott lépést a szükségletekkel, és a jövőben sem várható különös javulás. 1990 közepén csak mintegy kétszáz központ és kirendeltség működött, mintegy 650 fővel. Az alkalmazottak száma 1990 végére 800-ra emelkedett, s a tervek szerint 1991 végére 1900-ra nő, amikor is 250–300 000 munkanélkülivel számolnak. Az egy alkalmazottra jutó munkanélküliek száma általában többnyire 100 fölött volt, ami eddig is számos zavart okozott. (Esetenként például két vagy több hónapig is eltartott a jogszerű segély megállapítása és kifizetése, s elég gyakori volt a formális ügyintézés.) A továbbiakban az arányok romlásával lehet számolni. A nyugati munkaerő-szolgálati adatok ismeretében lehetetlen, hogy egy azoknál rosszabbul képzett, rosszabbul felszerelt,

és aránylag 2—3—10-szer kevesebb emberrel dolgozó hálózat a törvényben előírt feladatokat megnyugtatóan el tudja látni.

2. tábla

Az egy (állami munkaerő-szolgálatban dolgozó) alkalmazottra jutó munkanélküliek száma 1988-ban

Ország	Egy alkalmazottra jutó munkanélküli		
	Munkaerő-irodák	Munkaerő-irodák, hálózat és program-irányítás	Munkaerő-szolgálat, a munkanélküli segély intézőkkel együtt
Svédország	14	10	9
Svájc	15	15	11
Egyesült Királyság*	53	36	36
Finnország	55	43	—
Norvégia	68	47	46
Ausztria	74	49	33
Dánia	81	61	—
Németország	86	57	39
Ausztrália	109	58	44
Belgium	—	80	—
Hollandia	152	131	42
Új-Zéland	175	120	47
Kanada	213	82	49
Portugália	266	120	120
Franciaország	271	122	78
Spanyolország	713	—	—
Írország	733	251	88
Görögország	—	360	124
Törökország	—	1380	1380

* Ez a kategória felel meg a magyar munkaerő-szolgálati hálózatnak.

Forrás: Labour Market Policies for the 1990s. OECD 1990, p. 32. (Az OECD saját adatgyűjtése.)

A források és szakemberek szükségessége miatt az várható, hogy a humánus és jószándékú törvény valószínűleg a legszegényebb országokhoz hasonló, szegényes, és ezért kevésbé humánus módon fog megváltozni.

Végül igen nagy nehézséget fog okozni, hogy a szociális partnerek közül még a munkáltatóknál sem alakult ki összhang a tekintetben, hogy ki, illetve melyik szervezet jogosult az ő érdekeik képviselésére — s a munkavállalóknál még zavarosabb a helyzet. Ez semmit nem von le a törvény előírásainak értékéből — sőt, a törvény inkább ösztönözheti az érdekképviselőket, hogy saját helyzetüket tisztázzák. Csupán arról van szó, hogy a törvény „ideális” működéséhez még nincsenek meg e tekintetben a feltételek.

A parlamenti vita tanulságai

A Foglalkoztatási Törvény parlamenti vitája élénk és tartalmas volt, de (és ez a jó előkészítettségre mutat) nagyobb szenvedélyek nem csaptak össze. A döntés során hetven körüli módosító javaslatról szavaztak a képviselők — s ebből közel 40-et el is fogadtak.

A viták során szinte minden fontos kérdés felmerült — az indexelés és az ellátatlanok egy részének helyzete kivételével. Az indexelés zárójelbe tétele azért meglepő, mert a Világbankkal való tárgyalások során erről szó volt, s az indexelés hiányának problémája nagy hangsúlyal szerepel a magyar szociálpolitikáról készített jelentésben. (A Világbank több más javaslata szemmel láthatóan beépül a törvényjavaslatba. Feltehető, hogy a szociálpolitikáról készített részletes jelentést a törvény előkészítői ismerték, de az illetékes parlamenti bizottsághoz az nem jutott el). Az ellátatlanság ügye — általánosan — valószínűleg azért hiányzik a vitából, mert a képviselők tudomásul vették, hogy ezt a kérdést (majd) külön szabályozzák.

Mindemellett az országgyűlési vita számos fontos kérdésre kitért.

A *jogosultság* ügyében szóba került az, hogy saját kezdeményezésű kilépés (nem fegyelmi elbocsátás) esetén a három hónapi kizárás a járadékból igen kemény, a korábbi röghözkötést idéző feltétel. Mások viszont épp a vélelmezhetően önhibájukból, vagy önkéntesen munkanélküliekkel szemben javasoltak a javaslatához képest szigorúbb eljárásokat. (Egyik módosító javaslat sem került elfogadásra.) Sokkal nagyobb súllyal vetődött fel — és szinte valamennyi párt képviselői részéről — a *18 évesnél fiatalabbak* helyzete. Valamennyi e kérdéshez szóló képviselő hiányolta az eredeti törvényjavaslatból a 18 éven aluliak ügyének valamilyen rendezését, különös tekintettel e korosztály sérülékeny és veszélyeztetett helyzetére. Hága Antónia (SZDSZ) hívta fel a figyelmet arra, hogy a törvény módot ad a pozitív diszkriminációra, azaz arra, hogy többletjogosultságok illessék meg a munkaerő-piacon hátrányos helyzetben levőket, ám épp a legrosszabb helyzetű fiatalok esetében nem él ezzel a lehetőséggel. Ugyancsak ő emelte ki azt a problémát, hogy a 16 éven felüli nem tanuló gyermekeknek családi pótlék sem jár, tehát a fiatal munkanélküliek teljesen ellátatlanok.

E javaslatok alapján egészült ki végül is a törvény a 18 éven aluliak képzésére vonatkozó kötelezettséggel. Azt a törvény nem rögzíti, hogy az ilyen képzésben való részvétel esetén megilleti-e a családi pótlék a családot. A kérdés tisztázása, és pozitív válasz estén ennek széles körű propagálása lenne a legjobb eszköz arra, hogy a családok érdekeltté váljanak a serdülő gyerekek tanfolyamra küldésében. (Az egyébként beígért 1000 forint messze nem elég vonzóerő.)

A járadék *alacsony színvonala*, illetve a *minimum és maximum* kérdése is többeket készítetett felszólalásra, a kormánykoalícióból és az ellenzékbeli egyaránt. A minimummal kapcsolatban a javaslatok lényege az volt, hogy az ellátások (legalább a járulék) ne kerülhessenek a minimális bér színvonala alá — hiszen az az összeg is igen alacsony. A *maximum* esetében a jobb helyzetűek azon érdekét fejtette ki (többször is) Palotás János, hogy vagy egyáltalán ne legyen plafon, vagy a javasoltnál magasabb szinten legyen. Ezt a módosítást a Parlament nem fogadta el.

Több oldalról szóvá tették a képviselők az *érdekképviseleti szerve-*

zetek kialakulatlanságát, s az ebből várhatóan adódó feszültségeket. E helyzet tisztázását elősegítő (és az érdekképviselések dolgába közvetlenül nem beavatkozó) javaslatok már korábban voltak a Parlament előtt, azonban elutasításra találtak. Ilyen volt például az a javaslat, hogy szüntessék meg a munkáltató azon jogát, hogy automatikusan elvonja (a „hivatalos” szakszervezet részére) a tagdíjat. Ebben az esetben ugyanis újra kellene gondolniuk a munkavállalóknak, hogy csatlakoznak-e, és melyik szakszervezethez. Ezt az egyébként igen ésszerű javaslatot az Országgyűlés akkor elvetette. (Hogy ennek az oka, hogy a javaslat az MSZP-től érkezett, vagy az, hogy az uralkodó fiskális szemléletben minden elvonás jó, ez megállapíthatatlan.) Megoldás a mostani vitában sem született.

Több párt képviselői megkérdőjelezték a *járadékemelés* helyességét, jogosultságát, időzítését és mértékét. Palotás János egyrészt a júliusi bevezetést korainak tartotta, mert szerinte a törvény és az Országgyűlés túlbecsülik a munkanélküliség veszélyét, úgymond „túlragozzák” a témát. Másrészt a tiszta biztosítási elvnek kívánt volna jobban érvényt szerezni azzal, hogy — ha már plafonírozzák a járadékot — akkor a plafon fölötti jövedelmek után ne kelljen járadékot fizetni. A Parlament egyik javaslatot sem tette magáévá.

A munkaerő-piaci hálózattal kapcsolatban többen annak a félelmüknek adtak hangot, hogy (minthogy a Szolidaritási Alapon belül nincs elkülönítve a hálózatra fordítható összeg) egy burjánzó bürokrácia fog kialakulni. Azt a kérdést, hogy a hálózat kapacitása túl szűk lesz, senki nem feszegette. Arról viszont hangzott el (koalíciós és ellenzéki) javaslat is, hogy a munkaerő-piaci szolgálat ne legyen tisztán bürokratikus hatóság, hanem olyan humánszolgálat is, amely tevékenységét a munkanélküliség lélektani és társadalmi összefüggéseinek figyelembevételével végzi. A Parlament ez utóbbi módosító javaslatra mondtott igent.

A beterveztett módosítások között voltak a feltételeket szigorítani akaró, deszolidarizáló, és a feltételeket (különösen a sebezhetőbb csoportoknál) enyhíteni kívánó, a nagyobb humánus és szolidaritás irányába mutató javaslatok. Ezek részletes (bár nem teljesen precíz és számszerű) elemzése alapján úgy tűnik, hogy az Országgyűlés sokkal nyitottabb volt a szolidarisztikus-humánus, mint az ellenkező tartalmú érvekre, s inkább az előbbi javaslatokat fogadta el, még ha gyakran csak részlegesen is. Roppant figyelemreméltó, hogy a módosító javaslatok sorsát láthatóan kisebb mértékben befolyásolta a javaslatot tévő pártja, mint a kérdés tartalma, valóságos súlya. Vagyis hát ebben az esetben az Országgyűlés (többszörmű) tényleg felül tudott emelkedni a szűk pártérdekeken — így lett a törvény végül is „európai színvonalú”.

Jegyzetek

1. A munkanélküliség „kezelésének” — tagadásának, tudomásul nem vételének, egyéni felösségé alakításának, kriminalizálásának, majd fokozatos, de vonakodó beismerésének, s végül elismerésének — szomorú történetéről lásd pl. Ferge Zsuzsa: Teljes foglalkoztatás — foglalkoztatáspolitikai — munkanélküliség. Valóság, 1988/6.

2. Az 1990-es népszámlálás szerint 1990 januárjában a 14–19 évesek közül ténylegesen munkanélkülnek vallotta magát 24 000 fő (14 000 fiú és 10 000 lány).

3. Ebben az esetben ha a minimális bér emelkedik, a járadék is arányosan nő.

Semjén András

Olvasónapló

A szociálpolitika és az elosztási rendszer reformja (A Világbank jelentése¹)

A döntés-előkészítés professzionalizmusa valójában sosem jellemezte a négy évtizedes tervgazdálkodás kormányzati munkáját. A különböző időszakokban más s más okok és körülmények együttállása akadályozta meg egy szakmailag kellően megalapozott kormányzati munka kialakulását. Mindazonáltal, ha a tényleges döntések nem is alapultak mindig az alternatívák racionális mérlegelésén (hová is lett volna így a voluntarizmus?), a háttérben azért mégis voltak modellszámítások, statisztikai feldolgozások, hatásvizsgálatok — persze ezek hasznosulását erősen korlátozta a döntéshozók szakmai képzetlensége és politikai alkalmatlansága. Mára a helyzet alapjában megváltozott — a döntéshozók ugyan ma már feltehetően képesek lennének a döntéselőkészítést támogató, szakmailag igényes háttérvizsgálatok megfelelő felhasználására, ám ilyenek a mai kapkodó államigazgatási gyakorlatban egyre ritkábban készülnek. Milliárdos kérdésekben dönt rendszeresen úgy a parlament, hogy az egyes alternatíváknak még a rövid távú költségvetési hatásai sincsenek megnyugtatóan tisztázva, nem is beszélve a multiplikátorokon keresztül érvényesülő áttételesebb, bonyolultabb gazdasági hatásokról vagy esetleges társadalmi következményekről. Az ilyen módon meghozott döntések a vakrepüléshez hasonlítanak — nagyképpben fogalmazva: nagy valószínűséggel *szuboptimálisak* —, ami az ország jelenlegi helyzetében megengedhetetlen luxus.

Ebben a közegben különösen izgalmas dolog olyan munkákkal szembesülni, melyek példamutató alaposággal, széles és korszerű fogalmi apparátussal, módszertanilag is igényesen járják körül választott témájukat. A *Nemzetközi Valutaalap* vagy a *Világbank* szakértő csoportjai által készített helyzetelemzések, jelentések és javaslatok általában ilyenek — remélhetően az immár huzamos együttműködés előbb-utóbb pozitív hatással lesz a magyar államigazgatás színvonalára is.

A szociálpolitika és az elosztási rendszer reformjával foglalkozó vastag kötet egyik fő értéke a más országokkal való statisztikai összehasonlítások gazdagsága, az a nemzetközi kontextus, amelybe a magyar szociálpolitikai rendszer elemzését beágyazza. Másik fő erényét

én a történetileg kialakult ellátások redisztributív hatásainak mély elemzésében látom — ezt a célt szolgálják a háttérelmzéseként végzett incidencia-vizsgálatok, melyek segítségével feltárhatók mind a szociálpolitika diszfunkciói, mind a nem szándékolt perverz újraelosztási hatások valódi jelentősége.

Ez a többoldalú megközelítés különösen alkalmas arra, hogy szembesítsen a magyar szociálpolitika régi vagy éppen új tévhiteivel; hogy megkérdőjelezze egyes eredményeit; hogy rámutasson mindarra, ami a jelenlegi, részben épp hogy csak kiépült rendszerben ideologikus, demagóg és provinciális. Külön előnye az anyagnak, hogy nem valamiféle „egyedül helyes utat” erőltet, hanem az esetek többségében a jelenlegi helyzet bemutatása után több választási lehetőséget is nyitva hagy, de ugyanakkor világosan kijelöli azokat a kulcspontokat, ahol egyértelmű változások szükségesek.

Nagyon tanulságosak azok a szempontok, melyek segítségével a jelenlegi szociálpolitikai rendszer működését elemzik. Az első szempont a program *hatásossága*, azaz annak vizsgálata, milyen sikerrel szolgálja a program az általa megcélózni kívánt népességszámot. Sajnálatos módon a legtöbb magyar szociális ellátás egyszerre több (túl sok) célt kíván szolgálni, ami az egy-egy cél szempontjából tekintett hatásosságot nemcsak gyengíti, de esetenként nehezen értelmezhetővé is teszi.

(A szociális programok költségeit is figyelembe veszik a program *belső hatékonyságának* megítéléséhez. Egy célzott program hatékonyságát minősíti a juttatások a célnépességen kívülre történő „elszivárgásának” mértéke. Univerzális programok esetén a hatékonyság az univerzális program költségeinek egy azonos általános célú, de szűkebb, célzottabb program költségeivel való összehasonlításában vizsgálható.)

A következő szempont a program *pénzügyi megalapozottsága, fenntarthatósága* — ide tartozik a program költségvetési hatásainak elemzése, pl. a nem az általános adóbevételekből, hanem címkézett hozzájárulásokból finanszírozott juttatásoknál annak vizsgálata, hogy az adott hozzájárulási kulcsok elég magasak-e az ellátások finanszírozására. A fenntarthatóság vizsgálata arra is kiterjed, nem okoz-e a program finanszírozása nemkívánatos mellékhatásokat más célok, pl. a foglalkoztatottság vagy a nemzetközi versenyképesség szempontjából.

A negyedik szempontot a program *ösztönzési hatásai* adják — ezek elemzése kulcsfontosságú egy adott szociálpolitika allokációs hatékonyságának megítélése szempontjából. Olyan kérdésekre kell itt választ adni, hogy hogyan befolyásolja egy adott program a termelési tényezők (pl. munka) keresletét és kínálatát, vagy a megtakarításokat.

A nyugati társadalmakban a szociálpolitikai rendszerek három fő típusát szokták megkülönböztetni:² 1. a *kontinentális európai* (bismarcki) hagyományt, amelyben az ellátások a kötelező társadalombiztosításra épülnek (pl. Ausztria, Németország); 2. a *szociáldemokrata* modellt, amely főleg általános adóbevételekből finanszírozott univerzális ellátásokra épít (pl. skandináv országok); és 3. a *modern liberális állam* (pl. USA) szociálpolitikáját, amelyben a kormányzatnak csak *reziduális* a szerepe a jóléti szektorban, s ahol fontos tere van a rászorultsági alapon járó juttatásoknak, valamint az adórendszer szociálpolitikai célú felhasználásának (az adóalapról, illetve az adóból történő jóváírásnak).

Érdekes megfigyelni azt a tendenciát, ahogy az eredendően bismarcki típusú magyar szociálpolitika először elmozdult a szociáldemokrata modell felé (általános adóbevételekből finanszírozott családi pótlék és a széles körű természetbeni társadalmi juttatások rendszere, nyugdíjrendszer kiterjesztése), miközben pl. a személyi jövedelemadó-rendszer bevezetésével párhuzamosan egyes liberális szociálpolitikai elemek is megjelentek benne. A Világbank javaslatai is zömmel ezeket a modern liberális államra jellemző tendenciákat erősítene — de nem ideologikus megfontolásokból, hanem mert az ország gazdasági fejlettségével a nem célzott, szolidarisztikus-univerzalisztikus ellátások túl széles rendszere nem áll összhangban.

Ma már közhely, hogy Magyarországon az állam túlzott méretűvé vált, a jövedelem-centralizáció és a költségvetési redisztribúció mértéke egyike a világon a legmagasabbaknak. Ehhez képest figyelemreméltó (s egyben az államháztartás oly sokat emlegetett reformjának lehetőségeit is némiképp behatárolja), hogy Magyarország — a kormányzat (fogyasztói árkiegészítések és lakásszubszenciók nélküli) szociális kiadásainak a GDP-hez viszonyított aránya alapján — az OECD-n belül a 80-as évek közepéig inkább az alacsonyabb jövedelmű OECD-országok (Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország, Törökország) csoportjába illeszthető, mint az ún. szociális jóléti államokéba (pl. Hollandia, Svédország, Németország, Franciaország). Ez az általános fejlettségi színvonalunk szempontjából normálisnak tekinthető aggregált arányszám azonban jelentős belső aránytalanságokat takart. Miközben a nyugdíjakra, táppénzre vagy a családi pótlékre fordított kiadások GDP-hez viszonyított aránya (demográfiai okokkal nem indokolható módon) még a jóléti államokhoz képest is rendkívül magas, az egészségügyi kiadások vagy a munkanélküliséggel kapcsolatos kiadások aránya elmaradt az összehasonlítható országokétól. Az oktatási kiadások részaránya sem érte el a szociális jóléti államokban megfigyelhető színvonalat.

Miközben azonban az OECD országokban a 80-as években lefékeződött a jóléti szféra részarányának növekedése, Magyarországon ez a növekedés az évtized második felében is töretlen volt. (Növekvő jóléti kiadások stagnáló gazdaság mellett!) Ennek hatására jelenleg a jóléti kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya Magyarországon már a szociális jóléti államok színvonalához közelít, ami nem indokolható az ország gazdasági fejlettségével. Ez a magas jóléti kiadási arány azonban az OECD-országokétól eltérő módon finanszírozódik. Miközben a társadalombiztosítási járulék munkaadók által fizetett része a legmagasabb a világon, a személyi jövedelemadóból befolyó bevételek a széles körű mentességeknek és az adózás alól kibújók nagy számának betudhatóan rendkívül alacsonyak. (A személyi jövedelemadó 1988–89-ben az összes adóbevétel 9,5%-át teszi ki miközben az OECD alacsonyabb jövedelmű országcsoportjában 25%, a szociális jóléti államokban pedig 33% volt a megfelelő arány az évtized átlagában. A GDP-hez képest az SZJA összevétele Magyarországon csak 50%-ra rúg, míg a fenti két országcsoport megfelelő adata 7 illetve 15%.)

Ily módon a magyar szociálpolitikai rendszert a piaccgazdaságokban szokásosnál jóval nagyobb mértékben finanszírozzák közvetlenül a munkaadók. A végső „adóteher” mindazonáltal a monopolizált ter-

mékipiacok és a külkereskedelem nem teljes körű liberalizálása miatt valószínűleg áthárítható a munkavállalókra, a magasabb árakon és/vagy a nyomott béreken keresztül.

Az ún. „szocialista elosztási rendszerre” jellemző, hogy a munka hozadékának egy részét a dolgozók nem bérként, hanem a költségvetéstől pénzbeli vagy természetbeni társadalmi juttatásként kapták meg. A közvetlen munkajövedelmek GDP-n belüli aránya Magyarországon valóban elmarad számos piacgazdaságétól, de ha a bérek terheit is beszámítjuk, a munkaköltségek aránya Magyarországon — bár nem éri el a szociális jóléti államokban szokásos magas szintet — meghaladja a világpiacon velünk versenyző alacsonyabb jövedelmű országokban megszokott színvonalat. Így — legalábbis a versenyképességi megfontolások szempontjából — nem helytálló az az elterjedt vélekedés, miszerint a szociális jövedelmek csökkenésére csak a munkajövedelmek egyidejű növekedése mellett kerülhet sor. (Persze, amennyiben az adóteher végső soron a munkavállalókra esett, a bérjárulék elkerülhetetlen csökkenése végül magasabb reáljövedelmek létrejöttét is eredményezheti.)

Mivel a nemzetközi versenyképesség biztosítása miatt a munkáltatók által fizetett bérjárulékok feltétlenül csökkenteni kell, a magyar lakosság előtt csak két választás van: ha ragaszkodik a szociális jövedelmek elért magas szintjéhez, növelnie kellene hozzájárulását (nyugdíjjárulék- vagy jövedelemadó-növekedés formájában), hogy a nettó szociális transzferek GDP-hez mért aránya közelítsen a hasonló jóléti orientációjú országokéhoz (jelenleg 17⁰/₀ a jóléti államokra jellemző 11⁰/₀-kal szemben). Ha pedig ez a politika nem tűnne követhetőnek, akkor csökkenteni kell a szociális jövedelmek szintjét, anélkül, hogy ezzel párhuzamosan a jövedelemadó-szint is csökkenne.

E két lehetőségből kétségkívül ez az utóbbi tűnik követhetőbb megoldásnak. Ebből következően a szociálpolitika reformjának két alapkérdésre kell választ találnia: hogyan javítható a jelenlegi szociális programok *hatékonysága* (azaz: egy adott kiadási színvonal mellett hogyan lehet a legmagasabb jólétet biztosítani); és hogyan lehet a megmaradó jóléti kiadásokat úgy *célozni*, hogy — bár egyes háztartások kevesebb nettó szociális transzfert kapnak — mégse növekedjék a szegénység kockázata a társadalomban. Egy ilyen politikának úgy kell a szociális kiadásokkal a sérülékenyebb társadalmi csoportokat megcéloznia, hogy azok ne kerülhessenek a társadalmilag elfogadható jövedelem-minimum alá. *Ez óhatatlanul a középrétegek által élvezett szociális transzferek csökkenésével jár.* E transzferek mértéke eddig sem volt elégséges a rétegek fokozatos lecsúszásának megakadályozására — a jelentés készítői szerint e középrétegek érdekeit az ilyen szociális jövedelmeknél jóval inkább szolgálják a gazdaságot erősítő és a munkaerőpiac rugalmasságát fokozó intézkedések.

Felesleges lenne ehelyütt részletekbe menően elemezni az egyes szociális ellátásokra vonatkozó konkrét világbanki reformjavaslatokat, hiszen ezek summázatát a lap egy korábbi száma már közölte.³ Emellett e javaslatok nagy része mára beépült a kormányzat jóléti politikájába, s meglehetősen nagy közismertségnek örvend. Mindazonáltal úgy érzem, hogy egy területről, jelesül a szociális segélyezésről mégis érdemes kicsit részletesebben szólnom, mégpedig elsősorban azért, mert ebben a kérdésben a jelenlegi magyar kormányzati politika

— miközben általában előszeretettel hivatkozik népszerűtlen lépéseinek „tálalásánál” a nemzetközi pénzügyi intézmények javaslataira — szemléletében jelentősen különbözik a jelentésben szereplő reformjavaslatról.

Mint *Atkinson*⁴ is megállapítja, a szegénység kiterjedéséről, mértékéről alkotott ítéletünket alapvetően befolyásolhatja néhány módszertani kérdésben elfoglalt álláspontunk: a *szegénységi indikátor* (pl. rendelkezésre álló jövedelem, bruttó jövedelem, fogyasztási kiadások), a *szegénységi küszöb* (pl. átlagjövedelem 50%-a, jövedelmi medián 50%-a, hivatalos létminimum, nemzeti alapnyugdíj nagysága), az *elemzési egység* (pl. háztartás, család, nukleáris család), és az *ekvivalencia-skála* (az eltérő összetételű családok fogyasztási egységekre való átszámításához alkalmazott súlyok) megválasztása. Akárhogy is döntünk azonban ezekről a kérdésekről, bizonyosra vehető, hogy ma Magyarországon *nagyságrendi* eltérés van a szegénység problémájával küzdők és a rendszeres szociális segélyben részesülők száma között.

1989-ben mintegy egymillióan éltek a megfelelő egy főre jutó létminimum alatt, és csak 48 000-en részesültek rendszeres segélyben. Ez — legalábbis részben — annak tudható be, hogy e segélyezés, nemzeti szintű jogosultsági kritériumok híján, önkormányzati hatáskörben történik, továbbá hogy a segélyek finanszírozásához rendelkezésre álló források az önkormányzatoknak nyújtott normatív támogatási rendszer jellegéből adódóan *ex ante* képződnek, és csak nagyon csekély közülük van a valós rászorultság mértékéhez. Miközben a *fiskális demagógia* önkormányzati önállóságról, sőt, a „méltányosság helyi normáiról” beszél, pusztán a lakóhelyi hovatartozás alapján nap mint nap sérül a *horizontális méltányosság*, az egyenlők egyenlő kezelésének elve. Míg a városokban a segélyek odaítélése többé-kevésbé normatív módon, helyi jogosultsági kritériumok alapján, rutinszerűen történik, addig van olyan kistépülés, ahol minden egyes kérelem elbírálásához képviselő-testületi döntés szükségeltetik! Kis településeken a segélyek stigmatizáló hatásának a veszélye is nagyobb, ami csökkenti az igénybevételi arányt (take-up) a rászoruló körében. (Bár egy jogosultság nélküli ellátásnál önmagában e kategória értelmezése is nehézségbe ütközik.)

A jelentésben szereplő javaslatok közös eleme valamilyen országosan egységes jogosultsági kritériumok bevezetése, továbbá a rászorultság elbírálásához használt *elemzési egység* megváltoztatása. Az elemzési egység jelenleg ugyanis a háztartás, de úgy, hogy a nem közös háztartásban élő hozzátartozók (családi felelősség!) is beszámítanak a tényleges segítség meglététől teljesen függetlenül. Ehelyett a *Jelentés* a nukleáris családot (férj, feleség, eltartott gyermekek) javasolja egységként alkalmazni, ami önmagában is föltehetően növelné a szegény népesség létszámát (v. ö. *Atkinson* i. m.).

Az egyik javaslat szerint az egész szociális segélyezést a központi költségvetésre kellene bízni, *nemzeti jogosultság* alapján. Mivel azonban egy ilyen javaslat elfogadása a jelenlegi politikai környezetben nem tűnik túl valószínűnek, legalább arra kellene törekedni, hogy világos és egységes adminisztratív szabályozás vonatkozzék az egész országra, és az igénybevételi hányados emelkedjék. Elvben — a jelenlegi, diszfunkcionális, harmadik gyerek után járó adóalap-kedvezmény eltörlése mellett — visszaigényelhető adóelengedés (refundable tax credit) is

szolgálhatná a minimum-jövedelmet biztosító szociális védőháló célját a segélyezés helyett — de ez csak a határadókulcsok növelésével lenne finanszírozható, ráadásul egy rászorultsági alapú ellátás kétségkívül jobban tud alkalmazkodni az igények heterogenitásához.

A jogosultságot érintő fenti javaslatokkal párhuzamosan a segélyek jelenlegi finanszírozási rendszere is módosításra szorul. Ha a segélyezés jogosultsági alapon ugyan, de mégis helyi hatáskörben marad, akkor egy teljes egészében központi, *ex post* finanszírozás túlköltekezésre ösztönözné az önkormányzatot. Épp ezért a *Jelentés* egy együttes, megosztott központi-helyi *ex post* finanszírozási rendszert vázol.

Jó lenne, ha a szociálpolitika reformja során a kormány a társadalmi méltányosságot, a támogatások jobb célzottságát képes lenne ösztönözni az alacsony adminisztratív költségekkel és az univerzalisztikus szociálpolitika elemeinek megőrzésével, valahogy úgy, ahogy azt a *Világbank* is javasolja — pl. az univerzalisztikus ellátások jövedelemadózási hatálya alá vonásának segítségével. S jó lenne, ha majd a bevezetett reformok hatásvizsgálata is legalább ilyen színvonalon készülne el — kormányzati kivitelezésben.

Jegyzetek

1. Hungary, Reform of the Social Policy and Distribution System, Draft Report No. 9349—HU *The World Bank* (p. xviii+110+Annexes) February 8, 1991.

2. Lásd erről bővebben G. Esping—Andersen műveit, pl. G. Esping—Andersen—J. Micklewright: *Welfare State Models in OECD Countries: An Analysis for the Debate in Eastern Europe*, UNICEF.

3. Ch. Kessides—K. Davey—J. Micklewright—A. Smith—C. Hinayon: Szociálpolitika és az elosztási rendszer, *ESÉLY*, 1991/2. 47—60. old.

4. A. B. Atkinson: *Comparing Poverty Rates Internationally: Lessons from Recent Studies in OECD Countries*, Suntory—Toyota International Centre for Economics and Related Disciplines, p. 30.

Néhány megfontolás egy válságkezelő szociálpolitikai program társadalombiztosítási vonatkozásaihoz

Az egyre mélyülő társadalmi, gazdasági válság közepette, a következő néhány esztendő válságkezelő szociálpolitikai programjának elkészítéséhez elengedhetetlen feltétel, hogy kijelöljük a stabilizáció *társadalmi prioritásait*. Ez viszont a jelenlegi válság társadalmi összetevőinek rövid áttekintését előfeltételezi.

A legsürgetőbb szociálpolitikai tennivalók körvonalazásakor abból kell kiindulnunk, hogy a mai magyar társadalomban erős *dezintegrációs tendenciák* mutatkoznak, amelyek kezelésére egyelőre sem a (nehezen) átalakuló gazdaság, sem a „más célra” kitalált, és a tervgazdasági vonásokat a gazdaságénál mélyebben, illetve tovább (lényegében máig) őrző szociálpolitika nem képes. A szociálpolitika mai intézményrendszere és elosztáspolitikája *strukturális* okoknál fogva képtelen reagálni a dezintegráció fő törésvonalára, amely ott húzódik, ahol markánsan elválnak egymástól a polgári fejlődésbe — így vagy úgy — bekapcsolódni képes társadalmi csoportok, illetve azok, amelyek mintegy *kiszakadnak* a társadalmi integrációból: nem „csak” szegények, hanem élethelyzetüket az intézményekből való kirekesztettség, joghiányok, a legelső helyzetekbe való beszorítottság, illetve társadalmi tagságuk elvesztése jellemzi. A társadalmi integráció e — rendies alapú — felbomlása rövid távon alig kezelhető feszültségekkel jár, amelyek erős társadalmi-területi szegregálódásban, szociálpolitikai válsággócok kialakulásában jelentkeznak. E folyamatokat a mai szociálpolitika működése nemhogy ellensúlyozná — automatizmusai, tehetetlensége és gyenge hatalmi-érdekképviselési pozíciója folytán inkább a diszfunkciók szaporodásához, illetve az elviselhetetlenné váló társadalmi egyenlőtlenségek megtézéséhez, „felhangosításához” járul hozzá.

Még veszélyesebbek azonban az integráció felbomlásának hosszabb távú hatásai. A dezintegrációs jelenségek rögzülése ugyanis az átalakulás egyik legfőbb politikai akadályává válhat, amennyiben a folyamat felerősödése, a „két Magyarország” közötti távolságok növekedése, jelentős társadalmi csoportok tömeges leszakadása előbb-utóbb rob-

banással fenyegethet, és levezethetlenné váló (jobb-és/vagy baloldali) szélsőségek szociológiai bázisát képezheti.

Ezért az integrációs potenciálok erősítése nem egyszerűen szociálpolitikai, hanem *társadalompolitikai* alapkérdés.

Egy válságkezelő szociálpolitikai program megnyugtató kidolgozása számos szakértő együttműködését feltételezi. Az itt felvázolandó gondolatok azonban csak a társadalombiztosítással foglalkoznak, s ezen belül is a hangsúlyt elsősorban a társadalombiztosítás mai *funkciózavarainak* felszámolására és modern *integratív intézményrendszerre* való átalakítására helyezik.¹

A társadalombiztosítást mint *jövedelem-újraelosztó* rendszert fogom fel, amelynek „előnye” minden más jövedelem-újraelosztó megoldással szemben, hogy egyszerre képes arra, hogy bizonyos általános *szociális alapjogokat* szavatoljon, és ugyanakkor rugalmas, piacconform *pénzügyintézetként* illeszkedjék az átalakuló gazdasági szisztémába.

E két — már rövid távon is előmozdítható, a dezintegrációt feltartóztatni, és *egyidejűleg* bizonyos gazdaságpolitikai prioritásokat szolgálni képes — funkciója mellett röviden vázolni igyekszem majd azt a lehetséges szerepet is, amelyet a társadalombiztosítás *tőketulajdonosként* a privatizációs folyamatban betölthet, s amely ugyanakkor szolgáltatásai *hosszú távú* színvonal-emelésének biztonságos alapjait teremtheti meg.

A programvázlat elé még néhány előzetes megjegyzés kívánczik.

Először:

Minthogy a társadalombiztosítást a folyó jövedelmek újraelosztásának rendszereként fogom fel, vitatni és (remélhetőleg meggyőzően) bírálni fogom az utóbbi idők ama változásait, amelyek jövedelembiztonságot szolgáló pénzbeni ellátásokat „kitettek” a társadalombiztosításból *annak érdekében*, hogy az egészségügyet „bevegyék”, az egészségügyi ellátást — úgymond — biztosítási alapra helyezték. Ez a változás — mint azt többen kifejtették² — a hatékonyabban működtendő egészségügy megteremtéséhez jottányival sem visz, nem vihet közelebb, viszont súlyos zavarokat és hovatovább feloldhatatlan konfliktusokat okoz a társadalombiztosítás egyéb funkcióiban, ellátásaiban.

Ezért érvelni fogok annak sürgős szüksége mellett, hogy a mai helyzet megváltozzék, és az egészségügy finanszírozása ismét kikerüljön a társadalombiztosítás rendszeréből. Az alábbi társadalombiztosítási program így az egészségügy (átalakítandó) szervezeti rendszerének és finanszírozásának elgondolásaival *nem* foglalkozik.

Másodszor:

Már itt, előljáróban hangsúlyoznom kell, hogy olyan társadalombiztosítási programot igyekszem felvázolni, amely súlyos és komolyan vett keretfeltételként számol a következőkkel:

a) A társadalombiztosítás forrásai a közeli években semmiféle járuléknöveléssel nem bővíthetők, mert a mai magas járulékok és a magas adók mellett további terhelést sem a lakosság nagy része, sem a gazdálkodók nem bírnak el. Javaslatot fogok tenni ugyanakkor a járulékok megosztásának módosítására, valamint a járulékok és a (velük egyelőre rokon) személyi jövedelemadók közötti nagyobb átjárásra, *összehangolt* szabályozásukra és bizonyos átcsoportosításokra. Hozzá kell tennem, hogy rövid távon (a következő két-három évben) nem tartom reálisnak a járulékok mérséklését.

b) Sokak egybehangzó okfejtésével, valamint az eddig ismertté vált válságkezelő programok³ prioritásaival egyetértve és azokkal összhangban, alapvető kiindulásnak tekintettem, hogy a társadalombiztosítási ellátások szükséges javításában *minden* olyan megoldást kerülni kell, amely — akár rejtetten — inflációnövelő hatású lehet. Sőt. Igyekszem érvelni olyan átrendezés, struktúraváltás mellett, amely a társadalombiztosításban ma elrejtőzködő inflációgerjesztő tételektől a rendszert megszabadítja. A javasolt ellátásbővítések forrása mindenekelőtt az átcsoportosítás: azok a társadalombiztosítási rendszer *jövedelem-újraelosztó* szerepének hatékonyabb érvényesítésére épülnek. Abból indulok ki ugyanakkor, hogy az állami költségvetés mai elszívó hatása mérséklődik, s így az inflációval arányos (mert a keresetek emelkedésével automatikusan bővülő) forrásaival a társadalombiztosítás maga rendelkezhet.

c) A társadalombiztosítás funkcióváltásának megítélésem szerint afelé a hosszabb távú cél felé kell törekednie, hogy a „szociálpolitikai jövedelmek” (mindenekelőtt a nyugdíj, a táppénz, de bizonyos anyasági ellátások is) a munkajövedelmekkel *integrálódjanak*, azaz a hozzájárulásokkal arányosan fedezzék az emberi élet szükségleteit azokban az életszakaszokban is, amikor az emberek (átmenetileg vagy véglegesen) nem dolgoznak. Tegyük ezt pedig úgy, hogy ugyanakkor a megélhetés *minimumait* a társadalom mindenkinek a *lét jogán* szavatolja. A két elv — a „biztosítási” és a „szolidaritási” — nyilvánvalóan *ütközik* egymással, és konfliktusuk mérséklése meglehetősen gazdag társadalmat előfeltételez. A közeli években — oly távol a gazdagságtól — konfliktusuk *éleződésével* kell számolnunk.

Tekintve azonban, hogy a leszakadó szegénység mértéke és veszélye, nyomában pedig a *mindent* elsöpörni képes társadalmi dezintegráció fenyegetése igen nagy, a *legrövidebb távú* prioritásnak a folyamat megállítását, azaz bizonyos *szolidarisztikus* *elemek erősítését* tartom. A két elv közötti konfliktus mérséklésére az általános társadalombiztosításon *kívüli* csatornák megnyitásában, illetve élénkítésükben látok módot. Segíteni kell olyan formák létezését is, amelyekben keresztül a társadalom tehetősebb rétegei a hozzájárulási-biztosítási logika szabályai szerint jutnak magasabb színvonalú *kiegészítő* ellátásokhoz. Szükségesnek — és középtávon már lehetségesnek is — tartom azonban, hogy a „biztosítási” elv egyenrangú fontossága az általános társadalombiztosításon belül is fokozatosan érvényesülhessen, erősödhessen. Ez bonyolult politikai döntéseket, állandó érzékeny egyensúlyteremtő képességet kívánó folyamat, amely nélkül viszont könnyen előállhat, hogy a társadalombiztosítás a szegények „szegény” ellátóformájává válik, s utóbb *maga* lesz a leszakadás intézményesült előmozdítója.

Az önállóvá vált társadalombiztosítás eddigi funkcióiról — röviden. (Avagy: mitől gazdag a társadalombiztosítás, és mitől szegények az ellátottjai?)

A társadalombiztosítás egészen a legutóbbi időig, pontosan 1989. január 1-éig az állami költségvetés egyik szokványos ágazata volt. A „szokványos” jelző itt azt jelenti, hogy bevételi oldalról szabályo-

zását a költségvetési gazdálkodás szempontjai, kiadási oldalról pedig egyfelől *ugyancsak* az előbbieket, valamint a párt gazdaságpolitikájának mindenkorai foglalkoztatás- és életszínvonal-politikai elgondolásait alakították. A korábbi évek — valójában az adott rendszerben „értelmetlen” — elkülönített társadalombiztosítási mérlegeiből kimutatható, hogy a bevételek rendre meghaladták a kiadásokat, s a *szufficitet* a költségvetés — egyéb céljai finanszírozására — lényegében ellenállásmentesen átcsoportosíthatta. Ebben az értelemben nem jogosulatlan azt mondanunk, hogy a korábbi társadalombiztosítás mindenekelőtt a lakossági jövedelemkiáramlás korlátok között tartásának, illetve a lakossági és gazdálkodási jövedelem elvonásának az eszköze volt.

A társadalombiztosítás 1989-es leválasztása *nem* jelentett tényleges önállósulást, nem jelentette a költségvetés-gazdálkodási meghatározottságok háttérbe szorulását, és semmiképpen nem jelentett a fogyasztót preferáló fordulatot. Ugyanakkor kétségtelenül *átalakultak* a költségvetéshez való viszony prioritásai, és hamarosan „jótékonyan” tág mozgásteret nyertek maguknak olyan érdekek, amelyek hovatovább a költségvetésen belül már nem voltak kezelhetők, de megtörésükre az állam vagy képtelen volt, vagy — rejtett — megtartásuk, sőt, erősítésük kifejezett központi szándékokkal találkozott.

Az önállósítás elsődleges mozgatórugója az volt, hogy az adott szabályozások mellett az oly hosszan *szufficitest* társadalombiztosítás *deficitbe* fordult. (Ez előbb-utóbb bekövetkező „természetes” fejlemény volt. A társadalombiztosításban döntő súlyt képviselő keresetarányos járandóságok ugyanis „automatikus” költségnövekedést eredményeztek: az *egykori* bevételekhez képest a jelenkori kiadásokat tetemessé duzzasztotta már maga a teljes foglalkoztatással lényegében teljessé vált nyugdíjjogosultság is, nem is beszélve a megfelelő munkanélküli ellátások híján rohamosan növekvő leszázalékolások vagy a csaknem teljeskörűvé lett anyasági és családi ellátások költségvonzatairól.) 1989 volt az első év, amikor a költségvetésnek a bevételeknél *nagyobb* társadalombiztosítási kiadásokat kellett volna állnia.⁴ Minden érdek amellet szolt tehát, hogy az amúgy is krónikusan deficitest költségvetés a közel 200 milliárdos tételtől szabaduljon.

Az önállósítással azonban más előny is járt: az állami költségvetés nagybani hitelezőhöz jutott, méghozzá csaknem ingyen. Az új szabályozók ugyanis meglehetősen kötött pályákra terelték a társadalombiztosítás többletbevételeinek felhasználhatóságát. Azokból — az akkori parlament rendelkezései szerint — mindenekelőtt hosszú lejáratú állami kötvényeket és diszkont kincstárjegyeket kellett vásárolni. (Az 1990-es évben először fizetett osztalékok mutatják: a hozam arcpírítónan csekély. A társadalombiztosítás átlagos osztalék-bevétele 4,6 százalékos, ami a múlt évi legalacsonyabb lakossági kamatoknak is csak mintegy 1/6-a!)

Az önállósítás további értelme, hogy általa mind a nemzetközi, mind a hazai nyomás miatt hovatovább már fenn nem tartható központi támogatásokat lehetett jótékony lepel alatt továbbra is folyósítani.

Az önállósítás igazi nyertesei a monopolhelyzetben lévő gyógyszer-gyártó és -forgalmazó cégek voltak. Leválásakor (pontosabban: 1988-tól) a társadalombiztosítás „megörökölte” ugyanis az addig átlag évi 6, azóta évi 27—43(!) százalékkal növekvő gyógyszer-támogatásokat

(ez utóbbiaknak — szakértői becslések szerint — legkevesebb 80—85 százaléka a termelőkhoz, forgalmazókhoz kerül, és csak a fennmaradó rész a klasszikusan társadalombiztosítási szolgáltatásnak tekinthető lakossági gyógyszerár — kiegészítés, illetve az egészségügyi intézményi — felhasználóknak nyújtott támogatás.) Ezzel a magyar gazdaság elsőszámú exporttermékeinek „költségvetési” támogatása maradhatott fenn — máshol elrejtve — akkor is, amikor a nemzetközi hitelezők és a szigorú monetáris politika a központi támogatások általános lefaragását vette célba.

A monopolhelyzetű gyógyszergyártók és -forgalmazók — járulékfedezet nélküli — „biztosítási” finanszírozása mellé 1990-ben újabb nagyfogyasztó társult: a magyar egészségügy. Igaz, a költségvetésből a társadalombiztosításba való átemelését az ún. forráscsere kísérte (az időközben állampolgári jogúvá tett családi pótlékot ezentúl a költségvetés finanszírozza), csakhogy a cserével a társadalombiztosítás egy távlatilag (és már az eltelt rövid időben is érzékelhetően) robbanásszerűen dráguló, a költségvetés pedig — a csökkenő gyerekszámok miatt — relatíve csökkenő kiadási tételt örökölt. A tetejében a társadalombiztosítás *gyenge* érdekérvényesítő képességű fogyasztóival — a nyugdíjasokkal, a betegekkel, a gyermekes családokkal — szemben két olyan szereplő jelent meg (összefonódó természetes érdekeik folytán ráadásul *egyesült erővel*), akiknek érdekérvényesítési törekvései korábban a költségvetésen belül, a támogatásokért folyó versenyben az ipari, mezőgazdasági lobbykkal szemben rendre sérültek. Így az árrobbanásnak az „elhalasztott kereslet” bumeráng-effektusaival tetézett feszítő hatásai most különös erővel törnek elő, s visszaszoríthatatlan érvényesítésük a társadalombiztosítás alapfunkcióinak ellátását fenyegeti.

Mindezenközben a lakossági fogyasztók az elmúlt évek alatt az elátások relatív értékvesztését szenvedték el. (Ennek valódi oka nem a pénzhány, hanem a társadalombiztosításra átruházott állami költségvetési feladatok túlsúlya.) A járulékfedezetek nélkül „átvett” fenti két nagy „költségvetési jellegű” tétel ugyanis ma már a társadalombiztosítási kiadások 27—28 *százalékát* teszi ki. Ez a mintegy 120 milliárdos súly — tetézve az inflációs többletbevétel költségvetési lecsapolásával — effektíve *lehetetleníti* a lakossági pénzbeli kifizetésének szinten tartását. A logikus eredmény pedig az egyes lakossági szükséglettipusok *egymással* való szembefordítása, a tűzoltójellegű módosítások megszorodása, valamint a *filozófia-váltásban* oly élénken hangoztatott „hozzájárulási-biztosítási elv” mind nagyobb mérvű megsértése. Meg kell jegyezni, hogy közben — mert a járandóságok tömegesen süllyednek a létminimumszint alá — a költségvetés segélyezési tétele (még ha nagyságrendjében csekély is) rohamosan nő, és egyre elégtelenebbül szolgálja a vele szemben támadt többszázeres „keresletet”.

A társadalombiztosítás átalakításának ezért első számú feltétele, hogy az „idegen” és árrobbanásos tételek belőle kikerüljenek. Az egészségügy leválasztása, külön járulékfedezettel és/vagy adóbevételekkel való finanszírozása, külön önkormányzatának felállítása a leg sürgetőbb teendő. De *egyidejűleg* sort kell keríteni a ma már több mint 35 milliárd forintnyi gyógyszer-támogatás nem-lakossági részének leválasztására, s — gondolom — a megfelelő monopóliumellenes

lépések, antiinflációs támogatás-leépítési beavatkozások foganatosítására.

Ekkor kezdődhet a társadalombiztosítás tulajdonképpeni átalakítása.

A társadalombiztosítás: a jövedelmi biztonságot szavatoló pénzügyi rendszer

Mint említettem, a társadalombiztosítás átalakításában elsőrendű szempontnak tartom a világos *funkcióváltást*. A tervgazdálkodástól megörökölt kvázi-költségvetési szerepvállalást (a „rég” típusú állami költségvetés „helyettesének” szerepkörét) fel kell váltania annak, hogy a társadalombiztosítás a lakosság jövedelmi biztonságát szavatoló szolgáltatássá váljon, amely mind a *minimális ellátásokat*, mind a dolgozó évek alatt *elért élethelyzet megőrzését* garantálja, ugyanakkor a gazdasági életben meghatározott befektetési és hitelezési funkciókat betöltő *pénzügyi intézményként* működik.

A funkcióváltás sikerének számos előfeltétele van.

Mindenekelőtt politikaiak: a társadalombiztosításban jelentős *hatalmi átrendeződésnek* kell végbemennie. A funkcióváltás merő óhajból akkor válhat ugyanis megközelítő realitássá, ha a társadalombiztosítás mai *államigazgatási* jellegű igazgatását a finanszírozók (a munkáltatók és a munkavállalók), valamint a felhasználók képviselőit megtestesítő választott *önkormányzatok* veszik át. A parlament törvénykezési jogának persze fenn kell maradnia, sőt, erősödnie kell. De a törvények szabta keretek között mind a konkrét rendelkezések kialakítását, mind a napi irányítást, mind a gazdálkodás feletti felügyeletet (beleértve a törvényi korlátok között tartott — mert ellátási felelőssége miatt sohasem teljesen „szabad” — befektetési és hitelezési politika kialakítását) az *önkormányzatnak*, illetve a *neki* felelős apparátusnak kell végeznie.

Ma e helyzettől igencsak távol vagyunk. A társadalombiztosítást az állami költségvetésről leválasztó 1988. évi XXI. törvény ugyan kimondta, hogy az önállósítást egy megfelelő önkormányzat felállításának kell követnie, de az *mindmáig* nem született meg. Így ma a 450 milliárd Ft-tal gazdálkodó társadalombiztosítás felett az államigazgatás rendelkezik — lényegében ellenőrzés nélkül. A GDP mintegy egyötödének teljhatalmú gazdái: a pénzügy-, illetve a népjóléti miniszter, mindenekelőtt pedig a társadalombiztosítási főigazgató. A parlament szerepe a választások óta ugyan valamelyest erősödött, de sem eszköze, sem apparátusa a tényleges ellenőrzésre és befolyásolásra nincsen. S ha volna is — a társadalombiztosítás kérdése nincs, és még sokáig nem lesz a gazdasági, társadalmi, politikai rendszer-váltás megannyi szabályának kialakításával elfoglalt országgyűlés törvénykezési prioritás-listájának élén. De még ha a törvényalkotásban a társadalombiztosítás sürgető ügyei a mainál nagyobb figyelmet kapnának is, a parlament ésszerűen — mint említettem — a társadalombiztosítás gazdálkodásának csak a *kereteit* szabhatja meg, s az ellátásokra, a járulékokra, a minimumokra vonatkozó fő szabályokat fektetheti le. A mindennapi működés, azaz a törvények szellemének és betűjének végrehajtása nagy súlyú önkormányzat nélkül nem biztosítható.

Ezért igen sürgős, hogy létrejöjjön és életteli tartalommal telítődjön a *munkáltatók, a munkavállalók és a legnagyobb felhasználók köréből választott, gazdálkodási, ellenőrzési jogokkal bőségesen felruházott, és a társadalombiztosítás jövedelmeinek növelésében érdekeltté tett, folyó ellátásaiért pedig felelősséget vállaló önkormányzati típusú irányítás rendszere.*

Egy további előfeltétel a társadalombiztosítási jogok és kötelezettségek újraszabályozása — átgondolt egységben. A mai rendelkezések ugyanis döntő többségükben a teljes foglalkoztatottság letéteményeseiként működő állami szektorbeli munkaadókra illetve foglalkoztatottjaikra illeszkednek. Megoldatlan és bizonytalan az új magánvállalkozások, mindenekelőtt a vegyes vállalatok foglalkoztatottjainak helyzete — mind járulékaik befizetése (főleg a munkáltatóiaké), mind jogosultságuk folyamatosága ma hadilábon áll. Ráadásul — sajátos módon — a magánszféra térnyerésével a társadalombiztosítás bevételi pozíciója romlik, amit élénken mutattak a múlt év éleződő csatái a „nem fizető” gazdálkodók és a járulékaikért „perbe szálló” társadalombiztosítás között.⁵

A hatékony és életszerűen működő önkormányzat létrejöttén, valamint a társadalombiztosítás jövedelmi biztonságát erősítő szabályozók megalkotásán túl, a társadalombiztosítás belső szerkezetében és szervezetirendszerében is komoly átalakításoknak kell történniük. Az átalakításoknak egyfelől a *bevételi és a kiadási politika közötti közvetlenebb kapcsolat* megteremtését, másfelől a méltányosabb és célirányosabb *jövedelem-újraelosztást* kell előmozdítaniuk.

E célok jegyében mindenekelőtt a járulékok ésszerű megosztásán — mint alapvető bevételi forráson — nyugvó *három*⁶ *elkülönült társadalombiztosítási ágazatot* kellene kialakítani, amelyek sajátos funkcióiknak megfelelő önálló szervezetekben, illetve azok *föderatív testületébe* tömörülve működnek.⁷

E három ágazat: az idős- és nyugellátást folyosító *nyugdíjpénztár*; a családi járandóságokat, illetve a gyerekek jogán járó ellátásokat finanszírozó „*családi kassza*” (ahová a mai társadalombiztosítás „nagy” tételei közül az anyasági és a szülési-gyermekeggyi segély, a gyés, a gyed, valamint az érveim szerint a társadalombiztosításba *visszaahelyezendő* családi pótlék tartozna, de ez a szervezet finanszírozhatná a „határhelyzetet” megtestesítő árvaellátásokat, illetve a fogyatékosoknak járó különleges járandóságokat is); a harmadik ágazat pedig a betegellátásokért felelős *betegpénztár*, amely a táppénzt, a *lakossági* gyógyszer-támogatásokat, valamint a rokkant-nyugdíjakat folyósítja.

Az „ágazati” elkülönítés értelme, hogy e három szervezet fogyasztói *speciális* érdekeinek megfelelő politikát folytathatna. Hitelezéseiben, tőkekihelyezéseiben, belső prioritásai felállításában a nyugdíjpénztár nyilván elsődlegesen az idősek, a családi kassza a gyermekek családok, a betegpénztár pedig a beteg emberek (illetve a gyógyításukat szolgáló intézmények színvonaljavításának) szükségleteit tartaná szem előtt és igyekezne érvényesíteni. Hosszabb távon e szervezetek minden bizonnyal olyan befektető társaságokként működnének, amelyek tartósan lekötött szabad rendelkezésű pénzeszközeiket elsősorban a tevékenységükhöz közelálló szolgáltatások fejlesztésére helyeznék ki (így idősotthonok építésének meghitelezését inkább a nyugdíjpénztár, míg a gyermekgondozási szolgáltatások felvirágozta-

tását inkább a családi kassza tekintené az érdeklődési körébe eső területnek stb.)

A három ágazat elkülönítését és önálló szervezetekben való működtetését az is indokolja, hogy az általuk finanszírozott ellátások *természe* szerint más és más bennük a kereset-függő, illetve egységes alapú, továbbá a hosszú és rövid távú hozzájárulási szemléleten nyugvó járandóságok aránya.

Az öregségi nyugdíjak (amelyek ma a társadalombiztosítás összes nyugdíj-kiadásának 72 százalékát, az összkiadásnak pedig kb. 44 százalékát teszik ki) elvben hosszú távon fizetett hozzájárulások tartós leköltésén alapulnak: az emberek 20–40 évig fizetik járulékaikat anélkül, hogy a járandóságot „fogyasztani” kezdenék. A nyugdíjak e sajátos vonása elvileg — a fedezeti jelleg megerősítése után — módot ad arra, hogy a nyugdíjpénztár hosszú lejáratú hiteleket nyújtó pénzügyintézetként, lassúbb megtérülést hozó tőkéik befektetőjeként működjön.

A családi ellátások java részét *adójellegű* járulékok finanszírozzák: gyermekesek és gyermektelenek — a közteherviselés elvén — valamenynyien hozzájárulnak a gyermeknevelés költségeihez. Itt tehát kevésbé kézenfekvő a kassza pénzügyintézeti típusú működtetése.

Végül a betegellátások (és végső soron a rokkantnyugdíjak is) a betegség *kockázatának* elvén kalkulálhatóak; a járulékfizetések általában kombinálják a közteherviselési és a kockázati szempontot. A betegpénztár megfelelően kialakított pénzügyintézeti szolgáltatásai ezért minden bizonnyal leginkább a biztosítótársaságokéra emlékeztetnek majd.

A szétválasztás mellett szóló további érv, hogy a három ágazatnak — illetve szolgáltatásaiknak — más és más jövedelemszabályozó funkciója, eltérő jövedelem-újraelosztó tevékenysége lehet, valamint más-hogy és máshogy képzelhető el bennük a járulékfizetési és a személyi jövedelemadó-politika összekapcsolása. (Néhány megfontolandó szempontról az alábbiakban *típusonként* szólok majd.)

A három ágazat felállítása *finanszírozási* szempontból — mint említettem — a járulékok megosztását követelné meg. Ismeretes, hogy ma a munkavállalók csak majdani nyugdíjaikhoz fizetnek hozzájárulást — egységesen tíz százalékot.

Elvi és gyakorlati megfontolások miatt egyaránt ésszerű lenne egyéni járulékok bevezetése a másik két ágazat ellátásaihoz való hozzájárulásként is.

Ez azonban a személyi jövedelemadó érintetlenül hagyása mellett elképzelhetetlen: a lakossági terhek ma nem növelhetők. Megfontolandónak tartom azonban, hogy a személyi jövedelemadó — napirenden lévő — módosításakor sor kerüljön (egyelőre szerény) „családi” és „betegségi” hozzájárulások bevezetésére, s ezek figyelembe vételével történjék mind az adó funkciójának módosítása, mind az adósávok megállapítása.

Tekintve, hogy eredeti bevezetésekor a személyi jövedelemadó mindenekelőtt a *költségvetési deficit* pótlását szolgálta, és jövedelem-újraelosztó szerepe (a KSH és a Világbank közös 1990-es ún. incidencia-vizsgálatának nemrégiben közzétett eredményei szerint) mindössze néhány tized-százalékpontnyi, a módosításra már csak a *jövedelem-szabályozás* hatékonyabb tétele érdekében is szükség van. E módosí-

tásokat össze lehetne kötni azzal, hogy az adót nem fizetők (az igen alacsony keresetűek) a családi és a betegségi járulékfizetésükre adó-visszatérítést kapnak (egyfajta „negative income tax”-ként), illetve a járulékokat *helyettük* a befolyt jövedelemadókból a költségvetés egyenesen a családi és a betegségi pénztárakba utalja.

A 43 százalékos munkáltatói járulék megosztása egyszerűbb kérdés. Itt azonban fontos, hogy a járulékok a mai bruttó *keresettömeg*-adó rendszer⁸ helyett — a munkahelyek által befizetett jövedelemadó-előleghez hasonlóan, a személyhez kötve — valóban *egyénenként* kerüljenek az egyes munkavállalók után a megfelelő kasszákba.

Ez két célt szolgálna. Egyfelől így biztosítható, hogy valóban személyenként követhetővé és kalkulálhatóvá válják a hozzájárulások és az ellátások összefüggése. Másrészt e lépéssel valószínűleg egycsapásra jelentékenyen javulna és jóval ellenőrizhetőbbé, az egyén és a társadalombiztosítás által egyaránt kikényszeríthetőbbé válna a járulékfizetési fegyelem.

Néhány megfontolás a társadalombiztosítási járandóságokról — összegeztethető-e rövid távon a „szolidaritási” és a „biztosítási” elv?

A társadalombiztosítás különböző ellátásainak átalakítási folyamatban, az ellátási szintek meghatározásában ma elsőrendű célnak — mint azt korábban jeleztem — *a minimumszintek mindenkire érvényes biztosítását* tartom. E prioritást a szükség diktálja: a gazdasági válság, a gyorsuló infláció és a robbanó munkanélküliség nyomán ma milliós tömeg él a szűken számított létminimum szintje alatt, és a — tartós vagy ideiglenes — lesüllyedés további százazreket fenyeget. Ez a helyzet már csak a dolog tömeges méretei miatt sem tartható valamiféle „egyensúlyban” a rosszul működő, legfeljebb tűzoltásra alkalmas, és mindig elégtelen forrásokkal rendelkező segélyezési rendszerben. Ráadásul e rendszer — adminisztrációs költségei, valamint halatlan élőmunka-igénye folytán — módfelett drága. Ezért átfogóbb, hatékonyabb és — működési költségeit tekintve — olcsóbb megoldás után kell nézni. Nézetem szerint erre a társadalombiztosítás kínálkozik megfelelő keretnek.

Alapelv, hogy rövid időn — egy-két éven — belül legalább a létminimum szintjén azok is meg tudjanak élni, akik betegségük, öregségük, munkanélküliségük folytán, valamint, mert gyerekeket nevelnek, jövedelemforrásaikat tekintve döntő mértékben vannak a társadalombiztosítás ellátásaira utalva.⁹ A minimum-szinteknek a létminimumhoz kell igazodniuk, és azzal együtt kell mozogniuk.

A minimumok biztosítása mellett rövid távon *második* alapelveként (de nem „fügefalevélként”) tartom megerősíthetőnek a biztosítási szempontot, a hozzájárulási elv erőteljesebb érvényesítését.

Az alábbi — néhány főbb ellátástípusra megfogalmazott — javaslataimban e két — egymásnak részben ellentmondó — elvet igyekeztem figyelembe venni.

Az öregségi nyugdíjak

Az idősek szegénységén gyorsan és hathatósan lehetne segíteni, ha

bevezetésre kerül — javaslataim szerint 60 éves kortól — az *időskori járadék*, mint állampolgári jogon járó (egyelőre) létminimumszintű havi járandóság.

Ma — az 1990-es népszámlálás tanúsága szerint — mindössze 186 ezer olyan 60 éven felüli ember él Magyarországon (döntő többségükben nők; közülük összesen 9 és félezer a férfi), akik semmiféle társadalombiztosítási ellátást nem kapnak. Ha számukra havi 7000 Ft-ban (kb. az UJCSAKÖ számításai szerinti létminimum összegében) megszabott időskori járadék járna, valamint eddig az összeghatárig kiegészítenék a 60 éven felüli nyugdíjasok (saját jogú, özvegyi-, rokkant-, baleseti stb.) nyugdíjainak összegét, ez az idei évre (januárig visszamenőleg) mintegy 27 milliárd Ft többletkiadást jelentene. „Változatlan” szisztémában ez az összeg nem gazdálkodható ki, viszont bőségesen fedezhető a gyógyszerátogatások felszámolandó részéből — a gyógyszergyártókat és -forgalmazókat finanszírozó mintegy 28–29 milliárd forintból.

Az állampolgári jogú időskori járandóság bevezetése lehetővé tenné, hogy a *nyugdíjak* vonatkozásában viszont markánsabban érvényesüljön a hozzájárulási elv. Tekintve, hogy a mai nyugdíjasoknak (illetve járulékaik után a társadalombiztosításnak) nem volt módja a hozzájárulások hosszú távú befektetésére (s így sem az értékőrzésre, sem a biztosítási elv szerinti folyósításokra), a nyugdíjasok cserélődése pedig a nyugdíjpénztárt állandó deficittel fenyegeti (alacsony nyugdíjuk halnak meg, s helyettük viszonylag magasabb nyugdíjat élvező új nyugdíjasok lépnek be), a biztosítási elvre való áttérés csak többfajta összehangolt lépéssel valósítható meg. Ezek között hosszabb távon megfontolandónak látom a nyugdíjkorhatár felemelését, és egyidejűleg egy flexibilis karkedvezményes nyugdíjrendszer bevezetését (részben vállalati, részben társadalombiztosítási finanszírozással). Ez azonban a helyzeten rövid távon nem segít — s a korhatár a közeljövőben történő felemelését a gyorsan növekvő munkanélküliség amúgy sem teszi politikai-gyakorlati realitássá.

Rövid távon ésszerűnek látszik az idén a parlamentben elfogadott helyzetjavító eljárás fenntartása, amely plafon nélküli járulékbefizetésre épül. Ez azonban a magas jövedelműek számára tűnik — némi joggal — igazságtalannak. Ezért a helyzetet oly módon vélem kiegyensúlyozhatónak, hogy az eddigiekénél is jobban szorgalmazható: járulékbefizetéseiken túl a magas jövedelműek — esetleges adókedvezmények mellett — majdani magasabb időskori ellátásaikra bankoknál, biztosítótársaságoknál előtakarékoskodhassanak. (E „koncesszió” nélkül a járulékfizetési fegyelem romlani fog, s a magas jövedelműek növekvő elégedetlensége, a kisnyugdíjasokkal való szembefordulása magát a társadalombiztosítási szisztémát hozhatja igen nehéz helyzetbe.)

Hosszabb távon a társadalombiztosítás nyugdíjpénztára igen komoly bevételekre tehet szert a tartósan (20–40 évre) lekötött járulékok megfelelő forgatása révén. Ehhez azonban a mai felosztó-kirovó rendszerről a fedezeti elemek erősítésére kellene áttérni, ami — egy szeri — külön alappal való ellátás nélkül ma valószínűleg nem valósítható meg.

Családi ellátások

Itt két járandósági forma, a családi pótlék, illetve a gyed-gyes vonatkozásában tennék javaslatot.

a) Családi pótlék

Mindenekelőtt: a családi pótlékot „vissza kellene helyezni” a társadalombiztosításba. Igaz ugyan, hogy „holléte” ma merőben technikai kérdés (egyrészt azért, mert a járandóságtípus fedezete így is, úgy is adójellegű hozzájárulás; másrészt mert ma még a társadalombiztosítás — mint jeleztem — legfeljebb formailag vált le a költségvetésről), de ha valóban felállnak a fentebb vázolt, önkormányzatilag irányított társadalombiztosítási pénztárak, akkor már korántsem ez a helyzet: célszerűnek látszik, hogy a családi ellátásokért felelős pénztár a gyermekes családok jövedelmi biztonságának szavatolását „összefüggő” rendszerben kezelhesse, s adott esetben a prioritások változtatását a „saját keretében” folyósított ellátások között alakíthassa ki. Márpedig ebben idővel komoly akadály lehet, ha az egyik legfontosabb tétel felett mások az urak.

Másodszor:

A családi pótlék szabályozása komoly módosításokat kíván. Ez az összeg ugyanis a társadalombiztosítás második legnagyobb kiadási tétele (ma mintegy 83 milliárd Ft), ugyanakkor egy gyerekre jutó összege az elrendő minimumszintnek csupán mintegy 40 százaléka. (Ez a paradox helyzet okozza, hogy a többgyerekes családok — akiknek havi jövedelmében a családi pótlék akár az 50–60 százalékot is eléri — nagy tömegben szorulnak a létminimumszint alá.) Hozzá kell tennem továbbá, hogy az adatok szerint az utóbbi években éppen a gyerekek között (pontosabban: a gyermekes családok között) volt a legnagyobb a jövedelmi egyenlőtlenség növekedése: miközben sokan reménytelenül lecsúsztak, számos kisgyermeket nevelő család került a legfelső jövedelmi tizedekbe. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy „alul” a családi pótlék nem segíti, hogy a családok legalább a létminimumszinten megéljenek, míg „felül” — a mai helyzetben pazarlóan — túlf finanszíroz. Miután komoly társadalompolitikai elvek szólnak amellett, hogy a *gyermek* jogán járó ellátás azonos összegű legyen (semmiképp se függjön a keresettől, ezért a méltányosabb és gazdaságosabb viszonyok kialakításának érdekében — némileg módosított formában — megfontolandónak tartom a Világbanki javaslatot: a családi pótlék gyermekenkénti összegének *emelése* mellett kerüljön az a nők (az anyák) egyéb jövedelmével összevonásra, és „normálisan” vonassék be a személyi jövedelemadó-kötelezettség alá (persze ez — is — az adósávok lényeges felfelé való eltolását kívánja meg.) További számításokat igényel, hogy ez a módosítás mit eredményezne, de — a jövedelemeloszlás ismeretében — jó alappal feltételezhető, hogy végső összegében a családi pótlék így nem kerülne többbe, ugyanakkor jelentősebb szerepet játszhatna az alacsony és a közepes jövedelmű gyermekes családok háztartási költségvetésében, míg mérsékeltebbet a jó helyzetűekében.¹⁰

A szükséges egyszerű emelés forrása pedig az a kb. 6,1 milliárd Ft-nyi összeg lehet, amelyet ma a gyermek jogán járó adóalap-csökkentés tesz ki. Ezt ugyanis célszerű volna megszüntetni, hiszen *éppen* a legalacsonyabb keresetűeket nem juttatja kedvezményhez (tekintve, hogy az alsó sávban, 0 adókulcs mellett nincs milyen adóalapot csökkenten-

ni.) A 6,1 milliárd Ft mintegy 5—600 Ft-os átlagos családipótlék-emelést tenne lehetővé. Megfontolandó azonban az összeg gyerekszám szerinti differenciálása,¹¹ hiszen ez is eszköz lehet arra, hogy az alacsony jövedelműek helyzete már rövid távon is javuljon, egy főre jutó jövedelmeik legalább a létminimum közelébe kerüljenek.

b) Gyed, gyes

A már többször említett alapszempontok jobb érvényesítését szolgálná, ha a gyed és a gyes közötti különbség megszűnne, és *újra* azonos összegű, ám a mostani gyesnél jóval magasabb értékű járandóság járna a szülés utáni három évre.

A jövedelem-újraelosztás szempontjain túl ezt a javaslatot azzal is alátámasztanám, hogy a keresetarányos gyed tulajdonképpen megsérti a hozzájárulási elvet. Hiszen viszonylag magas összegét semmiféle járulék nem fedezi, s ha fedezné, az ésszerűen megintcsak inkább adótipusú hozzájárulásnak tekinthető (mivel a többségükben fiatal nőknek egyszerűen módjuk sem lehet a járandóság ellenértékét — a biztosítási elv szerinti fedezetként — korábban „leróni”). De azonos összeg mellett szólnak a minden gyermeket egyforma értéknek tekintő társadalompolitikai elvek is. Továbbá az inflációs gazdasági érv: a kereseteknek az áremelkedést követő relatíve gyors növekedése a társadalombiztosítás gyed-kiadásait évről évre tetemesen gyarapítja — így a deficitveszély itt is fennáll.

Ha a gyedre, a gyesre ma együttesen költött összeget vesszük alapul, akkor — azonos kifizetések mellett — mintegy havi 6500 Ft-os járandóság volna finanszírozható — s ez közel esik a megcélzott minimumhoz, a létminimum átlagos 7000 Ft-os összegéhez.

Betegségi ellátások

Az idetartozó járandóságoknál *rövid* távon egyelőre nem látok módot a szintek emelésére.

Komoly feszültség forrásai az alacsony rokkantnyugdíjak. Ugyanakkor — köztudottan — egy részük a munkanélküliség elől való menekülés alternatív csatornája, s hogy mikor az, mikor részben az — nem volna kíváncsi vizsgálni. A fiatalabb rokkantnyugdíjasok jelentős része képes az alacsony nyugdíjat kiegészítő munkavállalással kompenzálni. Az igazán betegek azonban nem. Ezért megfontolandó volna, hogy a betegségi járulékok kialakítása úgy történjék, hogy legalább a súlyos rokkantak nyugdíjainak a 7000 Ft-os létminimum-szintre való kiegészítésére mód nyíljon (a 60 éven felüli rokkantokról — az időskori járandóság kapcsán — korábban volt már szó.)

Távlati program lehet, hogy — a betegségek kockázati és a közteherviselési elv kombinálásával kialakított járulékok révén — a táppénz-kifizetések a korábbi nettó átlagkereset *száz százalékát* fedezzék, különösen, mert a (tartós) betegség a szegénység rizikófaktorai között előkelő helyet foglal el. Ennek ellensúlyozása mind méltányossági, mind ésszerűségi okokból kívánatos. (Hozzátenném, hogy a felnőtt magyar lakosság kedvezőtlen egészségi állapotát és romló halálozási mu-

tatóit számításba véve, nálunk — a közfelfogás előítéleteivel ellentétben — a táppénz-igénybevételi arány inkább alacsony, mintsem magas.)

A táppénz összegének emelését azonban nem a mai válság, hanem a kilábalás szociálpolitikai programjainak körébe tartozó kérdésnek látom.

* * *

Végül néhány javaslatot fogalmaznék meg a társadalombiztosítás vagyonhoz juttatásának — ma sokat emlegetett — kérdéséhez.

A dolgot nem kárpótlási oldalról közelíteném meg — azaz a társadalombiztosításnak nem azért „jár” vagyon, mert azt egykor — a régi biztosítók államosításakor — az állam elvette. Vagyonképzésre *biztonsági* okokból van szükség, hiszen a jól forgatott tőke révén érhető el, hogy egy csaknem teljes körű járandóságokat finanszírozó rendszer ne (vagy ne csak) a mindenkori demográfiai viszonyoktól (az aktív-inaktív népesség egymáshoz viszonyított arányától) legyen kénytelen függővé tenni aktuális ellátásainak színvonalát.

Rövid távon azonban a tőkeellátás nem segít; már csak azért sem, mert a társadalombiztosítás nem bonyolódhat nagy hasznú kockázatos ügyletekbe, hiszen azok esetleges csődje széles társadalmi rétegeket ránthat magával, és beláthatatlan következményekkel járhat.

A tulajdonszerzést ezért is fokozatosan megvalósítható programnak látom, és a *lakossági vagyonejegy* több oldalról felvetődött ötletével kapcsolnám össze — mégpedig a következő megfontolások alapján:

A vagyonejegyek ellen felhozott gyakori érv, hogy azokat a lakosság egy része azonnal folyó jövedelemre váltaná, s ez egyfelől komoly inflációs veszélyforrás, másfelől későbbi társadalmi feszültségek kiindulópontja lehet.

A „meggondolatlan” vagyonejgyeladás egyik feltételezhető oka, hogy kevésbé vonzó tartalékolási cél, ha az embereknek azt mondják: részvényvásárlásaik révén egykor majd felvirágozik a Csepel Vas- és Fémművek.

Ha viszont a program az, hogy belátható időn belül jobb nyugdíjat vagy magasabb táppénzt fognak kapni, amennyiben eladási szándékukkal a „korlátlan vásárlóképeségű” társadalombiztosításhoz fordulnak — ez könnyebben átlátható cél, amelynek „levezénylése” szabályozható, és kihatásaiban is kontrollálható.

Eme megfontolások alapján a társadalombiztosítás vagyonképzését és a vagyonejgyeket összekapcsolnám oly módon, hogy — magán-spekulánsok helyett — a társadalombiztosítást tenném meg a vagyonejgyek első számú felvásárlójának.

A társadalombiztosítás „közbeiktatásával” a közvetlen devalválódás is, a kontrollálhatatlan infláció is elkerülhető volna, miközben ez a hatalmas szervezet szabályozott és méltányos csatornákon juthatna tulajdonhoz, „privatizációs” bevételeinek osztalékából pedig már néhány éven belül az ellátások jelentős javítása volna biztosítható.

A társadalombiztosítás részvényvásárlásaihoz, a *neki* felajánlott termelőtőke mögé persze garanciák kellenek — hiszen mindenképpen elkerülendő a csőd, az osztalékok hirtelen zuhanása, vagy más drasztikus piaci esemény. E garanciák kidolgozása azonban kompetenciámat

messze meghaladó piacsabályozási kérdéseket vet fel. Ezért itt meg kell állnom, s az ötlet továbbgondolását — ha van benne használható elem — nálamnál avatottabb privatizációs szakemberekre kell bíznom.

Jegyzetek

1. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy a szociálpolitika fő „jóvédelmi ágára”, a társadalombiztosításra vonatkozó elképzelések csak akkor „értelmesek”, ha előbb-utóbb átfogó program készül a „természetbeni” szolgáltatások minimumainak, elosztási és hozzájutási pályáinak, tulajdoni formáinak, valamint finanszírozási módjainak vonatkozásában is. Hiszen a szociálpolitika nemcsak bizonyos személyes jövedelemformák — itt kifejtendő — garantálását, hanem meghatározott társadalmi szolgáltatások (igénybevehetőségeinek) a társadalom tagjai számára való szavatolását is felöleli. Tag értelemben ide sorolódik a lakás, a lakáshoz jutás, az oktatás, az egészségügyi ellátás, a kulturálódás, a gyermekellátás, az idősgondozás stb. minimumainak definiálása, a hozzájutás és az elosztás rendszerének szabályozása, a finanszírozás módjainak kialakítása.

A szociálpolitika e „természetbeni” ágával itt nem foglalkozom. Csak megjegyezni kívánom, hogy átgondolt alapelvekre és tisztaba tett szabályozásra itt is sürgős szükség van, mert bár e tételek a végső fogyasztásban naturáliákban jelennek meg, de a hozzájutás legalább két — markánsan különböző filozófia — alapelvein nyugodhat: egy társadalom vagy közvetlenül, természetben biztosítja az iskolázás, a gyógyulás, a lakhatás stb. minimumait, vagy vásárlóértéküket valamilyen módon beépíti a személyes rendelkezésű jövedelmekbe, s a fogyasztókra hagyja, miből mit vesznek meg; a kínálati oldalt pedig — a termeléshez hasonlóan — teljesen a piaci viszonyokra bizza. E két — „klasszikus szocialista”, illetve „klasszikus liberális” — elvnek a valóságban számos kombinációja képzelhető el és lelhető fel. Ma, Magyarországon — már csak a személyes jövedelmeket döntően meghatározó munkajövedelmek kiáramlásának korlátai miatt is (ami viszont az infláció kézbentartásának fel nem ruházható követelménye) — a következő években (évtizedben) azzal kell számolni, hogy a fenti alapvető szükségletkiegészítések infrastrukturális és szolgáltatási feltételeinek többségéhez a lakosság elsősorban közvetlenül naturális formákban jut majd hozzá. Azaz magyarul: naturálisan meghatározott és szavatolt *normákra* van szükség az iskoláztatás, az egészségügy, a lakhatás, a gyerek- és idősellátás minimumai terén. E minimumok kialakítása nem bürokratikus-adminisztratív kérdés. A minimumoknak a társadalom normálisnak tekinthető gyakorlati életviteléből kell deriválódnuk, az elfogadhatóság néha nehezen mérhető, de a társadalmi közmegegyezés megítélésben mégiscsak kialakult és letapogatható mértékeihez kell igazodniuk. A konszenzus formákba, szabályokba és szabályozókba öntése persze már a döntéshozatali és a törvényalkotói munka része; a kiindulást azonban a társadalmi gyakorlatnak kell szolgáltatnia. Itt nincs többre mód, mint hogy — az érvelést mellőzve — röviden jelezzem:

Ma nálunk a minimumvíták — ha vannak egyáltalán — a tervgazdálkodási, költségvetési logikát követik; abból lesz minimum, amit „kijárással” a szociális alapellátásról szóló törvényben biztosítani lehet, és amire a normatív költségvetési elosztás (a krónikus szűkösség közepette) az önkormányzatoknak fedezetet nyújt. A megszűlő kompromisszum a legkevésbé a *felmerülő szükségletek* intenzitását és elosztását képes tükrözni. Ettől az állapottól még hosszú út vezet a fenti értelemben vett minimumok körüli — elfogadható és megnyugtató — társadalmi közmegegyezés megszületéséig. Közelítő meghatározásuk és naturális szavatolásuk azonban — megítélésem szerint — a pénzügyi biztonságot garantáló társadalombiztosítással *egyenrangúan* fontos intézményrendszer kialakítását kívánja meg. Így érhető talán el, hogy az említett dezintegrációs trendek megfélemeződjenek, és legalább mérséklődjen a szegények leszakadása. (Itt jegyezném meg, hogy a legnagyobb veszély talán a gyerekeket fenyegeti: az adatok szerint újra *nő* az általános iskolát el nem végzők száma; a szegények gyerekei kisérdőnek az óvodákból, ami a megfelelő korosztály óvodába járási arányának *csökkenésében* már számszerűen is kimutatható; romlanak a középfokú továbbtanulási mutatók; a hajléktalanok, az önkényes lakásfoglalók jelentős része a reménytelen munkanélküliség elől a (fő)városba menekülő gyermekes családokból áll, stb. Mindennek kezelése nemcsak folyó jövedelmet, hanem megfelelő intézményeket is kíván; különös tekintettel arra, hogy — gyerekekről lévén szó — a „kasztszerű” leszakadás hosszú távú generációs öröklődésével számolhatunk.)

2. Lásd ezzel kapcsolatban mindenekelőtt Orosz Éva: Javaslatok az egészségügyi biztosítási rendszer fő jellemzőire (Kézirat, Budapest, 1991.) című írását. Az övével rokon gondolatokat fogalmaztak meg — többek között — Weltnér János, Antal Z. László, Harmatta János és jómagam is különböző egészségügyi vitákon kifejtett gondolatmeneteinkben, hozzászólásainkban.

3. Itt mindenekelőtt a kormánynak Kupa-program néven ismertté vált rövid távú gazdaságpolitikai elképzeléseire, valamint a Szabad Demokraták Szövetségének felkérésére íródott közgazdász-szakértői anyagok gondolatmenetére gondolok.

4. Az önállósítást ugyanakkor a munkáltatói tb-járlék egységesítése kísérte (ekkor emelték fel a költségvetési szervek, intézmények korábban 33%-os járulékkulcsát 43%-ra), s ez a potenciális deficitet elfedte. Sőt. A társadalombiztosítás abban az évben tetemes többletbe jutott, amit a költségvetés — immár új eszközök alkalmazásával, de — „jótékonyan” lecsapolt.

5. Itt csak megjegyzem, hogy a társadalombiztosítás relatíve romló jóvédelmi pozíciója persze szorosan összefügg a sorbanállásokkal és az inflációnak a gazdaságot dezorganizáló más hatásaival. Ezért értelemszerűen az antinflációs politika, a sorbanállások megszüntetése elemi érdeke a társadalombiztosítás működőképességének is.

6. Valójában nem három, hanem *négy* ágazatról van szó. Ebben az írásban mégsem foglalkozom a negyedikkel: a *munkanélküliség* kezeléséért felelős Szolidaritási Alappal, hiszen azt a nemrégiben a Parlament által elfogadott Foglalkoztatási Törvényt *elvben* életre hívta — mégpedig az itt vázoltakkal *rokon* szellemben. A törvény az új Alap elkülönült járulékbefizetéséről is gondoskodott: ez év júliusától ugyanis a munkavállalók fél-, a munkáltatók másfél százalékos járulékbefizetéseivel hivatottak fedezni a munkanélküli segély költségeit.

(A Foglalkoztatási Törvény fogyatékoságaival, illetve az elvben életre hívott Szolidaritási Alap működtetésének már előre látható gyakorlati feszültségeivel bővebben foglalkozik Ferge Zsuzsa jelen számunkban közölt írása: *A Foglalkoztatási törvény — amit megold és amit nyitva hagy...*)

7. Ezzel kapcsolatban felvetem, hogy elképzelhető és talán könnyebben ki is alakítható egy olyan kettős önkormányzati rendszer (mintegy a helyi és a megyei képviselő-testületek közötti viszony mintájára), amelyben a három (pontosabban, az „előörsként” már életre hívott Szolidaritási Alap megfelelő beillesztése után négy) szervezetet elkülönült önkormányzatok irányítják és felügyelik, s mindegyikük *delegálja* magát a *társadalombiztosítási rendszer* képviselő-testületébe, ahol például a nagyobb horderejű tőkebefektetési döntések, illetve az ágazatok közötti újraelosztásokra, a társadalombiztosítás mindenkor fő prioritásainak kialakítására vonatkozó elhatározások születnek meg.

8. A munkáltatók ma bruttó bérjellegű kifizetések után, egy összegben utalják át a társadalombiztosítási járulékot, ami összhangban állt a tervgazdaság társadalombiztosítási szemléletével, de inadekvát a társadalombiztosításban ma szorgalmazott biztosítási szemléletű irányváltás érvényesítésében.

9. Ma ezek azok a társadalmi csoportok, amelyek — ha élveznek egyáltalán társadalombiztosítási jogosultságot — a létminimum szintje alatt élők nagy hányadát teszik ki. Így messze a szegénységi küszöb alá szorul a három- és többgyerekesek fele (ahol a pénzbeni járandóságok átlagban a háztartási jövedelmek 30–32 százalékát képviselik); a kiégésítő jövedelemmel nem rendelkező, egyedül vagy ugyancsak alacsony nyugdíjú házastárssal élő kisnyugdíjasok (a nyugdíjasoknak legalább egyharmada); azok a kisgyermekeket nevelő családok, ahol egy kereset — vagy esetleg munkanélküli járadék — mellett a jövedelem fő forrása a létminimumszintre fel nem húzó gyed, gyes és családi pótlék (a kisgyermeket nevelő családok kb. egyötöde). Végképp a létminimum alatt élnek azok, akiknél — folyamatos munkaviszony híján — a megélhetés forrása adott élet-krisis esetén legfeljebb a rendkívül alacsony összegű (és többnyire alkalmanként kapott) szociális segély.

10. A családi pótlék „funkcionálisabbá” tételére számos javaslat fogalmazódott meg az utóbbi időben. Tekintve, hogy az itt kifejtett rövid távú *válságkezelő* program nem számol a társadalombiztosítási bevételek növelésének közeli lehetőségével, a magam javaslata igen-igen kompromisszumos: abból indulok ki, hogy *változatlan* bevételi összeg mellett lehet-e valamit „javítani” azon, hogy a családi pótlék oda kerüljön, ahol arra a legnagyobb — égető — szükség van. Kissé kevésbé rövid távú feltételeket véve alapul — azt tehat, hogy van mód és tér a családi pótlékre fordítható összegek növelésére — teljesen osztom Ferge Zsuzsa elgondolásait, amelyeket „A családi pótlékról” címmel közlünk következő számunkban.

11. A családok gyerekszám szerinti összetételének ismeretében (lásd e számunk *táblázatában* az 1. sz. táblázatot) az „átlagos” 5–600 Ft-os havi családi pótlék-emelés már rövid távon is párosulhat azzal, hogy az összegek a gyerekek számától függően jelentősebben differenciálódjanak. Így például elképzelhető olyan megoldás, hogy a három- és többgyermekes családokban a gyermekenkénti összegek akár havi 1000 Ft-tal, míg az egy gyermekesekében csak 2–300 Ft-tal növekedjenek. A pontos kalkulációhoz azonban alternatív számításokat kell végezni, s csak azok interatív összevetése után választható ki a „legjobb” megoldás. Az azonban bizonyos, hogy a most érvényben lévő összegeket már rövid távon is széjlelebb lehet — és kell — húzni.

Néhány adatsor a gyermekek helyzetéről

Az itt következő táblázatok néhány, a gyermekek illetve a gyermekes családok helyzetére vonatkozó információt közölnek. Az adatok az utóbbi évek egyik legaggasztóbb fejleményét jelzik, mégpedig azt, hogy a szegénység nagy és növekvő mértékben veszélyezteti a legifjabb generációkat — a gyerekeket. Mutatják azt is, hogy az életkörülmények általános javulását (például a lakásviszonyok vagy a fogasztás tekintetében) a társadalmi csoportok — és köztük kiemelt helyen a *gyermekes családok* — közötti társadalmi egyenlőtlenségek növekedése kísérte; a jólétből távolról sem részesedett mindenki egyformán. Nem tűntek el, sőt, nem is igen mérséklődtek a többgyermekes családok hátrányai, és nem csökkentek a jobb és rosszabb társadalmi helyzetű csoportok közötti egyenlőtlenségek sem, ami — sok más tényező mellett — többek között annak tudható be, hogy a szükséges és célzott szociálpolitikában mindmáig nagyok a fehér foltok, kiterjedt a „senki földje”. Az adatok elemzését — hogy melyik mutató mögött milyen ideológiai megfontolások fedezhetők fel, vagy, hogy a számszerű növekedések milyen minőségi és egyéb problémákat takartak el — másutt végezzük el.

Ferge Zsuzsa
Szalai Júlia

A háztartások és személyek megoszlása a gyermekek száma szerint
(Csak az aktív keresős háztartások adatai)*

19 éven aluli eltartott gyermekek száma	A háztar- tások s z á m a (ezerben)	A gyer- mekek	A háztar- tások s z á z a l é k o s megoszlása (csak a gyermekes háztartásokban)	A gyer- mekek
Nincs gyerek	1137,1	—		
1 gyerek	690,1	690,1	45,1	26,9
2 gyerek	687,2	1374,4	44,9	53,6
3 gyerek	122,8	368,4	8,0	14,4
4 és több gyerek	31,4	131,9	2,0	5,1
Összes háztartás	2668,6	2564,8	100,0	100,0
Ebből: egy szülő háztartás	156,9	279,3**	10,5	11,1

* Az összes háztartásra vonatkozó adat nem került publikálásra.

** Közelítő becslés.

Forrás: Jövedelemelosztás Magyarországon, KSH, 1990.

Jövedelmi szintek a különböző gyermekszámú háztartásokban

19 éven aluli eltartott gyermekek száma	Egy főre jutó havi jövedelem, Ft	Egy fogyasztási egység- re jutó havi jövedelem, Ft	A társadalmi minimum havi összege, Ft	A lét- minimum
Nincs gyerek	6856	6597	4090	3350
1 gyerek	5399	5708	3790	3110
2 gyerek	4591	5312	3300	2720
3 gyerek	3667	4465	2890	2350
4 és több gyerek	2639	3386	2750*	2200*
Összes háztartás	5390	5766	3480	2620
<i>Ebből:</i>				
Háztartások eltartott gyermekkel	4757	5424	3200	2300
Egy szülő eltartott gyermekkel	4254	4660	3700*	3000

* Közelítő számítások.

Forrás: Jövedelemeloszlás Magyarországon, KSH, 1990. ill. KSH Évkönyvek, valamint ezen adatokra épülő számítások.

A létminimum szintje alá kerülés kockázata az eltartott gyermekek száma szerint, 1977, 1982, 1987
(Csak az aktív keresős háztartások adatai)

Aktív keresős háztartások, ahol a 19 éven aluli eltartott gyermekek száma	A létminimum szintje alatt élők aránya (az adott csoportba tartozó személyek számának százalékában)		
	1977	1982	1987
0	3,4	3,3	3,5
1	7,7	7,5	8,6
2	10,5	9,6	9,8
3			
4 és több	56,1	49,4	51,6

Forrás: Az 1977-es, 1982-es és 1987-es KSH-jövedelemfelvétel adatai alapján végzett számítások.

A különböző jövedelmi szintek alatt élők aránya, 1987
(Csak az aktív keresős háztartások adatai)

19 éven aluli eltartott gyermekek száma	Az átlagos egy főre jutó jövedelem alatt élő személyek aránya, %	A társadalmi m i n i m u m	A lét-
Nincs gyerek	29	7	3
1 gyerek	61	21	8
2 gyerek	76	23	10
3 gyerek	93	36	19
4 és több gyerek	98	63	52
Összes háztartás	61	21	7
<i>Ebből:</i>			
Háztartások eltartott gyermekkel	75	27	10
Egy szülő eltartott gyermekkel*	76	31	12*

* Közelítő számítások.

Forrás: KSH adatok és azokra épülő számítások.

*A lakáskörülmények egyenlőtlenségeinek néhány mutatója a családok
gyerekszáma szerint*

A gyerekek száma	Azon személyek százalékos aránya, akik olyan lakásokban laknak, amelyekben			
	a szobánkénti laksűrűség 2 fő vagy annál több.	nincs villany és/vagy folyóvíz és/vagy csatorna	a szobánkénti laksűrűség 1 fő vagy kevesebb; a lakás fel- szereltsége teljes	a villany, a folyóvizet és a csator- nát közfi- nanszíro- zásból létesítették
0	9,9	39,5	2,0	24,6
1	24,3	29,8	0,5	27,5
2	23,4	26,0	0,2	28,8
3	45,5	39,9	0,0	20,4
4 és több	63,5	59,9	0,0	14,6
Együtt	18,9	34,4	1,1	25,9

Forrás: Lakáskörülmények '80 (KSH) alapján végzett számítások.

*A legalacsonyabb jövedelmű népességtizedbe tartozók, illetve az össz-
népesség százalékos összetétele, 1977, 1982, 1987*

	1977		1982		1987	
	A leg- alacsonyabb népesség- tized összetétele (%)	Az össz- népesség	A leg- alacsonyabb népesség- tized összetétele (%)	Az össz- népesség	A leg- alacsonyabb népesség- tized összetétele (%)	Az össz- népesség
Aktív keresők	18,6	47,0	23,7	45,7	27,0	45,8
Gyes-en, gyed-en lévők	3,3	2,5	4,8	2,2	4,2	2,0
Nyugdíjasok	25,5	18,6	17,3	20,3	16,4	22,4
0—6 éves gyerekek	15,0	9,0	18,9	9,0	15,7	7,2
6—14 éves gyerekek	16,9	10,9	19,0	12,7	21,6	12,9
15 éves és idősebb tanulók	2,5	4,5	2,9	4,5	3,2	5,3
Összes eltartott gyerek együtt	34,4	24,4	40,8	26,2	40,5	25,4
Nem tanuló eltartottak	18,2	7,5	13,4	5,6	11,7	4,4
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Az 1977-es, 1982-es és 1987-es jövedelemfelvétel (KSH) adatai alapján.

A jövedelem-egyenlőtlenségek néhány mutatója, illetve azok változása 1977 és 1987 között

Életkor/ Iskolába járás/ Gazdasági aktivitás	A legalsó jövedelmi decilisbe		A legfelső		A szegénység esélyének	A gazdagság változása
	1977 (1)	1987 (2)	1977 (3)	1987 (4)	(2:1)	(4:3)
0—2 éves gyermek	20,2	22,2	1,0	5,4	1,10	5,40
3—6 éves gyermek	20,0	22,1	1,2	4,6	1,11	3,83
7—14 éves gyermek	17,8	16,9	1,4	5,2	0,95	2,13
Középiskolás	6,3	6,2	5,9	10,1	0,98	1,71
Szakk munkástanuló	9,5	9,4	3,6	4,4	1,01	1,22
Egyetemi, főiskolai hallgató	2,7	2,6	10,0	15,4	0,96	1,54
Gazdaságilag aktív felnőtt	5,4	6,3	15,1	12,9	1,17	0,85
Gazdaságilag inaktív felnőtt	9,9	7,3	6,1	9,0	0,74	1,48

Forrás: Az 1977-es, illetve 1987-es jövedelemfelvételek (KSH) alapján végzett számítások.

*A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó évi mennyiségei 1989-ben**

	Eltartott gyermekek száma				
	0	1	2	3	4 és több
Húsfélék (kg)	81,4	62,1	53,6	51,0	51,1
Tojás (db)	290,1	211,1	186,8	176,0	162,9
Tej (l)	93,9	80,9	79,9	82,2	87,9
Sajt (kg)	2,5	2,2	1,9	1,3	1,1
Kenyer,					
Zsiradék (kg)	27,2	19,3	16,7	16,4	16,8
péksütemény (kg)	97,0	77,2	70,0	74,1	74,9
Liszt, rizs,					
tészta (kg)	39,5	25,5	21,9	23,9	27,5
Burgonya (kg)	58,2	41,5	34,7	38,3	44,3
Száraz-					
hüvelyesek (kg)	2,5	1,7	1,4	1,7	1,8
Dió, mandula stb. (kg)	1,4	1,0	0,8	0,7	0,6
Cukor (kg)	31,8	20,5	18,1	16,7	18,8
Friss zöld-					
ségfélék (kg)	71,3	48,2	39,9	36,4	39,7
Tartósított zöldség,					
főzelék (kg)	5,9	4,9	4,2	4,6	5,2
Friss hazai					
gyümölcs (kg)	66,2	44,9	40,8	35,8	35,8
Tartósított					
gyümölcs (kg)	1,1	1,1	1,0	0,9	0,8
Gyümölcs- és zöld-					
séglevelek (l)	6,5	7,8	6,7	5,9	5,2
Tartósított					
gyümölcs (kg)	7,6	8,9	7,7	6,8	6,0
Déligyümölcs (kg)	6,2	6,0	5,4	4,5	3,5

* Csak a háztartásban fogyasztott mennyiség.

Forrás: Salamin Pálné: A háztartások gazdálkodása az infláció körülményei között; Kézirat: Budapest, 1991.

A csecsemőhalandóság egyenlőtlenségének változása, 1965—1988

Év	1000 élveszülettre jutó egy éven aluli meghaltak száma, ahol az anya által elvégzett iskolai osztályok száma					
	8 vagy kevesebb (1)	8 (2)	9—12 (3)	13 vagy több (4)	Átlagosan (5)	Az egyenlőtlenség mértéke (1:4)
1965	42,5	39,3	31,6	26,9	38,8	1,6
1980	42,0	25,0	18,0	16,2	21,2	2,6
1988	30,5	18,2	11,8	10,0	15,8	3,1

Forrás: A megfelelő évi Demográfiai Évkönyvek alapján végzett számítások.

Gyermekehalandóság, 1938—1988
(1000 megfelelő korú lakosra jutó halálozás)

Év	A gyermek kora (években)						
	0 (csecsemő- halálozás)	1	2	3—4	5—9	10—14	15—19
1938	131,4	23,0	7,2	4,0	2,3	1,9	3,5
1940—41	123,0	19,4	6,7	3,5	2,1	1,9	3,4
1948—49	92,5	8,6	4,2	2,5	1,4	1,1	2,1
1959—60	50,1	3,9	1,5	0,8	0,5	0,5	0,9
1969—70	35,8	1,8	0,9	0,6	0,4	0,4	0,8
1979—80	23,6	1,1	0,6	0,4	0,3	0,3	0,8
1988	15,8	0,8	0,5	0,3	0,2	0,3	0,6

Forrás: A Demográfiai Évkönyvek adatai alapján.

*A gyermekek napközbeni ellátásának módjai,
a gyermek életkora szerint*
(Százalékos megoszlás)

A gyermek napközbeni ellátását végző személy/intézmény	A gyermek életkora			
	0—3	4—6	7—10	11—14
<i>Az anya, aki</i>				
— szülési szabadságon/ gyesen van	62,2	8,0	3,1	1,4
— otthon dolgozik	1,7	2,9	4,6	4,5
— háztartásbeli	6,8	5,6	6,7	7,1
— állandó éjszakai műszakban dolgozik	0,1	0,1	0,2	2,7
— egyéb módon kombinálja kereső munkáját és a gyermekellátást	0,6	0,8	2,2	2,7
Együtt	71,4	17,4	16,8	16,0
<i>Nem az anya, hanem</i>				
— bölcsőde/óvoda/iskolai napközi	24,9	77,9	65,7	38,1
— nagyszülők	2,9	3,5	6,8	7,4
— apa	0,1	0,2	0,6	0,9
— testvér vagy más rokon	0,2	0,4	2,1	2,3
— otthon fizetett segítség	0,4	0,2	0,2	0,2
— más megoldás	0,2	0,4	1,3	4,9
— senki sem látja el nap- közben a gyermeket; a gyermek rendszeres fel- ügyelet nélkül, egyedül van otthon, mialatt szülei dolgoznak	—	—	6,5	30,2
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Az 1984-es Mikrocenzus adatai alapján végzett számítások.

Állami gondozottak és nevelési segélyben részesülők száma

Év	Állami gondozottak száma	Rendszeres nevelési segélyben részesülő családok száma
1960	23 408	6 182
1970	35 626	11 254
1980	33 148	11 342
1987	31 543	39 081
1988	28 655	54 656
1989	28 743	79 728

Forrás: 1980 előttre: Utkeresés és szociális biztonság, SZEM, 1989., 1980–tól KSH Évkönyvek.

A családi pótlék havi összege

Pótlékban részesülők	1987 augusztus	1988 ^a január	1988 ^a aug.	1989 ^a január	1989 ^a aug.	1990 ^a január
Egy gyermek után egyedülálló családok, a gyermek 6 éves koráig	820	1220	1320	1620	1770	2070
családok ^b	520	920	1020	1320	1470	1770
	820	1220	1320	1620	1770	2070
Két gyermek után egyedülálló családok	1900	2700	2900	3500	3800	4400
	1640	2440	2640	3240	3540	4140
Három gyerek után családok	2850	4050	4350	5250	5700	6600
Négy gyermek után családok	3800	5400	5800	7000	7600	8800
Öt gyermek után családok	4750	6750	7250	8750	9500	11000
Hat és több gyermek után gyermekenként	950	1350	1450	1750	1900	2200

a) A családi pótlék a gyermek hároméves koráig 100 forinttal emelt összegben jár.

b) Azoknál a családoknál, ahol korábban két vagy több gyermek után kaptak családi pótlékot és ezek a gyermekek — a korhatár elérése miatt — már nem jogosultak a pótlékra. 1990 januárjától 2200 Ft a családi pótlék összege, ha korábban a család három vagy több gyermek után jogosult pótléokra.

Megjegyzés: 1990. április 1-től a családi pótlék nem társadalombiztosítási alapon, hanem anyai jogon jár az után a gyermek után, aki: a) 16 évesnél fiatalabb, b) 16 évesnél idősebb, de 20 évesnél fiatalabb és alap- vagy középfokú oktatási intézményben tanul, c) tartósan beteg, illetőleg testi vagy értelmi fogyatékos.

A családi pótlékban részesülők száma
(1000 fő)

Pótlékban részesülők	1980	1985	1987	1988	1989
családok	1113,0	1363,1	1357,3	1357,4	1367,8
Ebből:					
Egy gyermek után					
egyedülállók	130,1	135,5	143,8	145,4	151,5
családok, a gyermek					
6 éves koráig	—	184,4	172,7	172,2	176,4
családok ^a	206,5	246,6	260,9	254,9	255,3
Két gyermek után					
egyedülállók	45,5	58,2	61,2	62,9	64,8
családok	581,5	593,0	578,8	577,7	571,4
Három gyermek után					
családok	114,7	116,0	111,9	115,6	117,4
Négy gyermek után					
családok	22,0	20,0	19,3	19,7	21,1
Öt gyermek után					
családok	7,4	5,8	5,4	5,6	5,6
Hat és több					
gyermek után					
családok	5,3	3,6	3,3	3,4	4,3
Pótlékban részesülő					
családok gyermekei	2095,1	2349,5	2319,6	2329,6	2340,0

a) Azoknál a családoknál, ahol korábban két vagy több gyermek után kaptak családi pótlékot és ezek a gyermekek — a korhatár elérése miatt — már nem jogosultak a pótlékra. 1990 januárjától 2200 Ft a családi pótlék összege, ha korábban a család három vagy több gyermek után jogosult pótlékra.

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1989. KSH, Budapest, 1990.

Néhány adat a gyest, illetve a gyed igénybevételéről, 1967—1987

A) A gyest/gyedet igénybe vevők a jogosultak százalékában

1967	1970	1973	1979	1986*
75,6	76,6	81,8	83,1	88,9

B) A gyest/gyedet igénybe vevők aránya iskolai végzettség szerint (a jogosultak százalékában)

Év	Általános iskolát végzetek	Szaktanács- képzőt végzetek	Közép- iskolát végzetek	Felsőfokú- végzett- séggel rendelkezők	Átlag- osan
1967	84,3	88,5	83,0	68,7	83,2
1986*	88,6	89,2	88,8	81,8	88,9

* A gyest/gyedet igénybevevők együtt.

Forrás: A gyermekgondozási segély igénybevétele és hatásai, 1967—1980; KSH, Budapest, 1981., illetve: A gyermekgondozási díj igénybevétele és hatásai, KSH, Budapest, 1988.

Morvai Bea

Néhány adat a SZETA elmúlt éveiről*

14 vidéki valamint a pesti szervezetünktől összesen közel 4000 családnak kért levélben, telefonon avagy személyesen segítséget.

A segítséget kérők 55%-a nemcsak anyagi segítségért fordult hozzánk, de lakáshelyzetének megoldását is várta tőlünk.

A hozzánk fordulóknak 40%-a munkanélküli, akiknek csak 10%-a részesült segélyben.

A családok 15%-a két hónapnál hosszabb ideig sötétben nevelte gyermekeit — összes díjhátralékuk közel 400 000 forint volt.

A fenti családokban átlagosan 4 gyerek élt, s a gyerekek egyharmada semmilyen oktatási intézménybe nem járt.

E szűkszavú, de magukért beszélő adatokból a következők állapíthatók meg:

— 1990 tavaszán legmarkánsabban az önkényes lakásfoglalók, kiakoltatás előtt állók csoportja jelent meg. 220 családból 140 már többször kényszerült lakásfeltörésre, mivel lakni sehol sem tudott. E családok Borsodból illetve Szabolcsból 2—3 éve kerültek fel. Jellemző rájuk, hogy a családfőt a budapesti munkalehetőség csábította fel, s mivel e családoknak lakása a megyékben sem volt, így választásukat, hogy Pestre költözzenek, a munkalehetőség meghatározóan motiválta. Tegyük hozzá, hogy e családok már második generációként laktak Cs-lakásokban (az 1970-es években épült lakások arra is szűkösek voltak, hogy a családfők felnevelkedjenek bennük, arra pedig teljesen alkalmatlanok, hogy új generáció nőjön fel bennük).

Ezek a családok földönfutóvá váltak, mivel lakni előző helyükön nem tudtak, a fővárosban pedig — a lakásügyi jogszabályok sajátos értelmezésével — könyörtelenül kitaszította őket. Egyébként a lakások, amelyekbe önkényesen beköltöztek, nagyon rossz minőségű, több éve nem lakott szobák, szoba-konyhák, a 8 négyzetméterestől a maximum 23 négyzetméteresig. E lakások 60%-át még pályázati úton sem tudják az önkormányzatok kiadni. A lakások életveszélyesek, az egészségtelen körülmények miatt a lakásállományból törölni kellene őket. Jóllehet minden egyes családért megpróbáltunk fellépni, csak egyharmad-

* A SZETA keletkezéséről és működéséről lásd Solt Otília interjút az *ESÉLY* 1989/1. számában.

duknál sikerült megnyugtató lakásmegoldást találnunk. A többiek számukra megfizethetetlen albérletekbe, illetve rokonokhoz kerültek, nyolc-, tíz-, tizenkettediknek.

— Ezt a csoportot a munkájukat elvesztő családok egészítették ki, nagy számban. A munkahelyek elvesztése a család teljes csődbe jutását eredményezte akkor is, ha netán munkanélküli segélyre jogosultak voltak. Így is, úgy is, a család több hónapig jövedelem nélkül maradt, csak a családi pótlékból éltek. A munkahely elvesztése a családnak egyébként járó segélyek elvesztésén kívül magával hozta a díjhátralékok rendezésének ellehetetlenülését is. E kategóriába tartozó ügyfeleink mindössze 30%-ának tudtunk csak munkát találni, mivel szakképzetlen cigány munkaerőre egyetlen vállalat sem tart manapság igényt. 15%-uknak sikerült kijárni a munkanélküli segélyt. A többiek teljesen jövedelem nélkül maradtak, s ez a családok nagy részében azt eredményezte, hogy a 14 éves, már iskolába nem járó gyerekek lettek a család fenntartói, gyermekmunkával. Ez kb.100—110 családra jellemző.

— A díjhátralékosok kategóriájába — a fenti családokon kívül — jellemző módon a rokkantnyugdíjasok és a gyeseből élő, gyermeküket egyedül nevelő anyák jutottak. Számukra még a meg nem emelt rezsi is csak némi késéssel volt kifizethető. Az áremelések óta e családoknak az az alternatívájuk, hogy vagy esznek, vagy laknak. E családok nagy részében sikerült ugyan a díjhátralékot egyszer-kétszer annullálni, de ezzel igazából nem tudunk hosszú távú megoldást biztosítani, mivel a családok — újabb jövedelemforrás hiányában — a későbbiekben is fizetéseképtelenek lesznek. E klasszikus csoport mellett az utóbbi időben megjelentek azok a nyugdíjasok is, akik szégyenérzetüket leküzdve, gyakran életükben először kérnek segélyt. Megfigyelhető a tolerancia maximális hiánya, főleg a vidéki díjbeszedő vállalatoknál, ahol már 3000 Ft-os díjhátralékért leszerelik az órát.

— Komoly gondot okoz a családok életében a társadalombiztosítás lassú ügyintézése. Manapság, ha valakit leszázalékolnak, a rokkantnyugdíj elintézése közel fél évet vesz igénybe. Ez alatt a család teljesen jövedelem nélkül marad és nyugdíjra sem jogosult. A társadalombiztosítás ad ugyan egyszeri alkalommal nyugdíjelőleget, de ez a családok nagy része számára csak azt teszi lehetővé, hogy a megélhetésükhöz szükséges, kényszerűen felvett kölcsönöket visszafizessék. A rokkantnyugdíj családjaink nagy részében nem éri el a létminimumot, így a nyugdíj megkapása is csak minimális létfeltételeket biztosít. Munkahelyet biztosítani számukra pedig szinte lehetetlen.

— Mindezen problémákon túl, a hajléktalanok helyzetének megoldására tettünk kísérleteket. Így, több hasonló szervezettel együtt, részesei voltunk a *Menhely Alapítvány* létrehozásának, s egy menhely megnyitásának. Ez az intézmény azonban csak az egyedülálló, család nélküli hajléktalanok egy részének problémáját oldja meg. Ugyanakkor kiderült, hogy gyerekes családok is szép számmal élnek életüket pályaudvarokon. Ezért a múlt évben egy olyan házat nyitottunk, ahol anyák gyerekeikkel együtt szállást kaphatnak, s rendezhetik helyzetüket. A ház csak 12 család befogadására alkalmas, így folyton telítve van. Az ide költöző gyerekes anyák bekerülésük előtt igen nehéz helyzetben éltek, többnyire válás előtt állnak, illetve állami gondozásból kerültek ki, s gyerekeiket nem volt sehová sem vinniük. A ház létre-

jöttét legfőként azért szorgalmaztuk, hogy elkerüljük gyerekek állami gondozásba vételét.

Mindezek mellett megemlítendő az Erdélyből áttelepülni kívánók népes serege, akik számára — néhány egyéni megoldáson túl — nyújtani semmit nem tudtunk.

Klasszikus családgondozó tevékenységünket olykor más rossz helyzetben lévők is igénybe veszik, így például a hó végén fizetésükből, nyugdíjukból kicsúszó, elszegényedő rétegek (de említhetjük az idős koldusokat is, akik a rossz időjárási viszonyok miatt tevékenységüket időnként nem tudják folytatni).

Fentiekben bemutatott tevékenységünket alapítványi pénzből finanszírozzuk. Alapítványunk pénzforrásainak 40%-át egyéni adakozók biztosítják, a fennmaradó 60%-ot saját magunk termeljük meg klasszikus SZETA-tevékenységeinkkel (ruhavásárral, aukcióval, koncertekkel).

Megalakult az Iskolaszövetség

A Szociális és Egészségügyi Minisztérium a magyarországi szociális szakemberképzés kialakításával, meghonosításával és szakmai programjainak „minőségvédelmével” foglalkozó Szakképzési Bizottságának rendszerváltás utáni megszűnésével úr keletkezett az államigazgatás és a szakma között. A Szakképzési Bizottság keretei között dolgozó államigazgatási és szociálpolitikai szakemberek kezdettől fogva szorgalmazták egy, az államtól független, de azzal szorosan együttműködő, *a szakma akaratából létező szövetség* létrehozását. A bizottság megszüntetése felgyorsította egy önkéntes szövetség szervezésének folyamatát. A Magyarországi Szociális Munkást és Asszisztenst Képző Iskolák és Oktatók Egyesületeként megalakuló Iskolaszövetség fél éves előkészítés után, 1990. szeptember 15-én mondotta ki megalakulását. A több forduló vitáiban előkészített és módosítások után elfogadott alapszabály kimondja: „Az Iskolaszövetség célja, hogy szakmai és társadalmi érdekképviselőként részt vegyen a magyar szociális képzések életében. Képviseli, hogy a szociális képzések a tanszabadság alkotmányos jogának megfelelően, a magyar és európai hagyományok tiszteletben tartásával valósítsák meg a nemzetközi színvonalú oktatást.”

Az alapítók szándéka szerint az Iskolaszövetség amellelt, hogy érdekképviselőt fejt ki, törekszik elősegíteni a szakmai képzések színvonalának emelését és védelmét, valamint ellátja azokat az államigazgatástól minden demokratikus országban független feladatokat, melyeket az államigazgatás (különösen, ha nélküli a szakma támogatását és elismerését) csak szükségképpen bürokratikus úton láthat el: állásfoglalásokat dolgoz ki a képzés indításának szakmai feltételeiről, ajánlja — nemzetközi normák és standardok figyelembevételével — a minimumkövetelményeket, indítványozza az egységes minimumkövetelményekre épülő vizsgarend konszenzusos, és a képzőhelyek paritására épülő kidolgozását.

Az Iskolaszövetség kinyilvánította, hogy minden szociális munkást és szociális asszisztenst képző iskola illetve oktatást folytató intézmény tagja lehet bárki, s szívesen látott résztvevők mindazok, akik ilyen képzés elindítását szervezik, tervezik.

Az alakuló ülésen megjelentek megválasztották az Iskolaszövetség tisztségviselőit. Az egyesület elnöke Ferge Zsuzsa, társelnöke Illyés Sándor lett. A háromtagú intézőbizottság harmadik tagja Szöllősi Gábor. Az ellenőrző bizottság elnöke Szűcs László, tagjai: Budai István és Hajdú József. Az egyesület ügyvezetője Pócze Gábor.

Az egyesület hivatalosan kezdeményezte a Cégbírósnál bejegyzését. Székhelye az ügyvivő munkahelye: Országos Köznevelési Intézet Iskolafejlesztő Központ, Budapest, Könyves Kálmán krt. 48—52. 1087. Az alakuló közgyűlés elfogadta, hogy az egyesületi tagság éves tagdíja 300, intézményi tagdíja 5000 (illetve teherállalási képességétől függően 10 000 Ft) legyen.

1990. december 8-án az egyesület küldöttgyűlést tartott. Az Iskolaszövetség megalakulását üdvözölte az egyesült államokbeli Szociális Munkás Képzés Országos Oktatási Tanácsának (CSWE) elnöke, Terry Hokenstadt, valamint az amerikai Szociális Munkások Szövetségének elnöke, Richard Edwards. Bejelentették, hogy Magyarország augusztusban hivatalosan is tagja lett a Szociális Munkás Képző Iskolák Nemzetközi Szövetségének.

A küldöttek és a tagok összegyűjtötték azokat a legfontosabb problémákat, amelyekkel az Iskolaszövetségnek foglalkoznia kell, és ezek intézésére munkabizottságokat hoztak létre.

A munkabizottságok (illetve a szervezők) az alábbi feladatkörök elvégzésére törekcszenek:

- A képzés stabilitását szolgáló államigazgatási lépések (FEOR stb.) kapcsolattartás a főhatóságokkal — Pőcze Gábor, 1087 Bp. Könyves Kálmán krt. 48—52. Telefon: 1-344-500.
- Az Iskolaszövetség belső szervezeti rendje, „belügyek” — Aczél Anna, 1114 Bp. Villányi u. 11—13. Telefon: 1-666-300.
- Oktatáspolitikai Bizottság az amerikaihoz hasonló feladatkörrel — Németh László, 1121 Bp. Szilassy u. 6. Telefon: 1-568-644.
- Oktatási Tanács, tananyagok, curriculum, standardok, — Talyigás Katalin, 1083 Bp. Kun B. tér 2. Telefon: 1-334-160.
- Felvételi követelmények és eljárások közép- és felsőfokon — Ritóók Magda, 1064 Bp. Izabella u. 46. Telefon: 1-423-130.
- Nemzetközi Kapcsolatok — Hegyesi Gábor 1083 Bp. Kun B. tér 2. Telefon: 1-334-160.
- Tankönyvek — Darvas Ágnes, 1071 Bp. Bethlen tér 2. Telefon: 1-421-379.
- Kapcsolattartás a szakmai társszervezetekkel — Bánfalvy Mária, Bp. Ida u. 7. Telefon: 1-421-760.
- Hallgatói-tanulói ügyek — Kocsis Erzsébet, Szekszárd, Rákóczi u. 1., Kovácsné Pintér Márta, Tiszaföldvár, Kossuth u. 100—104. Hajnóczy Gimnázium.

Az egyes munkabizottságok munkájáról beszámolunk.

„Ott erős a harmadik szektor, ahol erős a polgár”

(Esély-est a nonprofit tematikus számról)

A megkezdett sorozat folytatásaként került sorra az Esély legutóbbi estjére, 1991. április 4-én. Ez alkalommal az 1991/1-es nonprofit tematikus szám írói, szerkesztői és olvasói beszélgettek egymással az ELTE Tanárklubjában.

A beszélgetés egyik fonalát Harsányi László bontotta ki. A Nonprofit Kutatócsoport vezetőjeként arról beszélt, hogy ma Magyarországon milyen kérdéseket kell végiggondolni e téma kapcsán. Így vita folyik arról, hogy mit is jelent egyáltalán az a fogalom, hogy „nonprofit”, arról is, hogy az ilyen szervezetek alkothatnak-e önálló szektort. Vita folyik továbbá arról, hogy hol húzódnak e terület határai, mi különbözteti meg a nonprofit szervezeteket a közjót szolgáló, más típusú, nem piaci szervezetektől (mint pl. a háztartásban, vagy éppen egy kormányzati intézményben folyó szociális, oktatási tevékenységtől). Ugyancsak izgalmas kérdés e szektornak és az államnak a látszólag rendezett, de perspektivikusan át nem gondolt kapcsolata.

A vita másik vonulatát Hegyesi Gábor bevezetőjének szavai határozták meg. A nonprofit típusú működtetés tíz éves gyakorlójaként szólt az elmúlt időszak szociálpolitikai próbálkozásairól, arról az útról, amelyet pl. egyfelől a Lares Kiszövetkezet, másfelől a SZETA futott be. Ma nem ez a két alternatíva létezik. A helyzetet inkább az határozza meg, hogy egy kialakuló piacgazdaságban a piac létreért harcoló emberek és csoportok erősebbek, mint azok, akik pontosan a ki sem alakult létet próbálják egy más irányba terelni. Van-e ma lehetőség Magyarországon érvényre juttatni azt a gondolatot, hogy igenis keltenek megkülönböztetett lehetőségek olyan emberek számára, akik vagy termelőként, vagy fogyasztóként nem versenyképesek? Van-e ma lehetőség arról beszélni és azért tenni, hogy a piacépítés mellett a társadalmi integráció fokozása, a részvétel is cél lehessen?

Bíró András arról beszélt, hogy az önálló, autonóm szervezkedések — egy harmadik szektor — megteremtése jelent és jelenthet történelmi iskolát. Magyarországon, ahol nincs polgár, ahol inkább a rendiség a jellemző a társadalmi kapcsolatokra, az alapítványok és egyesületek világa lehet az az építőköve, amely a részvételen keresztül a civil társadalom felépítését elősegítheti.

Az élénk vitában azután a három szál iránya egyfelé kezdett mutatni. Szó esett arról, hogy a megszűnő állami szolgáltatások helyébe miért nem lép semmi más. Hogy az egyházakon kívül milyen nagy szükség lenne más típusú szervező, segítő csoportokra is. Szó esett arról, hogy a nonprofit szervezetek életfeltételévé, természetes közegévé kell tenni a nyilvánosságot, mint a közcélúság legfontosabb biztosítékát. Vita bontakozott ki afölött, hogy mennyiben félrevezető egyál-

talán, ha egységesen értelmezett nonprofit szektorról beszélünk. Vannak-e olyan értékek a vállalkozások létrehozásában és működtetésében, amelyek nem, vagy nem elsősorban a profitabilitást határozzák meg céljukként. A vita elkanyarodott a szociális szervezetek helyzete felé, érintette a nonprofit szabályozás problémáit, a definíciós nehézségeket, az állam lehetőségeit és az állam ellehetetlenüléseit.

A szálak végül is egybefonódtak a vita végére. A másság és a sokszínűség, az eltérő látásmód és a megoldási javaslatok különbözősége éppen azt bizonyította, hogy szükség van egy harmadik szektorra, ahol ezek az értékek integrálódni, szerveződni, a közjót szolgálni képesek. Ehhez az Esély — hangzott el végül a javaslat — azt a segítséget adhatná meg, ha lehetőséget nyújtana ennek az izgalmas és érdekes területnek az ismételt elemzésére.

H. L.

Hajléktalanokat gondozó intézmények országos címlistája

Az intézmény neve	Címe	Telefon- szám	Férő- hely- szám	Fenntartó szerv
Gondviselés Háza Éjszakai Menedék	1033 Budapest, Miklós u. 32.	169-3451	45	Magyar Máltai Szeretetszolgálat
Vöröskereszt Hajléktalan Szálló	1045 Budapest, Madridi u. 7.	162-0464	150	Magyar Vöröskereszt
Szeretet Misszionáriusai	1083 Budapest, Tömő u. 19.	0	0	Szeretet Misszionáriusai Rend
Utcai Gondozószolgálat	1084 Budapest, Kállai E. u. 9—11.	185-1355	14	Fővárosi GYIVI
Szenvedélybetegeket Mentő Szamaritanus Egyesület	1084 Budapest, Ór u. 9.	11689	50	
Róm. Kat. Egyházi Szeretetszolgálat	1088 Budapest, Mikszáth tér 1.	462-0066	50	Magyar Katolikus Püspöki Kar
Hajléktalanok Átmeneti Szállása	1126 Budapest, Tündér u. 9/b.	188-8760	39	XII. ker. Önkormányzat
MN 4. sz. Leánynevelő Intézet	1151 Budapest, Pozsony u. 36.	169-3762	20	MN 4. sz. Leánynevelő Intézet
Menedék Alapítvány Fiúotthona	1221 Budapest, Késmárki u. 8.	134-2151	12	Önálló jogi személy
Hajléktalanok Rehab. Otthona	2030 Érd, Fehérvári u. 91. (Pest)	134-4564	20	Polgármesteri Hivatal, CSSK
Fővárosi Önkormányzat	2040 Budaörs, Gyár u. 4. (Pest)	0	250	Fővárosi Önkormányzat
Hajléktalanok Rehab. Otthona	3300 Eger, Deák F. u. 19. (Heves)	138-4691	50	Polgármesteri Hivatal
Szociális Szolgáltató Központ	3508 Miskolc, Mésztelep (BAZ)	175-3855	39	Városi Önkormányzat
Átmeneti Munkásszállás				

Népkonyhák országos címlistája

Népkonyha címe	Telefon- szám	Fenntartó szerv	Ellátottak száma
„Derine” Művelődési Ház			
Salgótarján, Hősök u. 35.	0	Városi Önkormányzat	60
2600 Vác, Sztáron S. u. 18.	271-1813	Városi Önkormányzat	37
6721 Szeged, Szent M. u. 1. (Csongrád)	0	Szeged Város Vöröskereszt Vezetősége	100
7300 Komló, Bem J. u. 18. Csille Étterem (Baranya)	81333	Baranya Megyei Vendéglátó Váll.	100
2100 Gödöllő, Szabadság tér 10. (Pest)	0	Városi Önkormányzat	30
8800 Nagykanizsa, Attila u. 7.	12107	Városi Önkormányzat	50
8201 Veszprém, Felszabadulás u. 18/1.	0	Városi Polgármesteri Hivatal	100
6640 Csongrád, Hosszú u. 2.	0	Polgármesteri Hivatal	200
Biharkeresztes, Damjanics u. 9.	135	GAMESZ Biharkeresztes	30
1107 Budapest, Bihari u. 15.	147-0017	Klapka György Alapítvány, Kőbányai Képviselő-test.	250
Dunakeszi, Verseny u. 16. Pavilon Étterem	41312	Polgármesteri Hivatal	14
Budapest VIII., Homok u. 4—6.	0	Magyar Vöröskereszt Bp-i Vezetősége	250
Budapest VI., Király u. 108.	0	Terézvárosi Önkormányzat	100
Budapest XII., Moszkva tér 17. (Szell K. tér)	0	Magyar Máltai Szeretetszolgálat Bp-i Központ	500
Budapest VII., Damjanics u. 50.	122-8667	Magyar Vöröskereszt	100
MN 4. sz. Leánynevelő Int. Bp., Pozsany u. 36.	169-3451	MN 4. sz. Leánynevelő Intézet	100
1221 Budafok, Péter-Pál u. 17.	0	Istenháza Alapítvány, Baptista Gyülekezet	20

Az intézmény neve	Címe	Telefon- szám	Férő- hely- szám	Fenntartó szerv
Egyesített Szociális Intézmény Éjjeli Menedékhely	3527 Miskolc, Baross G. u. 15. (BAZ)	63123	36	Városi Önkormányzat
Családsegítő Központ Hajléktalan Szállása	3580 Tiszaújváros, Szederkényi u. 2. (BAZ)	10054	30	Tiszaújvárosi Önkormányzat
Egyesített Szociális Intézmény Éjjeli Menedékhely	4029 Debrecen, Dobozi u. 2. (Hajdú-Bihar)	30710	50	Városi Önkormányzat
Szeretet Egészségnevelési Központ	4320 Nagykálló, Bajcsy-Zs. u. 7. (Szabolcs)	0	5	Városi Önkormányzat
Szállásbiztosító Idősek Klubja	4320 Nagykálló, Szabadság tér 5. (Szabolcs)	0	40	Városi Önkormányzat
Ideiglenes szállás	4700 Mátészalka, Lenin tér 9. (Szabolcs)	11505	12	Területi Gondozási Központ
Férfi átmeneti szállás Szolnok város CSSK	5000 Szolnok, Hámán K. u. 10. (Szolnok)	662-1945	10	Városi Polgármesteri Hivatal
Családsegítő Központ	5100 Jászberény, Lehel V. tér 31. (Szolnok)	766-1640	0	Helyi Önkormányzat
Átmeneti szállás	5300 Karcag, Táncsics krt. 28. (Jász-Nagykun-Szolnok)	462-0066	10	Elesettek és Rászorulókat Megsegítője Egyesület
Családsegítő Központ	5350 Tiszafüred, Örvényi u. 5. (Jász-Nagykun-Szolnok)	0	0	Városi Önkormányzat
Hajléktalanok átmeneti szállása	5600 Békéscsaba, Őszi u. 3. (Békés)	14230	60	Családsegítő Szolgálat
Családsegítő Szolgálat, Átmeneti Otthona	6100 Kiskunfélegyháza, Mártírok u. 2. (Bács-Kiskun)	63319	6	Városi Polgármesteri Hivatal

<i>Az intézmény neve</i>	<i>Címe</i>	<i>Telefon- szám</i>	<i>Férő- hely- szám</i>	<i>Fenntartó szerv</i>
Ifjúsági Átmeneti Szállás	6400 Kiskunhalas, Báthory u. 1. (Bács-Kiskun)	0	12	Városi Önkormányzat
Városi Gondozóközpont Hajléktalan Szállás	6400 Kiskunhalas, Molnár u. 6. (Bács-Kiskun)	22220	8	Városi Önkormányzat
Hajléktalan Szállás	6400 Kiskunhalas, Vitéz u. 15. (Bács-Kiskun)	22848	6	Városi Önkormányzat
Egyesített Szoc. Otthon	6500 Baja, Rókus u. 12. (Bács-Kiskun)	21544	16	Városi Polgármesteri Hivatal
Hajléktalanok Átmeneti Otthona	6725 Szeged, Repülőtér főépület (Csongrád)	622-1928	60	Menedék Alapítvány
Védett Szállás	6900 Csongrád, Ardics tanya 2. (Csongrád)	0	10	Területi Gondozási Központ
Átmeneti Szállás	6900 Makó, Puskin u. 10/b. (Csongrád)	0	7	Területi Gondozási Központ
Átmeneti Szállás	7200 Dombóvár, Arany J. tér 3. (Tolna)	746-5545	30	Városi Önkormányzat
Átmeneti Szállás	7400 Kaposvár, Széchenyi tér (Somogy)	12762	30	Otthon Alapítvány, Városi Önkormányzat
Nők Átmeneti Otthona	7627 Pécs, Bittner A. u. 80. (Baranya)	0	20	Támasz Alapítvány
Férfi Átmeneti Szállás	7630 Pécs, Gomba u. 7. (Baranya)	722-5644	60	Támasz Alapítvány 7629 Pécs, Tolbucin u. 65.
Hajléktalan Átmeneti Szállás	7630 Pécs, Gomba u. 7. (Baranya)	722-5644	60	Külvárosi Művelődési Egyesület, Korvin O. u. 2.
Városi Átmeneti Szállás	8000 Székesfehérvár, Malom u. 16. (Fejér)	0	20	Egyesített Szociális Intézmény
Átmeneti Szállás	8000 Székesfehérvár, Móri u. 8. (Fejér)	0	8	Egyesített Szociális Intézmény
Városi Családsegítő Központ	8401 Ajka, Szabadság tér 12. (Veszprém)	881-2211	10	Polgármesteri Hivatal
Segítőház	9025 Győr, Zemplén u. 53., Achim u. 7. (Győr-Sopron)	0	22	Egyesített Szociális Intézmény
Segítőház	9400 Sopron, Kossuth L. u. 10. (Győr-Sopron)	991-1565	60	Városi Önkormányzat
Menhely	Budapest VIII., Vajdahunyad u. 3.	133-5987	18	Menhely Alapítvány
Segítő Gondozóház	Budapest, XVIII. ker.	0	12	Kerületi Önkormányzat

The Employment Act: a critical assessment.

Hungary introduced her first statutory unemployment benefit only in 1989. The new act, adopted by Parliament on 12 February 1991, has improved in many respects the first law, and has come very close to the norms of Western Europe. Its main positive features are the acknowledgement of the responsibility of the state; the priority given to active labour market policies; the banning of all kinds of discrimination; the emphasis on tripartite and collective bargaining; a more humane handling of unemployment, and some provisions for first entrants. There are, however, serious weaknesses, too. The author analyses in detail the absence of any provision for those not entitled to the insurance-based benefit. (Social assistance is non-existent for those persons.) The level of the benefit, though formally wage-related, can be so low as to vanish after some spells of unemployment (there is no minimum benefit). It is doubtful whether the funds provided by the law will be sufficient, because the responsibility of the budget is limited. The employment services are as yet inadequate, and the sums foreseen for the development of the network may not be sufficient. The biggest concern is the situation of young people. The provisions for first entrants, esp. for those not completing secondary school at least, are inadequate.

Some Thoughts on the Reform of Social Security

The writing aims at outlining a short-term program for the urgent reform of social security. The „old” system (once established to meet basic political, social and economic functions of the „socialist” socio-economic order) has rapidly been decomposed in recent years. However, its modifications have not been accompanied by a genuine re-definition of the main tasks of the schemes, and the system has not been moving toward a better sa-

tisfaction of its users' needs. The paper argues for the necessity and possibility of those urgent changes, that are among the most important preconditions of the successful transition of the Hungarian society. It outlines the main tracks of building up new schemes by combining the fulfilment of basic needs, introducing more efficiency and guaranteeing more equity. It also argues for the indispensable political changes of power and control, pointing to the necessity of building up the self-governing institutions of the system.

The alternatives of interference

The author criticizes the present practice of Hungarian legislature and public management for not using the contemporary arsenal of decision making techniques. The World Bank report on the reform of the Hungarian social policy and distribution system is praised and analyzed as a good, unique and most needed example of a highly professional background paper to support government action. In the World Bank report the analysis of the effectivity, affordability, the side effects and the incentives of various social programs are given in order to assess the allocative efficiency of social policy measures.

The Hungarian social welfare system has shifted from the Bismarckian, Prussian tradition towards solidaristic, eligibility based provisions, in line with the social democratic welfare model. The World Bank proposals are for mixing this with the social policy of the modern liberal state.

As the reform of social policy has to answer difficult questions (1. how to increase the efficiency of the present programs 2. how to target provisions better) there is no room for maintaining high net social transfers for the middle class. However the changes should not jeopardize the public support for social provisions. In the end of the paper the practice of municipal social assistance is contrasted to central means-tested benefits.

Jegyzetek

Jegyzetek

E SZÁMUNK SZERZŐI:

BÁNFALVI CSABA

szociológus, Bárczi István Gyógypedagógia Tanárképző
Főiskola

BENDA GYULA

történész, ELTE Társadalomtörténeti Tanszék

BOÓCNÉ SÁFÁR GYÖNGYI

szociológus, MTA Szociológiai Intézet

FERGE ZSUZSA

szociológus, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai
Intézet

HANÁK KATALIN

szociológus, MTA Szociológiai Intézet

HARCSA ISTVÁN

társadalomstatistikus, Központi Statisztikai Hivatal

HARSÁNYI LÁSZLÓ

igazgatóhelyettes, Gazdaságkutató Intézet

LADÓ MÁRIA

közgazdász, Munkaügyi Kutató Intézet

MATERN ÉVA

szociológus, Országos Pedagógiai Intézet

MORVAI BEA

szociológus, SZETA

PŐCZE GÁBOR

szociológus, Országos Pedagógiai Intézet

SALAMIN PÁLNÉ

statistikus, Központi Statisztikai Hivatal

SEMJÉN ANDRÁS

közgazdász, PM Gazdaságpolitikai és Tervezési
Intézet

SZALAI JÚLIA

szociológus, MTA Szociológiai Intézet

TÓTH FERENC

közgazdász, Munkaügyi Kutató Intézet